

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 3(6)
2004

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідуючий кафедрою
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідуючий
кафедрою політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідуючий
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідуючий відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, кандидат філософських наук,
народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ТЕОРІЯ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

Володимир Рябіка. Формування "середнього класу" в умовах сучасного суспільного розвитку	3
--	---

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Юрій Загородній. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень	10
Наталія Латигіна. До визначення феномена демократії	20
Юрій Ганжуров. Контент-аналіз у політичних дослідженнях преси	30

ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Марія Кармазіна. Інститут президентства: походження та сутність феномена	36
---	----

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Сергій Мосов, Оксана Рублюк. Принципи самоорганізації в державному управлінні суспільними процесами	51
--	----

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Віктор Пащенко. Моделі нормативного обґрунтування "громадянськості"	58
--	----

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА

Тетяна Кремешна. Статус жінки в суспільстві як дзеркало його цивілізованості	70
---	----

ПОЛІТИКА І ЕКОНОМІКА

Іван Бідзюра. Держава в умовах розгортання системних реформ	77
--	----

ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Вікторія Полянська. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації	87
---	----

VOX POPULI

Володимир Барабаш. Інституціоналізація молодіжного руху України	98
Ольга Пищуліна. Особливості боротьби з корупцією у сфері вищої освіти	112
Андрій Зоткін. Ставлення населення України і Польщі до інститутів влади	123

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Володимир Фісанов. Криза "советології" і пошуки нових підходів	134
---	-----

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

Антон Шинкарук. Нові соціально-інформаційні системи Франції	143
--	-----

АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ірина Алексеєнко. Світові цивілізації в історичній динаміці	152
--	-----

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ

Аліна Бабієва. Катастрофогенний чинник політичного насилля	163
---	-----

СОЦІОЛОГІЧНЕ ОПИТУВАННЯ

Юрій Шайгородський. Електоральні настрої: травень 2004	172
---	-----

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 26.05.2004 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12,1. Облік.-вид. арк. 10,1. Зам. № 107. Наклад 1000 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Четверта хвиля"
01030, Київ-30, вул. Володимирська, 57
Видавничий маркетинг – Микола Сніцар

© Український центр політичного менеджменту, 2004

Формування „середнього класу” в умовах сучасного суспільного розвитку

Володимир Рябіка,

кандидат політичних наук,
народний депутат України

Термін „середній клас” використовується досить широко, хоча точного його визначення та належного теоретичного обґрунтування й досі не існує.

Словосполучення „середній клас” чи не вперше було зафіксовано 1766 року в „Оксфордському словнику англійської мови”. У сучасному розумінні цей термін утвердився в Англії десь в середині XIX століття [1, с. 600]. Уже тоді до „середнього класу”, на відміну від робітничого, зараховували крамарів, ремісників, різний „майстровий” люд.

У новітні часи за допомогою поняття „середній клас” визначають (переважно) статус громадянина в суспільстві, а не чітко сформовану соціальну групу і, тим більше, не клас. Існують певні параметри цього статусу. При цьому враховуються рівень освіти, умови праці, професія, споживчі звички громадянина тощо. Так, А. Шанкін ознаками „середнього класу” називає економічну (матеріальну, фінансову) незалежність, професіоналізм та високу самооцінку громадянина, яка ґрунтується на його усвідомленні своєї значимості в громадському житті [1а, с. 104]. Західний представник цього „класу” вирізняється не тільки (і не стільки) певним рівнем доходів, скільки особливим менталітетом.

„Середній клас” формується нині в країнах Європи, Північної Америки та Південно-Східної Азії у рамках соціальної стратифікації, обумовленої соціальною нерівністю, розшаруванням суспільства. Критерієм стратифікації виступають інституційність політики, а також рівень і можливості виокремлення певних політичних страт, кожна з яких посідає своє місце в системі політичних відносин держави і суспільства. Крім того, поняття „політична стратифікація” фіксує певний обсяг влади, яким володіють конкретні політичні суб'єкти, у тому числі й „середній клас” [2, с. 492]. Слід мати на увазі, що в розвинених країнах саме „середній клас” у процесі виборів визначає, а точніше призначає (можна і так сказати)

**Формування "середнього класу"
в умовах сучасного суспільного розвитку**

Володимир Рябіка

владу, оскільки саме він – найчисельніша і політично найактивніша соціальна група. Адже нині до „середнього класу” належать насамперед люди, які вчать, лікують, управляють процесами виробництва, програмують, виконують інші складні види робіт. Звідси – їхня висока активність, політична культура, небайдужість до громадського життя.

Однак є важлива обставина, з якою необхідно рахуватися, оцінюючи можливості „середнього класу”. Він дуже неоднорідний за складом, і це обумовлює значне розходження інтересів та політичних уподобань його представників. Тому під час виборчих кампаній точиться шалена боротьба за голоси саме представників цього „класу”.

Соціальний прошарок, який, у певному розумінні, можна було б зарахувати до „середнього класу”, існував здавна. Такі люди, на думку, наприклад, Плутарха, є опорою нації і держави. Він писав: „Хто по зрілому розмислу взяв на себе турботу про загальне благо як шляхетну справу, яка йому найбільше личить, той нікому не дозволить відвернути себе від цієї справи і похитнути у своєму рішенні” [3, с. 562]. Підкреслимо: „Взяв на себе турботу про загальне благо”. Це означає, що саме „середній клас” і сьогодні працює, творячи і зміцнюючи суспільство, опікуючись тим, від чого залежить суспільний розвиток.

У радянських словниках і довідниках важко було зустріти пояснення поняття „середній клас”. Замість цього вживався і трактувався термін „середній прошарок” [4а, 4б, 4в], який визначався як „класи і соціальні групи, що посідають проміжне становище між двома основними класами”. Або: „В сучасному капіталістичному суспільстві до середніх прошарків належить частина селян, ремісники, кустарі, дрібні промисловці і торговці, частина службовців та інтелігенції, що працює за наймом”.

Тим часом у західній філософській і політологічній літературі ідея „середнього класу” не тільки закріпилася, але й розвивалася. З’явилося навіть таке поняття як „новий середній клас”, де взагалі ігнорувалася головна різниця в класових (за К. Марксом) ознаках – склад його визначався, насамперед, рівнем доходів, способом життя, суспільним престижем, зовнішньою оцінкою своєї класової приналежності (хоча оцінні фактори тут носять переважно суб’єктивний характер).

Розвиток ідеї про „новий середній клас” мав особливе політичне підґрунтя – формувалася певна теорія „революції середнього класу”: цей клас нібито поглинає більшу частину як пролетаріату, так і буржуазії. Відтак, на думку авторів цієї теорії, створюється безкласове суспільство, тобто ліквідується суспільство капіталістичне [4в, с. 624].

Серед тих, хто розробляв теорію „нового середнього класу”, був німецький соціал-демократ Е. Бернштейн (1850 – 1932 роки). У книзі „Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії” (1899 р.) він твердив, що соціалізм уже стає реальністю, а тому немає жодної необхідності в революції. Оцінюючи робітничий клас (а це 90-і роки XIX століття), Е.

Бернштейн писав: „Ми повинні брати робітників такими, якими вони є. Вони ж, по-перше, уже зовсім не настільки всі зубожілі, як це можна було б уявити з „Комуністичного маніфесту”, а, по-друге, далеко ще не позбулися забобонів і вад, як бажають нас у тім запевнити їхні апологети” [5, с. 96 – 97]. Така концепція суперечила розумінню ролі пролетаріату, вироблену К. Марксом і розвинену В. Леніним у його теорії про диктатуру пролетаріату як форму влади робітничого класу. Теорія „середнього” і „нового середнього класу” не просто суперечить марксистсько-ленінському вченню про класи – вона прямо її відкидає. Про це пишеться, зокрема, у „Філософському енциклопедичному словнику” 1989 року видання [4в, с. 624].

Водночас підкреслимо, що в концепціях, запропонованих Е. Бернштейном, відомих в політології під назвою бернштейніанство, є чимало помилкових, з сучасних позицій, суджень і висновків. Так, за Е. Бернштейном, прихід робітничого класу до влади в результаті класової боротьби передбачався в міру наростання його чисельності в капіталістичному світі при активній політичній діяльності політичних партій, профспілок, кооперацій та інших громадських організацій робітників. На практиці цього не сталося. По-перше, тому що робітничий клас у класичному розумінні (пролетаріат) не став не тільки наймасовішим класом, але й розшарувався через появу різних форм трудової діяльності, викликаной науково-технічним прогресом і навальним рухом суспільства від „індустріального” до „постіндустріального” стану. По-друге, зникає саме поняття „пролетаріату” як класу, джерелом засобів існування якого є тільки заробітна платня, а єдиним надбанням, що має матеріальну цінність, – його робоча сила [1, с. 507].

Згідно з марксистською теорією, пролетаріат живе винятково за рахунок своєї праці, не одержуючи прибутку. Тому йдеться не стільки про самі терміни („робітничий клас”, „пролетаріат”), скільки про рівень їх якісного наповнення і сприйняття у певні періоди. Відомо, що на європейському континенті поява робітничого класу датується XVI століттям. Паралельний розвиток його та буржуазії періодично виливався в масштабні конфлікти – революції. Перетворення робітничого класу на пролетаріат (пролетаріат – від лат. *proletarius*, тобто приналежний до незаможного класу в Стародавньому Римі [6, с. 403]) відноситься до другої половини XVIII століття (наприклад, в Англії). І це стало, як відзначив Ф. Енгельс, „найважливішим дітищем цього промислового перевороту” [7, т. 2, с. 256].

Зміна класової структури в розвинених країнах відбулася за набагато коротший час, ніж перетворення робітничого класу на пролетаріат. Французький соціолог П. Бурдьє увів таке поняття як „соціальний простір”, що, на його думку, „припускає серію розривів з марксистською теорією”. Він підкреслював, що помилково „акцентувати субстанцію”,

тобто реальні групи, у тому числі й робітничий клас, наприклад, на шкоду відносинам. Як вважає П. Бурд'є, не можна все зводити „до редукції соціального поля, як багатомірного простору, до одного лише економічного поля, до економічних відносин виробництва, тим самим встановлюючи координати соціальної позиції” [8, с. 55].

Книга П. Бурд'є цікава, зокрема, тим, що він описав сенс і зміст „соціального простору” і вибудував генезис „класів”. Він писав: „На базі знання простору позицій можна виокремити класи в логічному розумінні цього слова... Цей клас на папері теоретично існує... Однак реально це не клас, це не справжній клас у розумінні групи, причому групи „мобілізованої”, готової до боротьби; із усією строгістю можна сказати, що це лише можливий клас” [8, с. 59]. Так само можна говорити й про сучасний робітничий клас у розвинених країнах: безумовно, діяльна, значна соціальна група може ним себе іменувати, але скоріш за традицією, за окремими ознаками, що відрізняють одного найманого працівника від іншого.

П. Бурд'є звертає увагу на критику Г. Гегеля К. Марксом стосовно таких понять, як „клас сконструйований і клас реальний, тобто річ у логіці і логіку речей” [8, с. 62]. Об'єктивне і суб'єктивне уявлення про клас як „клас-у-собі” пояснюється тим, що клас ще не усвідомив своїх особливих, корінних інтересів і співвідношення їх з інтересами інших класів та соціальних груп. „Клас-для-себе” – це наслідок боротьби робітничого класу за свої права, у процесі чого звичайна маса, за словами К. Маркса, „конститується як клас для себе” [7, т. 4, с. 183].

Ідеї про класи, висунуті П. Бурд'є, доповнюються і розвиваються у працях інших мислителів другої половини ХХ століття. Наприклад, німецький політолог, соціальний філософ та соціолог Р. Дарендорф висунув ідею розгляду суспільства не як статичної і стабільної системи, що перебуває в рівновазі, а як системи, що зазнає змін, особливо в процесі постійних великих і малих конфліктів політичного, соціального, національно-расового та іншого характеру. На його думку, саме такі конфлікти й визначають форми і характер усіх соціальних перемін у суспільстві. Тому, вважає вчений, потрібно вивчати закономірності подібних соціальних змін стосовно конкретних часових, національних, територіальних та інших обставин. Класова боротьба у Р. Дарендорфа асоціюється з різновидом конфлікту, і ми з цим можемо погодитися.

Філософ і політолог Н. Пуланзас 1968 року опублікував книгу „Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави”, у якій піддав критиці як тоталітарні держави Сходу, так і „авторитарний етатизм” західних країн. У цій праці особливо підкреслюється теза, що політична практика не повинна зводитися до чистого економізму (вирішення питання про власність) і боротьби за владу революційним шляхом. „Політична практика – пише Н. Пуланзас, – є „рушійною силою історії” у тій мірі, в

якій кінцевим її продуктом є перетворення цілісності суспільної формації на різних стадіях і фазах її існування” [9, с. 813].

Розмисли про робітничий клас безпосередньо стосуються проблеми формування „середнього класу”, куди „перетікають” представники робітництва. Змінився рівень його освіти, з’явилися нові професії, зросла інтенсивність праці, впроваджуються складні технологічні процеси. В суспільстві змінилися цінності, а отже змінюється й соціальна база (за М. Вебером). Кількість високоосвічених, кваліфікованих працівників, їхні доходи, матеріальні можливості, природно, збільшилися. Змінилися стандарти життя, в робітничому середовищі став діяти „ринковий менталітет”. Звідси – стирання границь між традиційними класами і поява нового, „середнього класу”.

Отже, концепції „середнього” і „нового середнього класу”, висунуті вченими новітніх часів (друга половина XX століття), стають провідними. Вони зводяться до того, що в „постіндустріальному” суспільстві, яке поповнюється все більшою кількістю країн, причому не тільки європейських, „середній клас” виходить на перше місце в суспільному житті. Одночасно він структурується, набуває чіткої форми, виробляє свої правила і методи боротьби, причому може застосовувати й ті, котрі за традицією вважаються „класовими”. Це по-перше.

По-друге, „середній клас” є соціальною підвалиною держави, запорукою її динамічного розвитку. Активна участь „середнього класу” в державному будівництві обумовлює успіх демократичних перетворень в суспільстві. Якщо держава виконує роль „фактора згуртування суспільної формації” [9, с. 823], то взаємозв’язок „середнього класу” і держави не тільки очевидний, але й абсолютно необхідний. Відомо, що держава формується і створює свої структури під все потужнішим впливом (через виборні органи) „середнього класу”, якщо він становить переважну частину найактивнішого населення країни.

„Середній клас, – писала газета „Влада і політика” (до речі, не вживаючи це поняття в лапках), – відіграє важливу роль в економічному та громадському житті будь-якої країни. Наявність досить великого (за деякими оцінками – понад 30 відсотків) прошарку середнього класу є основою соціальної стабільності та економічного розвитку” [10]. Такий висновок робить автор публікації, водночас констатує, що „досить чітко ідентифікувати цей клас в Україні поки що не може ніхто”. І з цим не можна не погодитися.

І все ж, за деякими оцінками, в Україні 5 – 7 відсотків населення може вважатися представниками „середнього класу” європейського стандарту. Це означає, що ці люди від проблем виживання перейшли до проблем нагромадження. І головне: визначаючи український „середній клас”, запропонуємо основний, на наш погляд, критерій, що характеризує його. Цим людям вже є що втрачати, а отже є що і захищати. Вони не зацікавлені

**Формування "середнього класу"
в умовах сучасного суспільного розвитку**

Володимир Рябіка

в потрясіннях – революціях, переприватизації, націоналізації тощо. Такі люди мають бути творцями, патріотами, що зміцнюють і суспільство, і державу.

Але Україні, на жаль, поки що не „загрожує” суцільна „средньокласизація”. Злидні у нас – незаперечний факт. Зрозуміло, бідні люди є скрізь, навіть у найблагополучніших країнах. Різниця тільки в кількості населення, що животіє за межею бідності, в тому, яким є рівень бідності (все пізнається у порівнянні), і чи прагне держава створювати умови для виходу з такого стану для конкретної людини. Якщо за основу розуміння масштабів бідності брати реальну зарплатню (скільки на неї можна одержати послуг і придбати товарів), то Україна не входить навіть до першої сотні країн, де заробіток забезпечує фізіологічний прожитковий мінімум. Сюди ж можна віднести й такий критерій, як стандарти життя. Якщо в країнах Європейського Союзу відношення прибутку 10 відсотків найбагатших людей до прибутку такої ж кількості найбідніших складає 5:1 – 7:1 (у різних країнах), то в Україні – 40:1.

Якщо говорити про структуру українського „середнього класу”, то слід мати на увазі: найменшу його частину складають особи, що володіють хоч якоюсь власністю – орендарі, фермери, підприємці, власники дрібних виробництв і торговельних точок. Переважна більшість – це особи найманої праці. До їх числа входять люди, що мають прибуток у 1500 гривень і більше. Можна, звичайно, скористатися й іншим критерієм: вважати представниками „середнього класу” людей, що мають, скажімо, телевізор, холодильник, пральну машину тощо. Таких громадян у нас чимало, але більшість з них придбала ці товари ще в радянські часи, а не за рахунок нинішніх доходів. Теперішня структура витрат у кожній українській родині „свідчить про брак у представників середнього класу реальної можливості робити заощадження і тим самим забезпечувати стабільність власного матеріального становища” [10].

Висновок можна зробити такий. Те, що існування „середнього класу” необхідне для функціонування стабільного суспільства, а, отже, й сильної держави, – аксіома. Тому завдання для України полягає в тому, щоб „середній клас” в країні не тільки зростав кількісно і змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а відтак став локомотивом економічного, соціального і духовного прогресу.

Література:

1а. Шанкин А. Ю. Средний класс в России: охота на Несси // ПОЛИС.- №1, - 2003, - С. 103 – 111.

1. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: „ИНФРА – М”, Издательство „Весь Мир”, 2001. – 768 с.

2. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / Отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д. – Ростов-на Дону: издательство „Феникс”, 1997 – 608 с.

3. **Плутарх**. Сравнительные жизнеописания. Трактаты и диалоги / Пер. с древнегреческого.- Сост. С. Аверинцева, вступ. статья А. Лосева, коммент. А. Столярова. – М.: „РИПОЛ КЛАССИК”, 1998. – 672 с.

4. Див. а) Научный коммунизм: Словарь /Александров В. В., Амвросов Е. А. и др.; Под ред. А. М. Румянцева.- 4-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983.- С. 305 – 307; б) Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А. и др. Сост. и общ. ред. Л. А. О니кова, Н. В. Шишлина.- 5-е изд., доп. – М.: Политиздат.- С. 418 – 419; в) Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989 – С. 624 и др.

5. **Бернштейн Э.** Проблемы социализма и задачи социал-демократии / / Антология мировой политической мысли. В 5 т. Нац. обществ.-научный фонд. Акад. полит. наук. Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

6. Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр.- М.: Рус. язык, 1982. –608 с.

7. **Маркс К., Энгельс Ф.** Сочинения.

8. **Бурдье П.** Социология политики: пер. с фран. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко / М.: Socio – Logos, 1993.- 336 с.

9. **Пуланзас Н.** Политическая власть и социальные классы капиталистического государства // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Нац. обществ.- научный фонд. Акад. полит. наук. Т 2 – М.: Мысль, 1997.- 830 с.

10. Власть и политика.-2002.- 6 – 12 декабря – № 49 (142).

Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень

Юрій Загородній,
перший заступник
Глави Адміністрації Президента України

Пропонується новий підхід до вивчення теорії та історії громадянського суспільства. Створюється, з опорою на праці відомих дослідників цього феномена, нова аналітична конструкція – нормативне досягнення, на базі якого вибудовується нова модель, позитивними сторонами якої є системний підхід, цілісність та взаємоузгодженість елементів. Застосування її до дослідження громадянського суспільства, на переконання автора, може дати змогу наблизитися до адекватнішого розуміння процесу становлення концепції і самого феномена громадянського суспільства.

Теорію громадянського суспільства було започатковано ще у XVII – XVIII століттях. Відтоді багато дослідників зробили свій вклад у її розвиток. Але міркування і висновки висловлювалися настільки різні, що нині поняття „громадянське суспільство” має чимало визначень, які часто суперечать одне одному.

Сучасні уявлення про основи та складові громадянського суспільства також дуже різні. „Розмаїття цих уявлень значною мірою пов’язане з інерційним існуванням трактувань, що складалися і домінували на попередніх ступенях розвитку суспільства і соціальної думки, які не витіснялися повністю в силу того, що за ними був і залишався історичний і певний теоретичний смисл. Інша справа, що використання таких трактувань правомірне тільки стосовно певного соціального контексту, а виведення їх за його рамки, надання приватним аспектам поняття ширшого, а тим більше узагальнюючого значення неминуче призводить до різних непорозумінь, помилок, спотворень” [1]. Тому одним із завдань, яке постало перед сучасними вченими – фахівцями з теорії громадянського суспільства, є вивчення того, що ми дістали у спадок від попередників, аби уникнути в подальших дослідженнях та застосуванні теорії отих непорозумінь, помилок і спотворень.

Ця проблема вже привертала увагу як українських, так і зарубіжних дослідників, але йшли вони переважно шляхом виокремлення певних напрямків, підходів або шкіл. Так, А. Колодій виділяє три „класичні”, на її думку, інтерпретації громадянського суспільства [2], які створюються в рамках: 1) локк'янського підходу, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського; 2) гегелівського підходу, відповідно до якого це правова держава та принцип індивідуалізму; 3) токвілівського підходу, який на перше місце висуває асоціативну діяльність. Це, безперечно, сприяє упорядкуванню трактувань громадянського суспільства, але й має певні вади. Теорія громадянського суспільства невпинно розвивається, змінюється, тому виокремлення шкіл не досить для адекватного його вивчення. С. Рябов пропонує виділяти етапи у вивченні громадянського суспільства. Перший етап, коли в основу вивчення було покладено опозиційну пару „природне – громадянське” (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Другий етап, коли її змінила пара „громадянське – державне” [3] (Г. Гегель, Ш. Токвіль). Відтак, залежно від етапу вивчення, змінювалося розуміння природи та сутності громадянського суспільства, що створює певні проблеми для дослідників. Якщо використовувати таке виокремлення етапів розвитку теорії, то кожен наступний етап, який застосовує нову методологію, в основі якої – нова опозиційна пара, означатиме переосмислення природи і сутності феномена громадянського суспільства. Відтак визначатимуться нові рамки його існування, нові місце, роль і функції з одночасним запереченням попередніх.

Чи можлива досконаліша методологія досліджень? Як уникнути вад двох згаданих вище варіантів дослідження теорії громадянського суспільства, поєднавши їх переваги?

Для цього слід звернутися безпосередньо до праць Дж. Локка, Г. Гегеля, Ш. Токвіля та інших видатних вчених, які, на думку сучасних дослідників, створили певні теоретичні школи, і визначити, що в їхніх ідеях спільного, і як доцільніше підходити до використання їх ідей.

Відтак, ставимо перед собою такі завдання. По-перше, проаналізувати праці дослідників, яких можна віднести до представників (одночасно) і „етапів”, і „шкіл”, на предмет виявлення елементів, які складають ці етапи та школи. Ці складові дозволять детальніше розглянути творчість кожного вченого і виявити спільне у „антагоністів” з різних шкіл чи етапів. На цій базі, по-друге, створити аналітичну конструкцію, яка б дозволила поєднати теорію і практику громадянського суспільства, показати, що вони не відірвані одне від одного, а перебувають у взаємозалежності та є взаємообумовленими. По-третє, створити модель дослідження теорії і практики громадянського суспільства, яка б дозволила розглядати їх становлення як еволюційний процес, знаходячи спільне та обумовлене і пов'язуючи в єдине ціле творчість різних дослідників.

Наприклад, Дж. Локк є представником „першого етапу”, оскільки використовував дихотомію „природне – громадянське”. Яким він бачить „природний стан”? Це стан повної свободи та рівності. Люди вільні у своїх діях та в „розпорядженні своїм майном і особистістю у відповідності з тим, що вони вважають пасуючим собі в межах закону природи, не запитуючи дозволу у будь-якої іншої особи і не залежачи від будь-чиєї волі” [4], і, крім того, виходячи з рівності своїх природних даних і здібностей та взаємності влади і юрисдикції. Вони рівні між собою без будь-якого підкорення чи підлеглості. Природний стан – це стан свободи, але не сваволі, тому що є закон природи, який у цій ситуації скеровує дії людей. Закон природи „і розум, який є цим законом, вчить людей, які бажають з ним рахуватися, що, оскільки всі люди рівні і незалежні, остільки жоден з них не повинен завдавати шкоди життю, здоров’ю, свободі або власності іншого” [5]. Та закон не діяв би, якби не було того, хто має владу впроваджувати його в життя. В природному стані цю владу має кожен. Кожен має право карати порушників закону так, щоб це було застереженням і відплатою. Громадянський стан відрізняється від природного тим, що він є „там, де кожен з його членів відмовився від цієї природної влади і передав її в руки суспільства” [6].

В природному стані кожен є „суддею і катом”. Але цього недостатньо для збереження „власності” кожного. А до власності Дж. Локк зараховує життя людини, її свободу та володіння (тобто приватну власність) [7]. У природному стані для цього не вистачає: 1) встановленого, загальновідомого Закону; 2) судді; 3) сили для виконання вироку. Прагнення до збереження власності – це те, що фактично виступає у Дж. Локка основою рівності людей, яка й обумовлює можливість договору, можливість суспільства, оскільки лише прагнення до збереження власності однакове і для монарха, і для покріпаченого селянина, і воно дає змогу вступати їм у договірні відносини як рівним, на паритетних умовах, що й може зобов’язувати їх до виконання умов договору. Це прагнення, на думку Дж. Локка, веде до створення Закону, виникнення судді та сили для виконання вироку, які й становлять громадянське суспільство. „Коли певна кількість людей так об’єднана в одне суспільство, що кожен з них відмовляється від своєї виконавчої влади, притаманної йому за законом природи, і передає її суспільству, то тоді, і тільки тоді існує політичне чи громадянське суспільство. І це стається, коли певна кількість людей, що перебувають у природному стані, вступає в суспільство, щоб скласти один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного уряду... Тим самим ...вповноважує суспільство або, що однаково, його законодавчу владу створювати... закони, яких вимагатиме суспільне благо... І це переносить людей з природного стану в державу, оскільки на землі з’являється суддя, який має владу вирішувати всі суперечки... Цим суддею є законодавча влада або призначена нею посадова особа” [8].

Ці положення, незважаючи на всю їх простоту і очевидність, все ж потребують пояснення. Дж. Локк не ставив за мету створити теорію громадянського суспільства – в його творах вона була елементом теорії „суспільного договору”, створення якої обумовлювалося потребою переосмислення ролі держави та відносин держави і народу. Вчений, прагнучи обґрунтувати положення про суверенітет народу, використовує опозицію „природний стан – громадянський стан”. Слід відзначити, що це був поширений методологічний прийом. Наприклад, Т. Гоббс за його допомогою обґрунтовує суверенітет держави. Нас у цій статті мало цікавлять самі по собі великі ідеї, обґрунтовані Дж. Локком, – народний суверенітет, розподіл влади, право народу усувати тиранів. Але вони важливі для розуміння локкової концепції громадянського суспільства.

Вводячи поняття „природний стан”, Дж. Локк наділяє людину певною сукупністю прав, які для неї є природними, а демонструючи перехід від природного стану до громадянського, звертає увагу на те, що людина лише певну частину своїх прав передає суспільству чи державі, частину ж залишає за собою. Для нас важливо, що, за Дж. Локком, людина в суспільстві вільна – бо залишає за собою свою індивідуальну свободу. „Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкорюється ніякій іншій законодавчій владі, крім встановленої за згодою в державі, і не є підлеглою будь-чій волі і не обмежена будь-яким законом, за винятком тих, що будуть встановлені цим законодавчим органом відповідно до висловленої йому довіри” [9].

В часи середньовіччя закон означав свободу, оскільки обмежував сваволлю короля та знаті стосовно підлеглих та простих людей. Елементи такої правосвідомості містяться і в працях Дж. Локка – „там, де немає закону, немає і свободи” [10]. Виразно такий підхід простежується у Ш. Монтеск'є: „Свобода є право робити все, що дозволено законами” [11]. Дж. Локк обґрунтовує свободу іншого типу, яка „являє собою свободу людини володіти і розпоряджатися як їй завгодно своєю особистістю, своїми діями, володіннями і всією своєю власністю в рамках тих законів, яким вона підкоряється” [12]. Це вже свобода в сучасному розумінні: свобода „не від”, а свобода „для”. Ця свобода відрізняється від тієї, яка притаманна людині в природному стані. „Свобода людей в умовах існування системи правління полягає в тому, щоб жити відповідно до постійного закону, який є спільним для кожного в цьому суспільстві і встановленим законодавчою владою, створеною в ньому: це свобода керуватися своїм особистим бажанням у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від непостійної, невизначеної самовладної волі іншої людини, в той час як природна свобода полягає в тому, щоб не бути нічим пов'язаним, крім закону природи” [13]. Але водночас люди в громадянському стані, як і в стані природному, залишаються вільними у своїх діях та в розпорядженні своїм майном і особистістю відповідно до того, що, як вони вважають, пасує

їм.

Дж. Локк, як бачимо, теоретично обґрунтовує принцип індивідуальної свободи, принцип вільної особистості. Ми знаємо, що він не першим і не останнім обґрунтовував цей принцип. Виходячи з цього, можна припустити, що завдяки працям певної групи людей цей принцип було обґрунтовано. Це твердження відразу викликає багато запитань: як визначити, що почалося таке обґрунтування, як визначити, що воно вже закінчилося, на підставі яких критеріїв зараховувати чи ні вчених до тих, хто обґрунтовував той чи інший принцип? Обсяг статті не дозволяє відповісти на всі ці запитання. Можемо тільки означити певні характерні риси.

Дж. Локк обґрунтовує принцип „вільної особистості”, який є одним з найважливіших для громадянського суспільства. Це не означає, що він раз і назавжди переконує всіх, яким мусить бути обсяг свободи людини в суспільстві, і це не означає, що такий обсяг свободи особа скрізь і відразу отримує. Ще й сьогодні люди не скрізь мають такий обсяг свободи. Та й не всі погоджуються, що мають право його мати. Дж. Локк своїм обґрунтуванням, яке полягало, фактично, в тому, що він знаходить підстави для „свободи” людини, вводить принцип „вільної особистості” в теорію громадянського суспільства, хоча це, напевно, й не входило в його плани. Дж. Локк мав і попередників, і продовжувачів своєї справи. Можна вважати, що його обґрунтування вичерпалося, коли предметом дослідження стали окремі аспекти вільної особистості (а не взагалі принцип вільної особистості) та підстави, згідно з якими людина має право на свободу дій в рамках законів, визначених законодавчим органом, вповноваженим на це довірою. Важливість того, що Дж. Локк обґрунтував принцип „вільної особистості” ще й у тому, що в період, коли він це робив, її не існувало в реальності. Вільна особистість тільки зароджувалася і розвивалася, і тому теоретичне обґрунтування її прав було дуже важливим.

Взяти, наприклад, приватну власність, яку вважають основою громадянського суспільства. Дж. Локк так обґрунтовує право людини на неї: „Хоча земля і всі нижчі істоти перебувають у спільній власності всіх людей, все ж кожна людина володіє певною власністю, яка полягає в його власній особистості, на яку ніхто, крім нього самого, не має ніяких прав. Ми можемо сказати, що праця його тіла і робота його рук за найсуворішим рахунком належать йому. Що б тоді людина не виводила з того стану, в якому природа цей предмет створила і зберегла, вона сполучає його зі своєю працею і приєднує до нього щось, що належить особисто їй, і тим самим робить його своєю власністю. Оскільки вона виводить цей предмет з того стану загальної власності, в яке його помістила природа, то завдяки своїй праці вона приєднує до нього щось таке, що виключає загальне право інших людей” [14]. Обґрунтовують право приватної власності й інші

дослідники, наприклад, Д. Юм [15]. Але це обґрунтування важливе лише для становлення теорії громадянського суспільства, оскільки в реальності приватна власність вже існує.

„Як свідчать етнографічні та історичні дані, індивідуальне привласнення землі та її плодів було відоме вже первісній людині. Власність з'являється завдяки застосуванню у виробництві особистих зусиль, тобто в результаті виникнення розподілу праці в рамках соціальної групи” [16]. Але в дикунських чи первісних суспільствах індивід фактично не має приватної власності, за винятком особистого спорядження, наприклад, зброї та одягу. Він нібито володіє всім майном своєї общини, він має на нього право, але поділяє це право з іншими її членами. Фактично він не має права власності навіть на себе, зважаючи на те, який ступінь його залежності від общини. Але розвиток умінь і розподіл праці, що виникає внаслідок цього, породжує індивідуальне привласнення продуктів праці. Споживання їх стає дедалі більше актом індивідуальної дії. „Об'єктами особистого привласнення стають їжа, зброя, прикраси, пізніше – жінки, викрадені з інших племен, полонені, захоплені під час війн, приручені тварини. Зародження особистого привласнення продуктів праці стало значним кроком в історії суспільного розвитку, пробуджуючи дух підприємництва” [17].

Але особисте привласнення продуктів праці в ту добу ще не стає визначальним організуючим чинником соціального порядку суспільства. „Потреба єднання індивідуальних зусиль у боротьбі за виживання та за умов низької продуктивності праці, браку досконалих знарядь спонукає розвиток спільного виробництва і спільне споживання і, таким чином, веде до спільності майна. В процесі спільного виробництва продукт перестає бути предметом особистих зусиль, право користування ним належить усім членам сімейної общини. Всі вони мають спільне неподільне право власності. Лише община є єдиним власником землі. Приватна, за висловом М. Ковалевського – „нерухома” власність невідома сімейній общині. Неподільність землі була загальним правилом, ділити її заборонялося” [18].

Виникнення приватної власності було тривалим процесом, в ході якого з'явилася спочатку „рухома” приватна власність, власність на одяг, зброю тощо. А з часом, в результаті поглиблення поділу праці, зростання її продуктивності, удосконалення знарядь виробництва тощо, община руйнується, земля та інша „нерухома” власність ділиться між її членами. Отже, процес виникнення приватної власності можемо розглядати як нормативне досягнення громадянського суспільства а, відповідно, обґрунтування права приватної власності – як нормативне досягнення теорії громадянського суспільства.

Наприклад, Г. Гегель у „Філософії права” обґрунтовує кристалізацію приватних інтересів людей і вважає, що саме розвиток приватних інтересів

служував розпаду стародавніх держав. „Самостійний розвиток особистості – це момент, який проявляється в стародавніх державах як проникаюче псування моралі й остання причина їх загибелі”. Виникнення приватного інтересу викликало псування традиційної моралі цих держав, яка базувалася на інших принципах (честь, чесноти, відданість місту, громаді, правителю). „Ці держави, почасти в патріархальному й релігійному принципі, почасти в принципі духовнішої, однак простішої моральності, вибудовуючись взагалі на первісному природному світогляді, не змогли витримати в собі її розкол і нескінченну рефлексію самосвідомості й здалися цій рефлексії, як вона почала вирізнятися, за осмисленням, а потім за дійсністю, оскільки її ще простому принципу бракувало справді нескінченної сили, яка полягає тільки в тій єдності, яка дає протилежності розуму розійтися на всю силу, і здолала її, і тримається в ній, і утримує її в собі” [19].

Первісний природний світогляд не зміг витримати розпаду особливості і загальності, оскільки йому бракувало усвідомлення єдності цієї протилежності, яка проявляється в їхній взаємозумовленості. „Нескінченна” сила, яка міститься в єдності та взаємозалежності, тільки й може подолати і стримати згубний вплив приватних інтересів, які в інших умовах розірвали б загальне (суспільство) на шматки, що й сталося в давніх суспільствах. Г. Гегель критикує Платона, оскільки „у своїй „Державі” ...він не спроможний упоратися з принципом самостійної особливості, який в його час увірвався до грецької моральності, інакше, ніж протиставивши йому свою тільки суттєву державу, і цей принцип аж до джерел, які він має в приватній власності і в сім’ї, а потім у його подальшому розвитку, повністю виключив як власну сваволю й вибір стану тощо” [20]. Упоратися з самостійною особливістю не змогли ні грецькі міста-поліси, ні, фактично, грецькі філософи. Платон протиставляє їй всепронизуючу державу, яка має контролювати всі дії людей, закріпачуючи людину в рамках певного стану, певної ролі і позбавляючи її і власності, і сім’ї. Лише таким чином Платон бачить можливим зберегти загальність від згубного впливу особливості і приватного інтересу.

Справжній розвиток приватний інтерес отримує пізніше. „Принцип самостійної в собі нескінченної особистості окремого, суб’єктивної свободи, який постав у римському світі внутрішньо в християнській релігії, а тому зовні пов’язаним з абстрактною загальністю, в тій тільки суттєвій формі істинного духу належного по праву не отримує. Цей принцип історично пізніший за грецький світ, як і філософська рефлексія, яка сягає цієї глибини, також пізніша за суттєву ідею грецької філософії” [21]. Таким чином, за словами Г. Гегеля, можна зробити висновок, що грецька філософія непричетна до обґрунтування „приватного інтересу” – так само, як і грецький світ непричетний до формування (досягнення) повноцінних „приватних інтересів” у індивідів.

Водночас Г. Гегель обґрунтовує норми, які не тільки дають змогу витримати розпад особливості й загальності, але й дозволяють черпати звідти „нескінченну” силу. Якщо Платон не знав, як може держава впоратися з самостійною особливістю, то Г. Гегель на боротьбу з нею відряджає „громадянське суспільство”. Воно, на його думку, утворюється, коли відбувається перехід від винятково сімейного життя людей до суспільства. Механізмом цього переходу є або природний приріст сім’ї, або добровільне об’єднання сімей, або об’єднання за допомогою влади хазяїна. При переході від сім’ї до громадянського суспільства відбуваються зміни в моральності. Виникає „приватний інтерес”, а відтак, мовою Г. Гегеля, „в громадянському суспільстві кожен для себе мета, все інше для нього ніщо ...але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі: ці інші тому, по суті, є засобами для мети особливого” [22]. Так функціонує „механізм” громадянського суспільства – „особлива мета (тобто мета одного індивіда) шляхом співвіднесення з іншими надає собі форми загального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага. Оскільки особливість пов’язана з умовою загальності, то ціле є ґрунтом для опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності,.. Особливість, обмежена загальністю, є єдина міра, за допомогою якої кожна особливість сприяє своєму благу” [23].

Шлях одиничності до громадянського суспільства – освіта. Якщо я став членом громадянського суспільства, і, відповідно, я „звільнений” шляхом освіти, то я переборов у собі „оголену суб’єктивність поведінки, безпосередність жадань та сваволлю прагнень” [24], я визначаю свої бажання та дії загальним чином, усвідомлюючи себе ланкою ланцюга, який всіх нас поєднує. „Я отримую від інших засоби задоволення своїх потреб і повинен внаслідок цього приймати їх думку. Але одночасно я змушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Відповідно, одне переходить в інше і пов’язане з ним: все приватне стає таким чином суспільним” [25]. Відтак потреби та засоби (для їх задоволення), як „реальне наявне буття”, перетворюються на буття для інших, потребами та працею яких взаємно обумовлено їх задоволення. Взаємозалежність праці та задоволення потреб в ході історичної еволюції перетворюються на повну необхідність, залежність і взаємовідносини людей. Таким чином, суб’єктивний егоїзм перетворюється на сприяння задоволенню потреб всіх інших, перетворюється на „освічений егоїзм” (за словами Р. Патнама) [26]. Це нормативне досягнення теорії громадянського суспільства, сутність якого в перетворенні егоїзму на сприяння задоволенню потреб усіх, Г. Гегель називає „державою потреби та здорового глузду”, або „зовнішньою державою”. Ми могли б назвати це взаємністю, тобто визнанням за іншими права на гідність, та громадянською самосвідомістю, тобто схильністю і вмінням визначати свої приватні бажання та дії і розуміти їх у загальному

**Дослідження громадянського суспільства:
модель нормативних досягнень**

Юрій Загородній

контексті, оскільки саме в такому вигляді можемо побачити це нормативне досягнення в громадянському суспільстві.

Використовуючи продемонстровану модель нормативних досягнень, можемо пов'язувати в дослідженні розвиток теорії і феномена громадянського суспільства, оскільки теорія розвивається шляхом нормативних досягнень як обґрунтувань певних принципів та норм, а розвиток самого громадянського суспільства йде шляхом нормативних досягнень як встановлення та змін правил і умов людської взаємодії та співжиття. І ці обґрунтування та встановлення є певним чином пов'язаними. Така методологія дає змогу розглядати теорію громадянського суспільства як цілісний феномен, який складається з ланцюжка нормативних досягнень, одні з яких обумовлюють інші, а ті є їх похідними і водночас підставою для подальшого їх розвитку. Громадянське суспільство, за таких умов, є динамічним явищем, яке розвивається, і саме багато в чому задає умови і можливості свого подальшого розвитку. Водночас це не дозволяє забути про його підвалини, попередні нормативні досягнення, оскільки на них базується можливість подальшого розвитку.

Таким чином, запропонована методологія створює нові можливості для вивчення теорії та історії громадянського суспільства, що має привести до нових результатів.

Література:

1. **Витюк В. В.** Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. – М.: Институт социологии РАН, 1995. – С.7.
2. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво „Червона Калина”. – 2002. – С. 30.
3. **Рябов С. Г.** Політологічна теорія держави. 2-е вид. – К.: Тандем, 1996. – С. 76.
4. **Локк Д.** Два трактата о правлении / Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 263.
5. Там само. – С. 264 – 265.
6. Там само. – С. 310 – 311.
7. **Локк Д.** О гражданском правлении / Избранные философские произведения в двух томах. Т. II / Под. общ. ред. А. А. Макаровского. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – С. 72.
8. Там само. – С. 51.
9. **Локк Д.** Два трактата о правлении / Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 274.
10. Там само. – С. 293.
11. **Монтескье Ш. Л.** О духе законов / Избранные произведения. – М.:

Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 289.

12. **Локк Д.** Два трактата о правлении / Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 293 – 294.

13. Там само. – С. 274 – 275.

14. Там само. – С. 277.

15. **Юм Д.** Трактат о человеческой природе, или Попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Д. Сочинения в 2 т. Т. 1. / Пер. с англ. С. И. Церетели и др. – М.: Мысль, 1996. – С. 653 – 657.

16. **Войтович С. О.** Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. – С. 63.

17. Там само. – С. 63.

18. Там само. – С. 63 – 64.

19. **Гегель Г. В. Ф.** Основы философии права, або Природне право і державознавство. – К.: Юніверс, 2000. – С. 171.

20. Там само. – С. 171.

21. Там само. – С. 171.

22. **Гегель Г. В. Ф.** Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 228.

23. Там само. – С. 228.

24. Там само. – С. 229.

25. Там само. – С. 236.

26. **Патнам, Роберт Д.** та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – С. 110.

До визначення феномена демократії

Наталія Латигіна,

кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Протягом усієї історії людства найблагородніші його представники прагнули створити теорію ідеального суспільства, в якому панували б соціальна справедливість, мир, щастя, а люди стали б вільними й рівноправними. Головним було віднайти соціальний механізм, за допомогою якого суспільство могло б справедливо розподіляти суспільні блага між громадянами. Ця ідея ототожнюється, в першу чергу, з теорією демократії. У зв'язку з цим постає актуальна проблема вивчення такого надзвичайно непростого феномена, як демократія.

Прагнення піддавати сумніву класичну теорію демократії, її ідеї і принципи виникло не в наші дні. Ще Г. Кельзен 1920 року писав, що гасло демократії домінує майже неподільно в думках людей XIX і XX століть. А відтак воно, як і будь-яке інше гасло, втрачає справжній сенс. Люди, підкоряючись політичній моді, використовують це поняття доречно й недоречно, зловживають ним більше, ніж будь-яким іншим політичним поняттям, внаслідок чого воно набуває часом протилежного значення. Це відбувається доти, доки „інтелектуальна порожнеча, яка звичайно супроводжує вульгарну політичну мову, не вихолощує це поняття до стану умовної фрази, що не претендує більше на жодний чіткий зміст” [1]. Така думка, безперечно, актуальна й сьогодні, адже термін „демократія” вживається часто зовсім бездумно, іноді в значенні зовсім далекому від справжнього.

У цій статті зробимо спробу узагальнити визначення дефініції демократії. Саме з'ясування питання, що можна вважати демократією в сучасному розумінні, дозволить знайти відповіді й на цілу низку інших важливих питань; зокрема таких, як: що є демократичний процес, як побудувати демократичну державу тощо.

Серед джерел, використаних автором при підготовці статті, особливо хотілося б відзначити монографію А. Ковлера „Криза демократії? Демократія на рубежі XXI століття”. У цій праці наголошується, що

сучасна демократія, основи якої було закладено у XVIII столітті, а коріння її сягає античності, пережила лише у XX столітті такі кризи, які взагалі можуть поставити під сумнів її існування. А. Ковлер вважає, що теперішня криза демократії має кілька проявів. Це криза державності, криза форм участі і політичної активності та криза громадянськості. Шукаючи відповідь на запитання, бути чи не бути демократії у XXI столітті, А. Ковлер досліджує розуміння демократії в різних вимірах теорії та практики і доходить висновку, що настав час переосмислити традиційні демократичні принципи. Він розглядає також проблему „демократичного центру” та „демократичної периферії”, тобто особливості розвитку західної і східної демократій, і приділяє певну увагу різним шляхам демократизації, зокрема таким, як:

³⁵₁₇ редемократизація після періоду іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія);

³⁵₁₇ реформи політичних інститутів після визволення (Франція, Італія);

³⁵₁₇ впровадження демократії за допомогою іноземних окупантів (Німеччина, Японія);

³⁵₁₇ трансформація авторитарних режимів (країни Східної Європи);

³⁵₁₇ демократизація шляхом договору з опозицією (Іспанія).

У статті А. Сіленко „Політичні чинники формування держави загального добробуту” підкреслюється, що в країнах Центральної і Східної Європи економічні, культурні й історичні причини можуть стати на заваді досягненню ідеального поєднання демократичної політики і задоволення людських потреб (за зразком, скажімо, Швеції). Тому вибір між демократією і розвитком людини може існувати завжди. А. Сіленко вважає, що на сьогодні саме такі цінності, як свобода, рівність, солідарність, соціальна справедливість роблять демократію привабливою для багатьох.

У праці італійського вченого Дж. Компаньоні „Elementi di diritto costituzionale democratico” детально аналізуються ознаки демократії та її цінності, серед яких виокремлюються такі:

³⁵₁₇ право (закон);

³⁵₁₇ свобода волевиявлення;

³⁵₁₇ врахування інтересів меншості;

³⁵₁₇ кваліфіковане управління;

³⁵₁₇ множинність інтересів;

³⁵₁₇ соціальна дія та інші.

Мета статті –

проаналізувати феномен демократії в історичній ретроспективі; дослідити різні підходи до визначення сутнісного змісту демократії; вивчити головні виміри поняття демократії, які існують в сучасній політико-правовій теорії.

Соціологи різних країн проводили численні опитування громадян щодо сприйняття феномена демократії. З'ясувалося, що переважній більшості опитуваних непросто дати всеохоплююче визначення поняття демократії. Респонденти називали передусім ті властивості демократії, які перебувають, так би мовити, „на поверхні свідомості”, а саме: свобода говорити те, що думаєш; свобода вибору; рівноправність людей незалежно від їхнього достатку; влада народу тощо [2]. І кожен має певну рацію. Але все ж: що є демократія в науковому сенсі?

Ідеї громадянської рівності розвивав ще давньогрецький демократ Протагор, а вперше вжив термін „демократія” („демос” – народ, „кратос” – влада) інший давньогрецький мислитель – Фукидід. Відтоді минуло два з половиною тисячоліття, але проблеми демократії залишаються в центрі політичної і ідеологічної боротьби, теоретичних дискусій.

З ускладненням політичного розвитку суспільства дефініція демократії одержувала все складніші, неоднозначні тлумачення. Ще в античній Греції Протагор, Горгій, Тразімах, Псевдо-Ксенофонт по-різному трактували це поняття. Загальновідоме скептичне ставлення Платона і Аристотеля до демократії як до „неправильної форми” правління.

У праці „Політика” Аристотель сформулював первинне визначення демократії. Але слід пам'ятати, що мислитель вважав демократію найневдалішою з усіх можливих форм правління: „Більш-менш чистою демократією є така, що забезпечує рівність – вона передбачена законом даної держави, і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, обидва вони беруть в ній участь. Якщо, як вважає дехто, свобода і рівність є найважливішими ознаками демократії, то це знайшло свій вияв, головним чином, у тому, щоби всі брали участь у державному управлінні. А тому, що народ представляє у демократії більшість і постанови більшості мають вирішальне значення, такого роду державний устрій і є демократією” [3]. Сьогодні, на нашу думку, це визначення можна вважати утопічним, оскільки ні суто теоретично, ні технічно всі члени суспільства не можуть брати участі в державному управлінні.

Давньогрецькі мислителі пов'язували форму державного управління з суспільним життям і умовами суспільного розвитку. Цю думку розвивали і середньовічні європейські теоретики, а також батьки американської демократії. Так, один із авторів американської моделі демократії Дж. Медісон вважав демократію компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправною участю всіх дорослих громадян у політичному процесі, з одного боку, і обмеженням їх суверенітету, з іншого [4].

Інший американський вчений, Й. Шумпетер, визначає демократію як форму правління, „інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість

впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян” [5]. Це визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм правління в історії держави і досить добре відбиває реалії сьогодення.

Оскільки проблеми демократії досліджують не лише політичні, а й юридичні науки, необхідно з’ясувати різницю в існуючих в них підходах до визначення цього поняття. Для правознавця демократія – це, перш за все, принципи законності, закріплені в міжнародно-правових актах, конституціях, законах, які визначають верховенство закону, розподіл влади, права і свободи особи. Для політологів це, в першу чергу, реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян. Хоча, за великим рахунком, у протиставленні юридичного і політичного підходів до визначення демократії є багато штучного. Дуже влучно, на нашу думку, з цього приводу висловився Д. Ептер: „В демократії кожний закладений в законі або той, що міститься в настановах суспільства, принцип носить характер об’єктивної політичної практики” [6].

Політична наука пройшла у своєму вивченні демократії три стадії і зберегла, в основному, три підходи до визначення сутності цього феномена:

³⁵₁₇ традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність;

³⁵₁₇ біхевіористський (поведінковий) підхід в комбінуванні з соціологією політичних інститутів;

³⁵₁₇ функціоналістський підхід, який поєднує елементи першого і другого підходів і робить акцент саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм із врахуванням поведінки політичних „акторів”, тобто громадян і політичних груп.

У найпоширенішому визначенні демократія ототожнюється з народовладдям. Це визначення стало майже класичним. Воно є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є нібито носієм загальнолюдських цінностей. Відповідно до цього, демократія і визначається, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював А. Лінкольн, окресливши його у відомій формулі: „Government of the people, by the people, for the people” (правління народу, обране народом і для народу) [7].

Однак таке суто етимологічне (засноване на перекладі з грецької мови) тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. На їхню думку, воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократії античної, або афінської, яка поширювалась на невеликі за територією і чисельністю населення міста-поліси і була формою безпосередньої участі всіх громадян у політиці.

Хоча визначення демократії як народовладдя, якщо підходити до нього суто науково, а не судити про повноту і рівень розвитку демократії за переліком декларованих прав і свобод громадян чи за іншими формальними ознаками, цілком може застосовуватися лише до ідеалу; коли народовладдя має під собою систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами їх політичних прав та їх масовою участю в управлінні справами держави і суспільства, в суспільно-політичному житті.

Проте реальне народовладдя недосяжне з багатьох причин. Перш за все, нерівність – це природна властивість людського суспільства. Тому особи, які посідають в суспільстві привілейоване становище завдяки майновому статусу, завжди відшукуватимуть засоби розширити горизонти своєї влади. Водночас ідеї демократії настільки привабливі для більшості людей, в усякому випадку – в західному світі, що не використовувати їх задля досягнення політичних цілей було б, щонайменше, нерозумно. Через це поступово під гаслами демократії у суспільну свідомість починають впроваджуватися положення, які мають вельми відносний стосунок до демократії. Це підтверджують численні приклади.

Так, Т. Джефферсон в інавгураційній промові 4 березня 1801 року заявив: „Всім потрібно пам'ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною, має бути розумною” [8]. І з цим, безперечно, можна цілком погодитися.

Р. Даль пішов в обґрунтуванні неможливості реалізації класичної демократії ще далі. Він вважав, що „ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозвіллям, згодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоби принести в жертву ці блага” [9]. Ця теза Р. Даля актуальна і в наш час.

Скептично ставиться до демократії в її класичному визначенні і Г. Моска: „Кожне суспільство створює правлячий клас. Всебічний контроль з боку народу неможливий. Проте ступінь чутливості правлячого класу до бажань народу і реакція його на результати виборів залежать, певною мірою, від конституційної системи, переважаючої ідеології і соціальних настанов. Доктрини і конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є найслабшими стримуючими факторами для правителів. Оскільки більшість в будь-якому випадку не правитиме, доктрини і процедури такого роду насправді вручають необмежену владу правлячій меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. Отже, аніде тиранія не є більш вірогідною, ніж

у суспільстві, де конституційна система і панівна ідеологія узаконюють необмежену владу більшості” [10]. Це не раз було підтверджено історією.

Класичне визначення демократії, засноване на принципах влади більшості, народному суверенітеті і політичній рівності громадян, що складає її сутність, 1954 року отримало від Е. Шилза ярлик „популістської демократії” [11]. Але з цим можна посперечатися.

На нашу думку, в політико-правовій теорії визначення поняття демократії має кілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і політичних партій, що репрезентують його інтереси, профспілок та інших громадських організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона, частіш за все, постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що йде від античної політичної думки.

Т. Гоббс у праці „Левіафан” трактує демократію як одну з трьох „державних форм” – разом з монархією та аристократією. Для нього демократія – це державна форма, де верховна влада належить зібранню усіх громадян без винятку (хоча сам він віддає перевагу монархії, в якій „загальне благо тотожне з приватним”). Це визначення, з огляду на сучасні досягнення політичної науки, є дещо архаїчним.

Ш. Монтеск’є, розрізняючи три способи правління – республіканський, монархічний і деспотичний – вважав: „Якщо в республіці верховна влада належить всьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією” [12]. Демократія для Ш. Монтеск’є тотожна народному суверенітетові, але не означає загальної участі всіх в управлінні. Народ доручає здійснювати свою владу обраним уповноваженим. Саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління. І сьогодні ідея Ш. Монтеск’є про демократію як народний суверенітет залишається життєздатною.

В одній зі своїх ранніх праць К. Маркс робить висновок: „Демократія – це державний лад як родове поняття” [13]. Він вважав демократію наріжним каменем, ознакою певної форми держави. Марксова точка зору на демократію як форму держави, яка відтворює європейську традицію XVIII століття, в цілому не суперечить висновкам сучасної політичної науки, хоча авторитетні західні аналітики, а також деякі російські, роблять уточнення. Наприклад, французький соціолог А. Турен вважав: „Ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму” [14]. Російський вчений

А. Вітченко пов'язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє авторові підкреслювати, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи та інститути від колишньої державної форми [15]. З нашої точки зору, подібний підхід стосовно визначення сутності демократії є дещо спрощеним.

Незважаючи на першорядну важливість ролі держави як інституту політичної системи суспільства, держава не є її єдиною організаційною структурою. Так, для Р. Арона конституційно-плюралістичний режим, плюралізм соціальних груп, „державна партій” – іпостасі демократії [16]. Для іншого французького політолога, К. Емері конституційне право фактично вже витискується „політичним правом”, яке регулює відносини „політичних акторів” в умовах демократичних правил гри [17]. Партійна система для А. Лижфарта – складова поняття демократії [18].

Ці та інші дослідники, незважаючи на певну різницю в підходах, вважають суспільно-політичні інститути в суспільстві найважливішим фактором демократії. Безумовно, вони мають рацію, хоча, на нашу думку, не потрібно абсолютизувати цей фактор.

Таке уточнення поняття демократії є необхідним, оскільки збагачує уявлення про структуру і змістове наповнення її форм. Саме активна участь партійних, громадських організацій та асоціацій у здійсненні політичної демократії надає діяльності відповідних організацій політичного характеру.

Демократія, як принцип внутрішньої організації і діяльності політичних та суспільних об'єднань, є явищем високорозвиненого громадянського суспільства. Але тут необхідно бачити дві сторони: одна справа – участь партій і громадських рухів у суспільно-політичному житті країни, де всі дотримуються єдиних законодавчих норм, які забезпечують міжпартійну демократію, і зовсім інша справа – внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії відчувається нерідко доволі гостро.

Дефініція демократії часто ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливо, однак лише в межах демократичної форми держави та її політичної системи.

При цьому слід мати на увазі, що форми політичного режиму рухливіші і різноманітніші у порівнянні з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади Ш. де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювались лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим – це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії.

Деякі науковці розглядають демократію як політичний світогляд і

політичну цінність. Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все – ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно говорити і про „зворотне відображення” цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів.

Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї і принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності покликана бути й суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства – й інститутом демократії. Досить навести хрестоматійну промову Перікла при похованні воїнів або клятву афінян для того, щоб показати, яку цінність для вільних громадян мала демократія. Демократичні ідеї – невід’ємна частина спадщини італійських гуманістів і французьких демократів XVIII століття.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для Ш. Монтеск’є свобода і громадянська рівність – основні цінності демократії. Засновник першої в світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав головною цінністю демократії те, що при ній „народ створює закони, він же їх і виконує” [19]. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей Ж.-Ж. Руссо – від ідей народного суверенітету та народного представництва до „демократичної теократії”, натхненої християнською вірою [20]. Для А. де Токвіля найвище благо демократії – рівність можливостей. Західнонімецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що в ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав [21].

В сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення й досі. Наприклад, для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загального блага [22]. На думку Ж. Бурдо, демократія сьогодні – це філософія, спосіб життя, релігія, і лише як похідне від цього – форма правління [23]. Для італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія – кінцева мета, вища цінність будь-якої влади [24].

Отже, не викликає сумніву, що демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Останнім часом все більше дослідників звертається до проблеми демократії як політичного процесу, елементу політичної динаміки. При

цьому найчастіше цей аспект пов'язується з демократичною процедурою [25]. Значний внесок в розробку цього поняття зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес вироблення обов'язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв:

³⁵₁₇ Рівне право голосу.

³⁵₁₇ Дійова участь.

³⁵₁₇ Чітке розуміння.

³⁵₁₇ Кінцевий контроль з боку народу за порядком денним.

³⁵₁₇ Розширювальний принцип [26].

Р. Даль вважав, що демократичний процес (процедура) повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керівниками на всіх стадіях управління. Особливості та закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують цю точку зору.

Таким чином, проаналізовані в даній статті визначення демократії як:

³⁵₁₇ народовладдя;

³⁵₁₇ форма держави;

³⁵₁₇ форма і принципи організації політичних партій і громадських об'єднань;

³⁵₁₇ політичний режим;

³⁵₁₇ політичний світогляд і політична цінність;

³⁵₁₇ політичний процес (процедура управління)

дають можливість скласти досить повне уявлення про весь спектр дефініцій демократії, що впливають з її природи і відображають той чи інший її сутнісний аспект, той чи інший прояв на практиці.

К. Оффе і У. Пройсс цілком слушно зауважують, що нині поняття „демократія” використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств з відповідними режимами управління і політичної участі [27].

Можна цілком погодитися з афоризмом В. Черчілля: демократія – не найкращий політичний устрій, але кращого людство ще не винайшло. Справді, демократія, з нашої точки зору, не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством. І, безумовно, феномен демократії потребує подальшого вивчення як науковцями, так і політиками-практиками.

Література:

1. Kelsen H. La democratie. Sa nature, sa valeur. – P., 1988. – P. 15.
2. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М., 1997. – С. 15.
3. Цит по: Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В. 13 теорий

демократии – СПб., 2002. – С. 8.

4. **Гамильтон А.** Федералист: Политэссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Д. Джея. – М., 2000. – 590 с.

5. **Сіленко А.** Політичні чинники формування держави загального добробуту // Людина і політика. – 2001.- № 5.-С. 142.

6. **Эптер Д. Э.** Пересмотренный институционализм // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 38.

7. Цит за: **Шляхтун П. П.** Політологія (теорія та історія політичної науки). – К., 2002. – С. 399.

8. **Джефферсон Т.** Томас Джефферсон о демократии. – СПб, 1992. – 394 с.

9. **Даль Р. А.** Введение в теорию демократии. – М., 1992. – 158 с.

10. **Майроф Б.** Лики демократии. – М., 2000. – 475 с.

11. Там же.

12. **Монтескье Ш.** О духе законов // Избр. произв. – М., 1955. – С. 169

13. Цит за: **Ковлер А. И.** Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – С. 23.

14. **Турен А.** Что означает демократия сегодня? // Международный журнал социальных наук. – 1991. – №1. – С. 19.

15. **Витченко А. М.** Теоретические проблемы исследования государственной власти. – Саратов, 1982. – С. 131.

16. **Арон Р.** Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – С. 273.

17. **Emeri C.** Droit constitutionnel et institutions politiques. P., 1994. – P. 13 – 14.

18. **Lijphart A.** Democracies. – New Haven; L., 1984. – Ch. 7 – 8.

19. **Compagnoni G.** Elementi di diritto costituzionale democratico. – Venezia, 1797. – P. 203.

20. **Fralin R.** Rousseau and representation. A Study of Development of his Concept of Political Institutions. – N.Y., 1978. – P. 44.

21. **Albrecht R.** Hegel und die Demokratie. – Bonn, 1978. – S. 21.

22. **Shumpeter I.** Capitalism, Socialism, Democracy. – N. Y., 1962. – P. 250.

23. **Burdeau G.** La democratie. – Neuchatel, 1966. – P. 7.

24. **Maranini G.** Storia del potere in Italia. – Firenze, 1983. – P.10.

25. **Dahl R. A.** Democracy, Liberty and Equality. – Oslo, 1986.- P. 194.

26. **Даль Р.** Введение в экономическую демократию. – М., 1993. – С. 49.

27. **Сіленко А.** Політичні чинники формування держави загального добробуту // Людина і політика. – 2001.- № 5.-С. 142.

Контент-аналіз у політичних дослідженнях преси

Юрій Ганжуров,

кандидат історичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Демократизація суспільно-політичного життя в Україні актуалізує проблему відкритості комунікативного простору держави, що є предметом наукових досліджень політологів, об'єктом пильної уваги громадських організацій як в Україні, так і за її межами. Така тенденція обумовлює потребу вдосконалення методики опрацювання політичної інформації, котра віддзеркалює міжінституціональні зв'язки складових політичної системи, з одного боку, та основних інститутів державної влади і громадянського суспільства – з іншого.

Складний спектр зв'язків між різними суб'єктами політичної комунікації складає основний масив змістових ознак основних комунікаторів, якими є засоби масової інформації. Саме вони стали об'єктом дослідження в царині вивчення суспільно-політичних процесів, які відбуваються в соціумі. Взаємозбагачення наукових шкіл політології в частині базових оцінок, впорядкування понятійного апарату політичної науки передбачає й застосування сучасних методик оцінювання політичної інформації як мас-медійного продукту, що виступає комунікативним потенціалом суспільного дискурсу [1].

Для політологів, які спеціалізуються на дослідженні відкритих масивів політичної комунікації, важливо визначити основні індекси неупередженості процесу дослідження матеріалів преси, до чого аналітика можуть наблизити власне кліометричні методи опрацювання матеріалів преси, передовсім контент-аналіз. Необхідність його застосування до відкритих публікацій впливає з цілковитого усвідомлення важливості думки про аналіз політичних процесів, які піддаються кількісним вимірам [2]. З огляду на досвід західних політологів можна стверджувати й те, що професійним аналізом політики називають оцінювання політики [3].

В арсеналі дослідників політики саме контент-аналіз виявився досить

ефективним завдяки усталеній методиці застосування. Звичайно, в процесі його використання науковці не тільки опрацьовують одержані результати, а й прагнуть вдосконалювати методику та впорядковувати понятійний зміст, конкретизувати сутність цього методу. У „Світовій енциклопедії комунікації” контент-аналізи класифікуються як „наукові методи одержання обґрунтованих висновків із фактів за їх змістом”. Автор визначення К. Криппендорф відзначає, що в цьому формулюванні інтегруються дві дефініції – Б. Берелсона, котрий передбачає власне опис змісту комунікації, та Г. Лассуела, що робив акцент на кількісних ознаках того, що передбачає повідомлення, яке вивчається [4].

Що стосується визначення самої сутності контент-аналізу в найбільш узагальненому вигляді, то він у принципі полягає в підрахунках певних ознак тексту, котрі мають відбивати суттєві якості його змісту. У такому разі категорія тексту стає вимірюваною, доступною для точних обчислювальних операцій. Контент-аналіз застосовують переважно при наявності великого за обсягом і несистематизованого матеріалу, коли його безпосереднє використання ускладнено. Такий підхід корисний тоді, коли категорії, важливі для цілей дослідника, характеризуються частотою появи у текстах, що є предметом досліджень політологів.

Вельми ефективним контент-аналіз є саме у дослідженні матеріалів преси. Адже із завдань вивчення змісту масової комунікації й виник контент-аналіз. Зрозуміло, що замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фейлетони відрізняються не тільки певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням різних шарів інформації. Вивчення споріднених явищ та процесів на різних рівнях публіцистичних жанрів дозволяє виявити внутрішній взаємозв'язок між первинною і вторинною інформацією, що міститься в публікаціях. Розв'язання цього завдання забезпечує зрівняльна типовість, однорідність та повторюваність газетної інформації. Сутність такої риси, як повторюваність, характеризується „традиційністю ряду тем, наявністю в періодичних органах постійних розділів і рубрик,.. застосуванням певних жанрів у розкритті певної тематики” [5].

Різноманітність матеріалів преси робить актуальним їх аналіз з точки зору наявності в них неприхованої і латентної інформації. Перший тип інформації переважає, передусім, в аналітичних жанрах: замітці, кореспонденції, звіті, які найбільш насичені фактами. Другий – в синтетичних, у першу чергу в статтях, інтерв'ю. Адже статті викликають інтерес саме наявністю в них латентної інформації – „мотивами і метою публікації, концепцією автора і газети” [6]. Зрозуміло, що реалізація цих завдань неможлива без застосування до газетних публікацій методу контент-аналізу, що дозволяє розкривати якісні ознаки не лише окремих джерел, а й їхніх тематично споріднених сукупностей.

Наукова доцільність використання цього методу обумовлюється ще й тим, що він дозволяє отримати й відповідним чином проаналізувати не окремі факти, а оптимальну їх сукупність. На відміну від вельми обмежених можливостей внутрішньої і зовнішньої критики, що зосереджуються в принципі на вивчені матеріалів, кожний з яких може дати дослідникові лише фрагментарний науковий факт, аналітико-синтетична критика обумовлює якісно новий етап у комплексному дослідженні публікації. Ключовим питанням її є оцінка достовірності, повноти і, таким чином, об'єктивної наукової цінності газетної інформації.

У зв'язку з цим актуалізується проблема відображення явища, що відбувалося насправді, і рівень об'єктивності відображення його в публікації. Розв'язання цього завдання залежить і від з'ясування рівня повноти інформації, ступеня проникнення в сутнісну глибину явища автором публікації. Відтак, головною ознакою повноти матеріалів преси вважається при аналізі газетних публікацій відображення суттєвих рис описуваних подій. Приміром, для політолога, що досліджує проблему висвітлення законотворчої діяльності парламенту, суттєвою є інформація про нормативно-правові акти, що їх ухвалює законодавчий орган, а не ті явища і процеси, котрі перебувають за межами толерантності парламентського діалогу.

Проте в практиці досліджень політичних процесів за допомогою преси методом контент-аналізу політологам часто доводиться вирішувати питання, пов'язані із з'ясуванням мотивації авторів матеріалів. У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза, що „...важливим є і суб'єктивне трактування фактів, їх інтерпретація, оскільки це дозволяє з'ясувати позицію редакції й авторів, які виступають у пресі, дає можливість визначити основні напрями ідейної боротьби досліджуваної епохи” [7].

Доволі важливим питанням, яке не можна обминути при висвітленні сутності контент-аналізу, є методика попередньої підготовки масивів газетних публікацій для аналітико-синтетичної критики. Йдеться передусім про механізм здійснення вибірки. Адже практично завжди в пошуковій роботі дослідникові доводиться визначати коло публікацій, що мають аналізуватися, з величезного масиву інформації. Саме тут треба відібрати мінімальну кількість даних, за допомогою яких можна робити висновок про політичний об'єкт в цілому. Ця проблема задовільно вирішується за допомогою вельми ефективного методу вибірки. Для того, щоб часткове обстеження можна було вважати репрезентативним, слід дотримуватися однієї умови, а саме: об'єкти для часткового обстеження мають бути обрані випадково, тобто за жеребом чи в силу природних умов, що склалися. При поширенні результатів вибіркового дослідження на явище, що вивчається, дослідник визначає гіпотетичну помилку, так звану похибку репрезентативності. Але передбачити величину цієї похибки можна, якщо вона випадкова. А такою вона може бути тоді, коли об'єкти

до вибірки потрапляють випадково. Вибірка лише тоді вважається репрезентативною, коли формується з генеральної сукупності таким чином, щоб кожний член такої сукупності мав однаковий шанс бути відібраним. Забезпечити випадковість вибірки, якщо політолог здійснює відбір даних з великої сукупності публікацій, можна за допомогою жеребкування чи таблиці великих чисел. Можуть бути використані також й інші методи: механічний, типовий (районований) і серійний.

Проте основним питанням, розв'язання якого гарантує максимальний результат контент-аналізу, є забезпечення бездоганного з позицій формальної логіки системного словника. Саме його побудова закладає інформаційно-пошукові підвалини формалізованої оцінки інформаційної насиченості публікацій. Однак часто-густо в гонитві за модними нині кількісними вимірниками преси сучасні дослідники нехтують цим правилом. Особливо хибують на невизначеність категоріальної схеми понять, що покладається в основу дослідження, сучасні аматори-політологи, сумнівні соціологи, різні іміджмейкери, новоявлені знавці виборчих технологій тощо.

Звичайно, якщо йдеться про прагнення видавати бажане за дійсне, підганяючи результати під задану кон'юнктуру схему, можна не дбати про професійну модель базових розрахунків. Проте для наукового дослідження це треба робити обов'язково. Інакше буде важко пояснити, чим, приміром, відрізняються такі структури, як „соціальний об'єкт”, „ліберальна політична ситуація”, „політична позиція”. Адже саме ці поняття, які ще не набули визначень, що унеможливають дублювання, покладені в основу категоріальної схеми досліджень матеріалів преси в одній із досить показових аналітичних схем [8].

Таким чином, проблемою номер один на стадії визначення основних напрямів контент-аналізу залишається методика чіткого визначення символів-інформантів як основних пошукових одиниць за допомогою відповідних норм поділу та класифікації. Якщо не вдаватися до спеціалізованих деталізацій цих вимог, можна окреслити такі основні принципи:

³⁵₁₇ поділ (класифікацію) слід здійснювати на підставі лише однієї основи поділу;

³⁵₁₇ під час класифікації об'єктів не можна обминати вид і відразу переходити до підвиду;

³⁵₁₇ після класифікації кожен об'єкт може входити тільки в один клас.

Отже, в кліометричних дослідженнях матеріалів преси мають бути дотримані правила взаємовиключення, підпорядкованості та пропорційності понять [9]. Поряд із продуманою схемою основних інформаційних ознак матеріалів преси, що є основою для здійснення відповідних обчислювальних операцій, також має бути дотриманий принцип комплектності даних про джерело (газету, журнал). Під

комплектністю даних Е. Летенков розуміє „усі можливі характеристики періодичного органу: назву, обсяг, тип, періодичність, роки виходу, місце виходу, кількість номерів, що вийшли, чи було видання ілюстрованим, чи мало воно додатки, спрямованість видання” [10]. Щоправда, з останньою тезою беззастережно погодитися важко – адже „спрямованість видання” не є формалізованою ознакою. Спрямованість – інформаційна рубрика, що потребує тематичної конкретизації залежно від поставленої мети. Іншими словами, ця категорія має бути відповідним чином змістовно забезпечена.

Для політолога, що досліджує пресу методом контент-аналізу, конче важливо не лише визначити чітко коло понять, які характеризують інформаційну місткість публікації, а також періодизацію преси. Адже вона виступає класифікатором хронологічних меж дослідження.

Сучасні підходи до розв’язання проблеми періодизації преси віддзеркалюють еволюцію пошуку оптимальної моделі. Автор не має на меті висвітлювати це питання в межах даної статті, проте обійти проблеми, пов’язані з класифікаторами періодики, важко, оскільки ця процедура також є неодмінною складовою кількісних досліджень матеріалів преси.

Сутність проблеми полягає у визначенні критеріїв класифікації та (особливо) періодизації преси в частині конкретизації понять „період”, „періодизація”, „журналістський процес”, „українська преса” та як вони кореспондуються з категоріями політичної комунікації [11].

В цьому плані дослідження політичних процесів в Україні має бути вдосконалено й за рахунок однозначного трактування ключових понять політичного дискурсу, які відрізняють його зміст від іншого типу комунікації [12]. Розвиток понятійного апарату політичної науки корелюється з результативністю контент-аналізу, який за методикою застосування стимулює такі процеси.

Отже, застосування механізму кліометрики до матеріалів преси в галузі дослідження політичних процесів в Україні має перспективи за умов дотримання формалізованих процедур опрацювання об’єктів аналізу та унеможливлення нашарувань у процесі оцінювання матеріалів преси.

Література:

1. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) / под ред. Наталии Костенко. – К., 1999 – С. 67.
2. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії К., 1998. – С. 17.
3. **Леслі А. Пал.** Аналіз державної політики / Пер. з англ. У. Озюб. – К., 1999. – С. 71.
4. **Землянова Л. М.** Современная американская коммуникативистика: теоретические концепции, проблемы, прогнозы. – М., 1995. – С. 69.
5. **Дергачова Л. Д.** Периодическая печать как массовый источник. –

М., 1982. – С. 154.

6. **Варшавчик М. А.** О структуре источниковедческой практики // Источниковедение отечественной истории. – М., 1980. – С. 25.

7. **Романюк М. М.** Українське пресознавство: наукові принципи і методи досліджень. – Львів, 2000. – С. 30 – 31.

8. Опыт контент-анализа альтернативной прессы Белоруссии // Социологические исследования, 1991, № 8. – С. 22.

9. **Партико З. В.** Логічні норми редагування // Загальне редагування. – Львів. 2001. – С. 175 – 206.

10. **Летенков Е. В.** О некоторых итогах компьютерной обработки данных по периодической печати // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства: Матеріали українсько-російського наукового семінару. – Київ – Санкт-Петербург, 1999. – С. 57.

11. **Кость С.** Періодизація як історична проблема: журналістський аспект // Збірник кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги з нагоди 70-річчя від дня народження: Вип. 3, Львів, 2000 – С. 113.

12. **Бляхер Л. Е.** Конвенциональные понятия в структуре политического дискурса // Принципы и практика политических исследований. – М., 2002. – С. 75.

Інститут президентства: походження та сутність феномена

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

На початку 1990-х років у політичній системі України постав новий владний інститут – інститут президентства. Конституційні засади, механізм, ефективність його функціонування – ось тільки деякі з питань, що привертають увагу не лише науковців і політиків-практиків, а й кожного громадянина, небайдужого до пошуку шляхів подальшої демократизації життя в країні.

Аналізуючи інститут президентства з урахуванням актуальних політичних проблем, варто, гадаємо, замислитися над тим, на що загалом, так би мовити, можна сподіватися від цієї владної структури, яким „запасом” можливостей вона володіє? А понад те – який обсяг президентських повноважень є оптимальним?

Загальновідомо, що батьківщиною інституту президентства є Сполучені Штати Америки, де наприкінці XVIII століття і розпочала „життя” нова владна структура. З початком XIX століття країни Латинської Америки заходилися копіювати досвід північного сусіди, а відтак переписувати свої конституції та вводити в державно-владні механізми інститут президентства. За деякими даними, з моменту здобуття незалежності 20 країн цього регіону ухвалили 260 конституцій. Одна тільки Венесуела мала їх вже 25, а Бразилія – 8. Однак, порівнюючи зміст, а головне – ефективність функціонування інституту президентства в США й країнах Латинської Америки, отримуємо результат явно не на користь останніх: США до сьогодні залишаються єдиною в світі країною з ефективною президентською системою правління. Президентські ж системи їх південних сусідів, за оцінкою аналітиків, засвідчують „рекорд слабкості”.

У середині XIX століття інститутом президентства звабилися європейці: такі посади з'явилися в структурі влади Швейцарії та Франції.

Активне впровадження республіканської форми правління з інститутом президентства розгортається у XX столітті – із закінченням Першої світової війни. Можливо, не в останню чергу такому ходу речей в монархічній Європі сприяв не лише блискучий демократичний досвід США, але й позитивний імідж 26-го і 28-го американських президентів – двох нобелівських лауреатів, Теодора Рузвельта та Вудро Вільсона. З ними народам Європи й Азії довелося „познайомитися” на зорі XX століття: обидва президенти виступили миротворцями. Перший відіграв неабияку роль у припиненні російсько-японської війни й підписанні у вересні 1906 року Портсмутського договору. За це він і був винагороджений Нобелівською премією миру. Другий отримав цю премію 1919 року. Як відзначив А. Буен (глава норвезького парламенту) – за принесення „фундаментального закону людяності в сучасну міжнародну політику” [1].

Як би там не було, але 1919 року президента обирали вже й німці у новопосталій Веймарській республіці. Досвід США не був скопійований, так би мовити, „дослівно” – в республіці постала не президентська, а напівпрезидентська форма правління. Слідом за німцями інститут президентства запровадили Австрія, Чехословаччина, Польща, країни Балтії.

Прикметно, що нові віяння не оминули й тогочасний Радянський Союз. Питання про запровадження посади президента активно обговорювалося під час підготовки Конституції СРСР в середині тридцятих років.

У 1930-х – 1940-х роках президентські структури виникли і в азійських країнах, приміром у Сирії та Лівані.

Після Другої світової війни президентство стане характерною рисою систем управління цілого ряду європейських держав. Цей інститут запровадять Італія, Греція, Португалія, Мальта. Свій варіант президентства культивуватиме й „соціалістичний світ” – В'єтнам (1946 – 1980 рр.), УНР (1946 – 1949 рр. та з 1989 р.), НДР (1949 – 1960 рр.), ПНР (1947 – 1952 рр. та з 1989 р.), ЧСРСР (до 1989 р.), а ще Китай, КНДР і т. д. [2]. З часом президентська посада буде запроваджена в Югославії (1963 р.), в Румунії (1974 р., спеціально для Н. Чаушеску) і, зрештою, у березні 1990 року – в СРСР, для М. Горбачова.

Але не тільки Європа та Азія розбудовуватимуть владні інститути в своїх державах, закладаючи в них „елемент президентства”. Навіть у найвіддаленіших куточках Африки в другій половині XX століття вже правитимуть власні президенти. Закінчиться ж минуле століття – „століття президентотворення” – бурхливими процесами народження нових держав на просторах колишніх СРСР та Югославії й появою тих же таки інститутів президентства в новопосталих державних організаціях.

Попри поширеність інституту президентства, його сутність у різних

країнах, зрозуміло, далеко не однакова. Одними особливостями він характеризується у суто президентських (with presidentialism) республіках, іншими – в напівпрезидентських (semi-presidentialism). Ще інша специфіка інституту президентства притаманна державам з парламентською формою правління.

Прагнучи збагнути нюанси функціонування президентської структури в різних владних системах, класифікувати й у такий спосіб розмежувати існуючі сьогодні види республіканського правління, дослідники на пострадянських просторах вводять нові категорії, визначення (наприклад, парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська республіка). Однак не завжди переймаються тим, що неправильне застосування загальної назви (несвідоме, а часом, коли науковець береться до обслуговування владних інтересів, й осмислене) призводить до викривлення розуміння сутності, важелів управління у конкретній системі влади, а відтак і до маніпуляцій у політичній сфері.

Подібні наукові „новації” для нас не новина. Пригадаймо, що свого часу стосовно президентури в соціалістичних країнах ідеологічно заангажовані дослідники зауважували, що в деяких з них, приміром, функціонує одноосібний президент, а в інших – колегіальний. При цьому нікого не бентежило, що батьки-засновники США (як зазначалося, батьківщини інституту президентства) однозначно висловлювались на користь „одного президента й чисельних законодавчих зборів” [3].

Чим пояснювалась прихильність саме такій позиції? Одноосібна (виконавча) влада є дієздатнішою в порівнянні з колективною, оскільки „рішучість, активність, таємничість і швидкість зазвичай характеризують вчинки однієї людини” значно більше, ніж „дії будь-якої групи людей”. Чим чисельнішою стає така група, тим більше скорочуються перелічені якості [4]. „Плюралізм виконавчої влади” прагматичних американців не зваблював. Одним із найсерйозніших аргументів проти владного плюралізму було те, що останній „приховує промахи й ліквідує відповідальність”. До того ж „багатолюддя у виконавчій владі... стає на заваді пошуку винних” [5]. Роздумуючи над тим, який президент потрібен США, А. Гамільтон зауважував: „Плюралізм виконавчої влади позбавляє народ двох найбільших засобів безпеки, якими він може володіти... По-перше, стримуванням з боку громадської думки, яка втрачає свою ефективність в результаті того, що осуд за погану політику доводиться розподіляти між кількома особами, й незрозуміло, хто саме повинен бути засуджений; і, по-друге, можливості легко і чітко з’ясувати провину довірених осіб, якщо вони того заслуговують” [6]. А. Гамільтон вказав і ще на одну суттєву й привабливу для народу особливість одноосібної виконавчої влади: її „легше обмежувати, коли вона перебуває в одних руках”. Примноження ж „людей виконавчої влади” є небезпечним, а не „спиятливим для свободи” [7]. Зрозуміло, що попередження А. Гамільтона

(ідеолога „буржуазної демократії”) мало цікавили ідеологів соціалізму, що зумовило (стало підґрунтям) для постання феномена „колегіального” президента.

За таких обставин різними виявилися й особливості ставлення з боку суспільства до президентів та наслідків їх діяльності. На скрижалах історії залишилися імена Дж. Вашингтона, Ш. де Голля, В. Гавела як приклади інтелектуальної ефективності президента, його сумлінного служіння своїй нації, захисту її інтересів.

Залишилися в історії й інші „зразки”, суть яких далеко не однозначна. Так, впродовж десятиліть, починаючи з 1945 року, президентом В’єтнаму був Хо Ши Мін. Стосовно нього Фам Ван Донг свого часу патетично запитував: „Що в Долині Тростини красивіше від лотоса? Що у В’єтнамі прекрасніше від імені Хо Ши Мін?” І констатував, що „життя президента... чисте, як світло” [8]. Однак стверджувати, що цей лідер, перетворений для свого народу за допомогою інформаційно-ідеологічних маніпулятивних технологій на ідола, зробив життя цього народу чистим, як світло, напевно, буде проблематичним завданням для будь-якого неупередженого поціновувача.

Звернемо увагу й на інші „зразки президентства”. Понад 80 років мексиканці регулярно обирають президента, наділяючи його широкими, фактично диктаторськими повноваженнями. Однак – тільки на один термін. І жоден президент з тієї чи іншої нагоди не порушив конституцію і не залишився на посту на ще один термін. Свої особливості має інститут президентства в Індонезії: сім’я Сухарто, а точніше – президентський олігархічний клан, як стверджували ЗМІ, володів активами, що дорівнювали половині ВВП країни. Однак при цьому доходи на душу населення за три десятиліття виросли в середньому в 10 разів, а кількість людей, які жили за межею бідності, за той же період зменшилася утричі. Це дозволяє дослідникам зауважувати: олігархії, очолювані президентами, надто відрізняються одна від одної, щоб зводити їх до спільного знаменника [9].

Загалом, аналізуючи історичні іпостасі того, що претендувало на оприсутнення під виглядом президентства, варто пам’ятати, що, по-перше, різними були способи приходу до влади президентів (в результаті всенародного обрання на альтернативній чи безальтернативній основі, державного перевороту, призначення і самопризначення чи успадкування посади). По-друге, різним був і є час перебування на посаді: від терміну, закріпленого в конституції країни (як правило, 4 – 8 років) або до моменту проголошення імпичменту чи передчасної смерті президента й аж до безкінечності (пожиттєво). Різними, по-третє, були й особливості перебування на посаді та подальші долі переобраних чи повалених президентів. Президентство одних (приміром, Ф. Д. Рузвельта) перетворювалося на триумф. Інших – на прокляття (Н. Чаушеску).

Отже, те, що іменується президентством, насправді є дуже різним за формою і змістом. Під дахом цього політичного інституту можуть „мешкати” державні мужі-велети, але й можуть ховатися різного роду авторитарні правителі, тип правління яких продуктивніше аналізувати не в контексті представницької демократії, але бонапартизму чи, приміром, каудилізму тощо.

Окремий інтерес для дослідників інституту президентства становить напівпрезидентська форма правління. Однак звернімо увагу, що на сьогодні в колах західних вчених не існує єдиної точки зору на суть напівпрезидентської (змішаної) республіки й, відповідно, не існує чіткого розмежування держав з напівпрезидентською й парламентською формою правління. Про це свідчать, зокрема, праці таких дослідників, як М. Дюверже, М. Шугарт, Дж. Кейрі, Дж. Сарторі, котрі впродовж двох останніх десятиліть XX століття доклали значних зусиль для з’ясування сутності й розмежування систем влади. Наслідком проведеного ними аналізу стало те, що до напівпрезидентських (змішаних) республік відносять Веймарську республіку в Німеччині (1919 – 1933 рр.), П’яту республіку у Франції. Як напівпрезидентські розглядаються Португалія (1976 – 1982 рр.) і Шрі-Ланка (з 1978 р.), Фінляндія (з 1919 р.). А от з такими зразками систем влади, як в Австрії, Ісландії, Ірландії, виникали труднощі: президенти в цих країнах функціонують, однак, як вважав, приміром, М. Дюверже, лише як символічні керівники [10]. Та якщо М. Дюверже відносив згадані країни до напівпрезидентських республік, то Дж. Сарторі – до парламентських.

Загалом проблеми у класифікації виникають з кількох причин. По-перше, визначаючи систему влади, дослідники замислювалися: слід брати до уваги положення, закладені в конституції стосовно облаштування структур влади, чи аналізувати реальний механізм, реальні повноваження і межі діяльності президента? Зрозуміло, що більший інтерес викликає реальне життя, реально діючі механізми влади. Але, звісно, треба прагнути усвідомити й причини та наслідки, так би мовити, відходу від конституції, якщо це відбувалося. Відтак завдання науковця – вловити ситуацію, коли конституція впродовж років чи навіть десятиліть залишалася незмінною, однак система влади змінювалася так чи інакше.

По-друге, виділяючи напівпрезидентську систему правління як відмінну від президентської й парламентської системи, дослідники прагнули визначити її характерні риси, й тут намітилися різні підходи. М. Дюверже вважав, що суть напівпрезидентської форми правління полягає в тому, що парламентська й президентська фази правління просто чергуються [11] (явище деміпрезидентства). Дж. Сарторі ж заперечує, оскільки сутність напівпрезидентської форми правління полягає, насамперед, у тому, що влада в ній ділиться, тобто в державі існує „двоголова” виконавча влада. Місце має своєрідне двовладдя, уособлюване

президентом і прем'єр-міністром. І, в залежності від конфігурації більшості, влада не чергується, але коливається між президентом і прем'єр-міністром. Тобто, коли більшість є об'єднаною (обрала і президента, а, крім того, контролює й парламент), – президент переважає прем'єр-міністра. При „розколеній” більшості прем'єр-міністр спирається на власну більшість у парламенті, яка й забезпечує йому перевагу.

Загалом Дж. Сарторі вважає: аби довідатися, чи є аналізована форма правління напівпрезидентською, варто простежити її відповідність/невідповідність таким п'яти характеристикам. У напівпрезидентській республіці: 1) глава держави (президент) обирається на основі всенародних виборів, прямим чи непрямым голосуванням на певний термін; 2) глава держави ділить виконавчу владу з прем'єр-міністром так, що це призводить до структури двоїстої влади, чиї три визначальні критерії такі: 3) президент незалежний від парламенту, однак не уповноважений управляти один чи безпосередньо, тому його воля повинна передаватися й здійснюватися через його уряд; 4) прем'єр-міністр і його кабінет є незалежними від президента в тому, в чому вони залежні від парламенту: вони є суб'єктом або парламентської довіри, або недовіри, але в будь-якому випадку кабінету необхідна підтримка більшості в парламенті; 5) структура двоїстої влади за напівпрезидентської форми правління припускає різні види рівноваги, а також зміну переваги повноважень у межах виконавчої влади за суворого виконання умови, що існує „потенціал автономності” кожного елемента виконавчої влади [12]. Саме ці ознаки, а не якісь інші, є визначальними для напівпрезидентської республіки. Всі ж інші – тільки другорядні, й, взяті окремо від перелічених, не розкривають суті системи влади та підштовхують до неадекватних висновків.

Якщо звернутись до напрацювань з цього питання українських вчених, то виявимо, що вони й до сьогодні не склали думки, які ознаки слід у першу чергу брати до уваги, визначаючи систему влади. Тож, наприклад, В. Шаповал такі, скажімо, „складні випадки”, як Ірландія та Ісландія (їх „складність” для дослідників зумовлюється тим, що в обох країнах президентів обирають всенародним голосуванням) характеризує як такі, в котрих функціонує напівпрезидентська, чи змішана, форма правління [13]. Водночас В. Погорілко погоджується з оцінками західних дослідників. Відтак у нього не виникає сумніву, що обидві держави є уособленням парламентської демократії [14]. Проте не зрозуміло, врахування та аналіз яких ознак влади в Бразилії й Мексиці дозволяє В. Погорілкові віднести ці дві держави до напівпрезидентських [15], коли, здається, ні в кого не виникає сумніву, що вони є президентськими (хоч і неефективними).

Врозразі із побутуючими на Заході твердженнями йдуть висновки українських дослідників і тоді, коли вони зараховують Францію до держав з президентською [16], а не напівпрезидентською формою правління.

Слід додати, що такий „класифікаційний безлад” характерний і для російських дослідників. Н. Сахаров на початку 1990-х років налічив на планеті близько 20 напівпрезидентських республік, зарахувавши до них крім, приміром, Франції, Фінляндії, й низку колишніх радянських республік, у тому числі й Україну та Росію [17].

У багатьох вітчизняних дослідженнях трапляються абсолютно необґрунтовані визначення ознак тієї чи іншої системи влади. Так, в одних випадках за основу береться мінімум класифікаційних ознак – тобто одна. І зазначається, що „президентськими вважаються ті країни, де президент обирається шляхом всенародного голосування” [18] (отже, Австрія, Ісландія, а ще Україна чи Росія – однозначно президентські республіки?). В інших випадках відбувається навпаки – дослідник, даючи визначення президентського правління, базовими називає аж сім ознак: 1) дотримання формальних вимог жорсткого розподілу влади й запровадження збалансованої системи стримувань і противаг; 2) обрання президента на загальних виборах; 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента; 4) формування уряду президентом за обмеженої участі парламенту; 5) політична непідзвітність уряду (кабінету) парламентові; 6) не надання главі держави права на розпуск парламенту; 7) відсутність інституту контрасигнування [19].

Щодо цього можна сказати, що перша ознака стосовно поділу влади є такою ж необхідною й для інших демократичних форм правління – напівпрезидентської чи парламентської. Тож, напевно, немає сенсу відносити її до базових ознак президентської форми правління. Відразу зауважимо й щодо шостої ознаки: можливість розпуску президентом парламенту свідчить не про зміну форми правління, а тільки про порушення принципів поділу влади. Друга ознака справді є базовою, відтак заперечень не викликає. Слід тільки уточнити, що загальні вибори можуть бути як прямими, так і „схожими на прямі” (тобто в два тури: в другому президент обирається колегією виборщиків), а також додати, що президент при цій формі правління обирається на фіксований термін. Щодо третьої риси, яка вказує на необхідність поєднання президентом обов’язків глави держави і глави уряду, то в Конституції США (своєрідному „еталоні” президентської форми правління) не акцентується, що президент – „глава держави”: стаття II тільки вказує, що „виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки” [20].

Відтак, думається, зауваження щодо поєднання зроблено з урахуванням сьогоденних реалій на пострадянських просторах, і їх можна сприймати як своєрідний опосередкований натяк на те, що за браком поєднання президентом повноважень та наявності чітко **не парламентського і не напівпрезидентського** правління в країні, варто вже замислюватися, чи коректно загалом говорити про демократичну форму правління в державі.

Четверта ознака є, безумовно, базовою: президент дійсно повинен призначати керівників уряду. Конституція США, зокрема, з цього приводу гласить, що президент має право „за порадою і згодою Сенату призначати послів та інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців Сполучених Штатів, про призначення яких у цій Конституції немає інших настанов” [21].

П'ята й шоста ознаки не є базовими – вони похідні від четвертої.

Отже, з перелічених семи ознак тільки дві є базовими. Але чи досить їх, щоб форму правління витрактовувати як президентську? Ні. Третьою необхідною ознакою цієї форми правління є та, що президента протягом встановленого терміну правління не можна позбавити влади простим парламентським голосуванням [22] (що реально в парламентській республіці).

Тепер щодо витрактування українськими дослідниками сутності такого явища, як напівпрезидентська республіка. Найперше звернемо увагу, що саме поняття напівпрезидентська республіка дехто з науковців вважає таким, що „не зовсім вдало” [23] відбиває суть явища. Тут можна заперечити, скориставшись аргументом Дж. Сарторі: слово „напів-“ (вживається переклад з латини) означає „половину”, тобто напівпрезидентська форма правління є саме „половиною” від президентського правління – заміною моноцентристської структури влади на „подвійну” [24]. Інша „половина” влади належить, як вже зазначалося, прем'єр-міністрові та його кабінету. Відтак сприймати поняття як не зовсім вдале підстав немає.

Але: невдалим може бути його застосування. Маю на увазі випадки, коли про себе заявляє прагнення втиснути у певну форму не відповідний їй зміст, тобто витрактувати як напівпрезидентську форму правління ту, яка насправді не є такою.

Про що йдеться?

Звернімося до кількох характеристик напівпрезидентської республіки вітчизняними дослідниками й, зокрема такого: „Загальною рисою статусу президента для напівпрезидентських держав є піднесення інституту президента над традиційними гілками влади, всіма інститутами держави, до того ж не в особі, що поєднує повноваження інших гілок влади, а в самостійній якості, зокрема як арбітра, координатора щодо органів державної влади, держави і суспільства” [25]. Аналізуючи це твердження, передусім зауважимо, що, застосувавши свого часу поняття „напівпрезидентська система”, західні дослідники „вивели” його, відштовхнувшись від реального випадку – П'ятої республіки у Франції. Оскільки саме там під час дискусії в Національних зборах на початку 1960-х Ш. де Голль погодився розділити функції глави держави й керівника уряду. Отже, Франція стала своєрідним еталоном „двоголової” (президент і прем'єр-міністр) системи правління, „прикладуючи” який до інших

схожих випадків, західні науковці й отримують (чи не отримують) підстави для класифікації республіки як напівпрезидентської. (Саме в такий спосіб, так би мовити, постфактум, й було охарактеризовано як напівпрезидентську систему влади у Веймарській республіці). Відтак хоч у Конституції Французької Республіки за президентом і закріплено певні арбітражні функції (зокрема вказується, що „він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічної влади, а також спадкоємність держави” [26]), однак про піднесення інституту президента над традиційними гілками влади, над всіма інститутами держави не йдеться. Його статус не витрактовується як становище **над** іншими: його „другою головою”, як елемента структури влади, є прем’єр-міністр, а разом вони уособлюють одну гілку влади – виконавчу. Тож коли будемо говорити про вивищення інституту президента над традиційними гілками влади, і навіть більше – про вивищення його над усіма інститутами держави, то поняття „напівпрезидентська республіка” буде тільки евфемізмом, використовуваним для завуалювання іншої суті, для якої більш підходящим відповідником буде, думається, одне з таких понять, як суперпрезидентська республіка, диктатура, тиранія тощо.

Наслідком термінологічної, сказати б, нестрогості (а до певної міри – і некомпетентності) стало те, що науковцям і практичним політикам не вдається дійти згоди у визначенні форми правління в Україні, починаючи з моменту постановня інституту президентства. Так, вже на самому початку 1990-х років дехто констатував введення в Україні „президентського правління” [27]. Інші твердили, що в 1991 – 1995 роках відбулося „закладання основ для формування напівпрезидентської системи правління” (з чим можна загалом погодитися і додати: конкретно говорити про форму правління стосовно першої половини 1990-х років не можна хоча б тому, що не діяв принцип поділу влади), а період з 8 червня 1995 по 27 липня 1996 року (період дії Конституційного договору) характеризували як такий, коли відбулося наближення вітчизняної форми правління до президентської республіки [28]. Після прийняття Конституції впродовж років багатоголосо звучала теза, що в Україні в наявності президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська республіка. Але лунали й інші голоси, котрі твердили про закріплення в Україні „авторитаризму ліберального типу” [29].

Стосовно виокремлення президентсько-парламентської й парламентсько-президентської форм як підвидів напівпрезидентської форми правління принагідно зазначимо, що вона, думається, науково неспроможна. Слід пригадати, що першу системну спробу визначення державних форм на початку 1990-х здійснили М. Шугарт і Дж. Кейрі. Зокрема, в межах напівпрезидентської форми правління вони виділили прем’єро-президентський і президентсько-парламентський тип правління, вказавши, що перший характеризується першістю прем’єра

стосовно президента, а другий – першістю президента. Такі підходи були піддані критиці, оскільки в цьому випадку французька система характеризується переведенням першості від президента до прем'єра і навпаки (тобто відноситься до прем'єро-президентського типу), але ж, виходячи з Конституції 1958 року, – до президентсько-парламентського типу.

В такій ситуації виникають складнощі й з Австрією та Ісландією: з парламентських республік вони перетворюються на напівпрезидентські – прем'єро-президентські. Термінологічне нагромадження, яке не вдається поставити на переконливу наукову основу і, зокрема, довести, що воно є беззаперечним віддзеркаленням реалій життя, спонукало одного з іменитих західних дослідників зробити висновок: не слід намагатися витягати категорію із „сипкого піску”. Відтак пригадаймо, що у напівпрезидентській республіці, як зазначалося вище, „двовладдя” у виконавчій владі представлене може бути тільки президентом і прем'єр-міністром, а не президентом і парламентом (законодавчою владою). Якщо ж говоримо про парламентсько-президентську чи президентсько-парламентську форму правління як різновид напівпрезидентської республіки, то тим самим декларуємо можливість надання законодавчому органу виконавчих повноважень (і навпаки). Таким чином, **прийнятним й обґрунтованим є тільки термін напівпрезидентська республіка, а не парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська.**

Якщо ж дослідник має „залізні” аргументи, його не зупиняє „сипкий пісок”, і він збирається „витягти” категорію й довести, що парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська республіки у цій частині планети (тобто на пострадянських теренах) таки існують, то він не має права використовувати західний термін – напівпрезидентська республіка – як загальну назву, назву, яка об'єднує ці два нововиявлені види республіки.

Повертаючись до конкретної, української, ситуації, пригадаємо, що на самому початку XXI століття і перший Президент України Л. Кравчук стверджував, що в Україні утвердилась президентсько-парламентська форма правління [30]. Дисонансом прозвучала думка діючого Президента Л. Кучми: „У нас немає президентсько-парламентської республіки з однієї причини – тому, що немає закладених у Конституції тих важелів і противаг, які б давали можливість існувати дійсно президентсько-парламентській республіці” [31] (тобто „напівпрезидентській” чи „змішаній”). З цим положенням можна абсолютно погодитися, якщо проаналізувати українську Конституцію й політичні реалії крізь призму положень, про які говорилося вище і які закріплюють базові ознаки напівпрезидентської республіки.

А що ж в такому разі є в Україні?

Найперше відзначимо, що на пострадянських просторах і сьогодні

тривають активні спроби розглядати позиціювання президента як становище **над**. Продукуються концепції поділу влади не на три класичні гілки, а на чотири: до законодавчої, виконавчої та судової додається ще й президентська. Так, приміром, у коментарях до російської конституції початку 1990-х років, зокрема, говорилося: „Ми є свідками досить чіткого юридичного оформлення ще однієї гілки влади – президентської” [32]. „Український відгук” не забарився, і за кілька років вже українські науковці твердили: „Перелік повноважень Президента як у сфері нормативного регулювання суспільних відносин, так і в сфері втілення Конституції і законів України в життя, його вплив на діяльність уряду, здійснювану в державі кадрову політику ставить його у проміжне становище між всіма гілками влади... Якщо ж врахувати й те, що він є главою держави і тільки він може уособлювати державу як всередині країни, так і за її межами у відносинах з іншими державами... то є всі підстави виділяти його в окрему гілку влади, яка має бути цементуючим началом у всьому державному механізмі” [33].

Декларуючи президентство як „особливу владу”, зацікавленні в Російській Федерації, зокрема, Ю. Лужков, чітко рухаються в обраному напрямку, наголошуючи, що „необхідно ...підвищити ефективність функціонування інституту Президента як центрального інституту всієї політичної системи” [34].

Отже, президенти на пострадянських просторах можуть в деяких випадках поступово перетворитися на своєрідних модифікованих (виборних) монархів – глав держав. У них, як вже нині застерігають деякі дослідники, будуть досить великі права, але – жодної відповідальності. У зв'язку з цим російський вчений Д. Златопольський, зокрема, зазначає, що президенти республік в державах Східної Європи можуть бути притягнені до відповідальності лише у випадку порушення конституції чи закону. Відтак в конституційному регулюванні є суттєві лакуни, оскільки немає розв'язання головного питання: про відповідальність того чи того президента за всю поточну, повсякденну державну роботу, коли він не порушує конституції чи законів, але все ж його рішення, дії та вчинки фактично завдають шкоди інтересам держави й народу, благополуччю останнього і в силу цього перебувають в суттєвому протиріччі з усією законодавчою та іншою діяльністю парламенту [35].

Показово, що президента, який так чи інакше своїми діями завдав шкоди державі, можна позбавити влади в результаті імпичменту. Однак, як зауважують юристи, те, що є юридично можливим, практично – нереальне.

До цього варто додати, що президенти на пострадянських просторах відзначаються не тільки прагненням бути президентами-довгожителами (як, наприклад, президент Білорусі), але й бажанням (коли обставини складуться не на їхню користь і президентську посаду все ж доведеться

залишити) не опинитися в аутсайдерах. Відтак вони стають творцями своєрідних „запобіжників” у вигляді, наприклад, забезпечення собі позитивного місця у верхній палаті парламенту.

Прикметно, що цим „винаходом” у світі користуються вже давно. Прикладом є Чилі, де після президентських виборів 1989 року (метою яких був перехід від військової диктатури до демократії) і приходу до влади спочатку П. Ейлвіна, а згодом Е. Фрея, довічним сенатором став А. Піночет. Навіщо колишньому диктаторові знадобилося це звання? Західні експерти вважають, що тільки заради одного: аби уникнути відповідальності за скоєні в часи диктаторства репресії. Зарезервували собі „спокій” до кінця життя за допомогою заздалегідь проведеного на законодавчому рівні „бронювання” місця у верхній палаті парламенту президенти й таких латиноамериканських країн, як Уругвай та Венесуела. У „старих” же демократіях тільки в Італії (яка є по суті парламентською республікою, а відтак президент має значно менше прав, ніж при президентській формі правління), президент, отримавши префікс екс- в означенні свого статусу, стає членом верхньої палати парламенту.

На пострадянських просторах аналогічним чином подбав про своє безхмарне майбутнє президент Казахстану. Однак в сенатори він не поспішає. Перебуваючи на посаді з лютого 1990 року, він переобирався у 1991, 1995 і 1999 роках. Останнього разу – на семирічний термін. Крім того, 27 червня 2000 року парламент Казахстану ухвалив закон „Про першого Президента Республіки Казахстан”, яким надав Н. Назарбаєву цілий ряд позитивних прерогатив: звертатися до народу республіки, державних органів, посадових осіб з пропозиціями щодо актуальних питань розвитку суспільства (при цьому останні не можуть відмовитися від розгляду президентських ініціатив). Н. Назарбаєв також отримав право виступати перед парламентом та на засіданнях уряду при обговоренні пріоритетних питань, голосувати в Асамблеї народів Казахстану, входити до складу Ради безпеки, вносити пропозиції чинному президентові (щодо кадрових питань, запровадження надзвичайного стану в країні, використання війська республіки тощо).

В ситуації, коли президент стає „четвертою владою” – **ніби поруч** із законодавчою, виконавчою, судовою, а в дійсності перетворюється на владу **над**, то характеризувати таку форму правління за допомогою понять парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська республіка, можливо, й буде доцільно. Адже тоді фактично йтиметься тільки про дві реальні гілки влади – президентську й парламентську, а дві інші (виконавча та судова) будуть позбавлені навіть мінімальної автономії й виконуватимуть суто технічні – допоміжні – функції. З часом, можливо, відпаде потреба й у виокремленні парламентської гілки влади: залишиться єдина **влада над**. (Не дарма ж бо Ф. Шміттер зазначає, що в попередні часи – у 1848 – 1852, 1914 – 1920, 1945 – 1956 роках – після

кожного з періодів широкої демократизації більшість держав або поверталася до статус-кво, або в них утверджувалися „ще гірші режими”).

Відтак знов і знов виникає питання: що робити із своїми президентами народам на пострадянських просторах? До якої форми правління прагнути?

Західні експерти застерігають: жодна з існуючих форм – президентська, парламентська чи змішана – не є панацеєю від усіх бід. Кожна може бути позитивно-продуктивною, але також і безрезультативною та навіть більше – призвести до постання нових загроз суспільствам, котрі запозичують і насаджують у себе те, що для них не є органічним, що не узгоджується з рівнем їхньої політичної культури і свідомості, рівнем економічного, соціального розвитку тощо.

Інше зауваження стосується того, що будь-яка демократична форма правління починає справді, так би мовити, „працювати”, коли вона достатньо інституційована. Говорячи про „інститут президентства”, звернемо увагу, що цей феномен в Україні якраз і не набув необхідного рівня інституціоналізації. Свого роду „поверхневою” ознакою цього є те, що інколи замість словосполучення „інститут президентства” вживають інше – „інститут президента” [36]. Але поняття „інститут президента” акцентує увагу, передусім, на особистісній стороні феномена. Інститут же президентства як політичний інститут – поняття більш емке і передбачає проведення цілого ряду заходів, виписання процедур тощо [37].

Вимога інституціоналізації молодих демократій або, як їх ще називають, делегативних демократій, тобто таких, в яких владу мають демократично обрані уряди, не безпідставна. Делегативні демократії (не інституційовані) не можуть, як відзначають експерти, гарантувати, що суспільство не регресує до авторитарного правління. Вони часто втрачають стійкість. Інституціоналізація ж сприяє стійкості й убезпечує суспільство від несподіванок. Відтак, щоб стати державою, в якій демократичні перетворення є незворотними, слід прагнути перейти від делегативної демократії до представницької, чіткого поділу влади і закріплення функцій її гілок, меж діяльності в конкретних законах.

Література:

1. Енциклопедичний довідник „Лауреати Нобелівської Премії. 1901 – 2001”. – К.: „Український видавничий центр”, 2001. – С. 46, 106.
2. Див. про це: **Златопольський Д. Л.** Інститут президента в Восточной Европе: парадокс выборов и ответственность // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1999. – №5. – С. 13.
3. Федералист. Политические эссе **А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея**: Пер. с англ. / Под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. – М.: Изд-во „Весь мир”, 2000. – С. 459.

4. Там же.
5. Там же. – С. 462, 463.
6. Там же. – С. 464.
7. Там же. – С. 465.
8. **Фам Ван Донг.** Предисловие // Президент Хо Ши Мин. (Политическая биография). / Пер. с франц. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 16, 18.
9. **Кива А. В.** Российская олигархия: общее и особенное // Общественные науки и современность. – 2000. – №2. – С. 27.
10. **Duverges M.** A New Political System Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research. – 1980. – №2. – P. 167.
11. Там же. – С. 186.
12. **Сарторі Дж.** Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 125.
13. Див.: **Шаповал В. М.** Державний лад країн світу. – К.: Укр. центр правничих студій, 1999. – С. 288.
14. Див.: **Погорілко В. Ф.** Інститут президентства в Україні // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За заг. ред. Ю. С. Шемчушенка: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – С. 114.
15. Там же.
16. Див., наприклад: **Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.** Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – С. 265.
17. Див.: **Сахаров Н. А.** Інститут президентства в современном мире. – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 23.
18. **Зеленько Г.** Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003 – С. 78.
19. **Шаповал В. М.** Державний лад країн світу. – С. 284 – 285.
20. **Каррі Д. П.** Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх / Пер. з англ. О. М. Мокровольського. – К.: Веселка, 1993. – 140 с.
21. Там же. – С. 142
22. **Сарторі Дж.** Порівняльна конституційна інженерія... – С. 80.
23. Див.: **Шаповал В. М.** Державний лад країн світу. – С. 288.
24. **Сарторі Дж.** Порівняльна конституційна інженерія... – С. 115.
25. **Погорілко В. Ф.** Інститут президентства в Україні. – С. 116.
26. Конституция Французской Республики // Конституции зарубежных государств. – М.: Издат-во БЕК, 1998. – С. 4.
27. Див., наприклад: **Краслянский А.** Президент без вице-президента // Голос України. – 1991. – №130. – 6 липня. – С. 2; **Мезенцев А.** Время хождения между каплями должно закончиться // Зеркало недели. –

1995. – №15. – 15 – 21 апреля. – С. 4.

28. **Кононенко Н. В.** Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл-нь. – К., 1996. – С. 6, 14.

29. **Лазаренко О. В.** Влада в Україні: нетривіальний політичний аналіз для можновладців і тих, хто хоче ними бути. – К.: Вища школа, 1999. – С. 67.

30. **Кравчук Л.** Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтеллект, 2001. – С. 64.

31. Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності. Матеріали „круглого столу”. – К.: Національн. ін-т стратегічних досліджень, 2003. – С. 49.

32. Конституция Российской Федерации. Комментарий / Под ред. Б. Н. Топорнина. Ю. М. Батурина, Р. Г. Орехова. – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 399.

33. **Бурчак Ф. Г.** Президент України. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 15.

34. **Лужков Ю. М.** Путь к эффективному государству: план преобразования системы государственной власти и управления в Российской Федерации. – 2-е изд.; доп. – Запорожье: Премьер, 2003. – С. 15, 18.

35. **Златопольский Д. Л.** Институт президента в Восточной Европе: порядок выборов и ответственность // Вестник Московского университета. – Серия №11. Право. – 1999. – №5. – С. 19.

36. Див., наприклад: Державотворення і правотворення в Україні... – С. 113.

37. Звернемо увагу, що, наприклад, Г. О’Донелл, обгрунтовуючи поняття „інститути”, вказує, що до них входять систематизовані, загальновідомі, практично використовувані й визнані (хоча й не завжди формально затверджені) форми взаємодії соціальних агентів, які мають установку на підтримання взаємодій відповідно до правил і норм, що так чи інакше закріплені в цих формах. Політичні ж інститути характеризуються, зокрема, тим, як вони приймають в свої члени, а відтак і допускають в якості повноправних членів в систему прийняття і виконання рішень, так і відмовляють потенційним агентам; формують ймовірний розподіл результатів; мають тенденцію концентрувати сферу діяльності й організації взаємодіючих з ним агентів і зберігати цю концентрацію; формують способи представництва; стабілізують агентів/представників в їхніх сподіваннях; розширюють часові горизонти агентів тощо.

Принципи самоорганізації в державному управлінні суспільними процесами

Сергій Мосов,

доктор військових наук, професор,
начальник науково-організаційного управління
Національної академії оборони України

Оксана Рублюк,

кандидат політичних наук, доцент, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Управління як суспільне явище, відпрацьоване і пристосоване людьми для розв'язання життєвих проблем, являє „собою цілеполагаючий (свідомий, навмисний, продуманий!), організуючий і регулюючий вплив людей на власну, суспільну, колективну і групову життєдіяльність” [1]. Безпосереднє управління всіма сферами суспільного життя здійснює держава. Відтак управління є цілеспрямованою діяльністю вищих її інституцій (президента, парламенту, уряду), яка ґрунтується на владній силі (законодавчій, виконавчій, судовій) і спрямована на вироблення та реалізацію регулюючих, організуючих і координуючих впливів на суспільство в інтересах держави.

З огляду на специфіку державного управління, а також значення ухвалюваних у цьому процесі рішень та масштаби їх застосування, слід зазначити, що не завжди вони приносять користь державі і спрямовуються на розвиток суспільних процесів. В сучасній Україні, зокрема, такі факти очевидні. Брак позитивних (запланованих) результатів є найчастіше наслідком поєднання багатьох причин, що характерно, як засвідчує світовий досвід, для молодих держав, особливо в сучасних надскладних умовах.

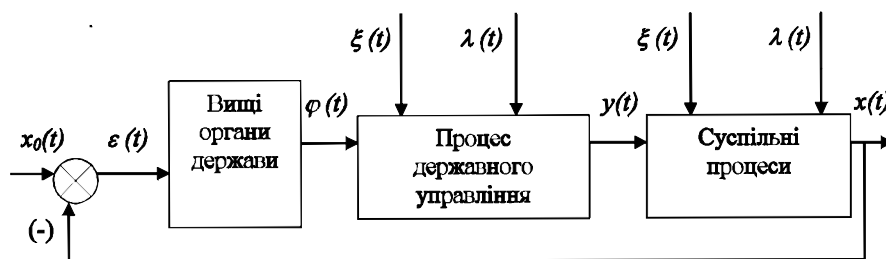
Становлення молодшої української держави ускладнюється значним дефіцитом матеріальних і фінансових ресурсів. У цій ситуації, на нашу думку, необхідно використати такий ресурс, як **самоорганізація** державного управління. Для цього потрібні певні передумови: вихідна організація системи; започаткування „нової організації” системи

відбувається в замкнутому контурі; при самоорганізації змінюються характеристики і структура механізмів управління та функціонування, внаслідок чого система вчиться реалізовувати неординарні дії; система в різні періоди й у різних умовах зовнішнього середовища прагне до самовдосконалення не для поліпшення якогось одного показника, а виходячи з їх сукупності, які системно описують загальну мету діяльності; якщо система не одержує повної інформації про зміну умов зовнішнього середовища, то вона доповнює її, використовуючи досвід функціонування в аналогічних умовах або на основі спостережень за певний період до вироблення рішення [2 – 6].

Вихідну організацію державного управління суспільними процесами в узагальненому вигляді показано на **схемі 1**. У процесі управління виробляються рішення $y(t)$, спрямовані на досягнення обраної (поставленої) мети. Оцінка ступеня її досягнення здійснюється порівнянням нормативних значень показників ефективності (норм) $x_0(t)$ з отриманими значеннями $x(t)$ у результаті виконання завдань $\varphi(t)$, сформульованих вищим керівництвом держави. Наявність розбіжностей $\xi(t)$ свідчить про можливість виникнення кризової ситуації у зв'язку з недосагненням мети. На процес управління та хід суспільних процесів впливають зміни умов зовнішнього $\lambda(t)$ (економічний чинник, науково-технічний чинник, соціальний чинник тощо) і внутрішнього $\xi(t)$ (людський чинник, ресурси тощо) середовища.

Схема 1

Загальна схема організації державного управління
суспільними процесами

Як видно з **схеми 1**, основним принципом управління є управління „за відхиленням”. Принцип управління „за збуренням” застосовується вкрай рідко у зв'язку з недостатнім опрацюванням проблеми розпізнавання кризових ситуацій на ранній стадії їх можливого виникнення. Внаслідок цього втрачається певна кількість матеріальних і фінансових засобів – вони спрямовуються на ліквідацію „авральних” ситуацій. Контур самоорганізації в системі державного управління практично не спостерігається. Підтвердженням цього є, наприклад, те, що зміни в

державних установах здійснювалися і здійснюються за принципом скорочення кількості працівників без належного врахування впливу таких змін на кінцевий результат діяльності цих установ. Якщо контура самоорганізації не існує, то це призводить до того, що якість управління залежить від того, наскільки вправно володіє мистецтвом управління керівна його ланка.

Виходом з такого становища, як зазначалося, є вироблення контуру самоорганізації, необхідного для ефективного функціонування системи державного управління в умовах зовнішнього і внутрішнього середовища, які динамічно змінюються.

Ідея застосування принципів самоорганізації набула найбільшого розвитку в теорії систем автоматичного управління [7 – 9]. Результатом цього стало створення функціонально-адаптивних систем управління (ФАСУ), що самоорганізуються [8; 9]. Їх функціонування описується, як правило, певним показником якості, для поліпшення якого здійснюється структурна перебудова керуючого пристрою, хоча Дж. Саридіс [9] акцентує увагу, в тому числі, й на параметричній перебудові як елементі самоорганізації. Але з цим не можна погодитися, бо у випадку параметрично-адаптивної системи (самоналаштовувальний [8]) пристрій управління є детермінованим і не потребує структурної перебудови. Параметрична перебудова може здійснюватися й у ФАСУ з позиції реалізації принципу адаптації тоді, коли в результаті самоорганізації буде створено таку організацію управління, що дозволить ефективно керувати системою тривалий час без структурної перебудови. В цьому випадку впливи зовнішнього середовища можна компенсувати самоналаштуванням параметрів, тобто параметричною перебудовою.

Вибір керуючої дії у ФАСУ базується на наближенні до локальної підмети (наприклад, на поліпшенні значення критерію якості, що задається на кожному кроці), яка узгоджується з критерієм якості роботи усієї системи.

В теорії організаційного управління, до якого належить і управління суспільними процесами, здійснюване державою, ідея реалізації принципів самоорганізації розвивалася більше з позицій практичного функціонування різних організацій: державних, військових, комерційних тощо, ніж наукових. Кращі результати відбиралися в процесі еволюційного розвитку мистецтва управління [10 – 12]. Внаслідок цього з'явилися різні моделі процесу формування рішень, що відрізняються одна від одної кількістю етапів і, частково, їхнім змістом, а також засобами їх реалізації в організаціях [10; 13 – 15].

На відміну від об'єктів автоматичного управління, об'єкти управління в установах, як і системи управління установами, можуть піддаватися структурній перебудові, тобто самоорганізовуватися.

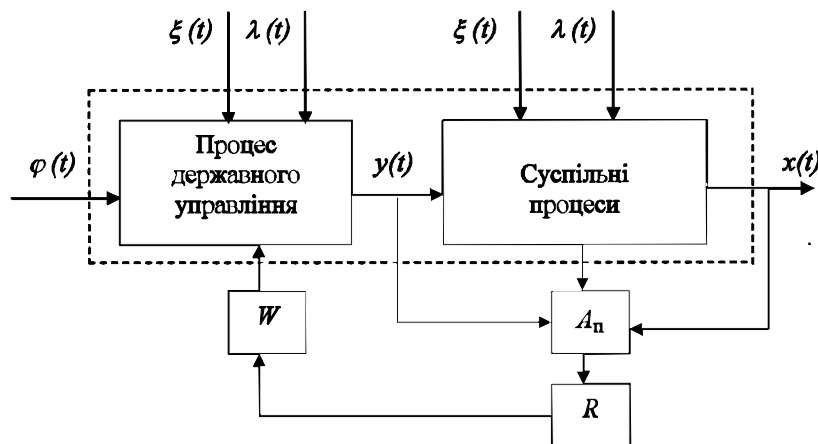
З огляду на викладене перейдемо до обґрунтування структури контуру

самоорганізації в управлінні суспільними процесами. Відповідно до принципу метаспрямування, вихідні результати суспільних процесів повинні аналізуватися з урахуванням величин $\xi(t)$. Отже, в структурі контуру самоорганізації необхідно мати аналізатор (A_n), який визначатиме для кожного процесу наявність розбіжностей $\xi(t)$ між нормативами (нормами) $x_0(t)$, встановленими в результаті виробленого рішення $y(t)$, і контрольованими виходами $x(t)$ та їхній вплив на виконання поставлених завдань $\phi(t)$. При цьому контролюватися повинні не тільки остаточні, але й проміжні результати етапів кожного суспільного процесу. Необхідність встановлення і контролю значень показників ефективності, що характеризують локальні цілі кожного етапу, пояснюється тим, що недосягнення локальних цілей призведе до невиконання (часткового чи повного) поставлених завдань. Більше того, поетапний контроль дозволяє оперативно вносити зміни в хід кожного із суспільних процесів.

Інформація з аналізатора A_n повинна надходити до оптимізатора (R), який формує організаційні рішення, спрямовані на структурну перебудову суспільного процесу для поліпшення його поетапних і вихідних показників. Реалізація організаційного рішення здійснюється за допомогою виконавчого елемента (W), який визначає механізм його реалізації (схема 2). Аналогічно до аналізатора A_n , до контуру самоорганізації слід ввести аналізатор процесу державного управління A_y (схема 3).

Схема 2

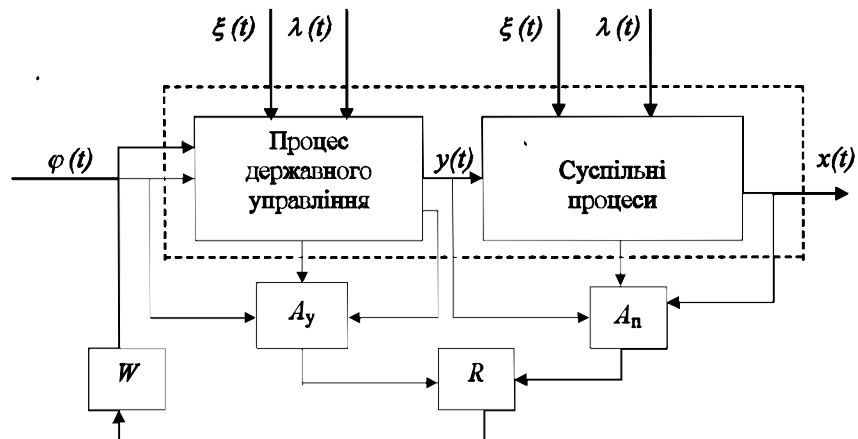
Контур самоорганізації з виконавчим елементом W

Принцип адаптації потребує врахування співвідношення між змінами умов зовнішнього $\lambda(t)$ й внутрішнього $\xi(t)$ середовища і метою, що досягається. За визначенням Д. Гібсона [15], система адаптивного

Схема 3

Контур самоорганізації з аналізатором процесу
державного управління A_y

управління повинна забезпечувати одержання поточної інформації про нинішній стан об'єкта, тобто ідентифікувати процес; вона повинна порівнювати поточну якість роботи системи з бажаною або оптимальною і на підставі цього ухвалювати рішення так адаптувати систему, щоб якість її роботи наближалася до оптимальної; і, нарешті, вона повинна здійснити відповідну модифікацію, щоб привести систему до оптимуму. Ці три функції повинні бути притаманними будь-якій адаптивній системі управління. Отже, для реалізації принципу адаптації в контур самоорганізації необхідно ввести вимірник I (схема 4).

Це дозволить фіксувати як негативні, так і позитивні для системи державного управління зміни умов зовнішнього і внутрішнього середовища, а також встановлювати домірність між відхиленням і реакцією на нього. Принцип адаптації доповнює принцип метаспрямування дій системи. Для реалізації таких принципів самоорганізації, як спроможність до дій, що передбачають єдність частин в цілому, розрізнення „задовільної” і „поганої” організації, збереження свободи вибору рішень, вносити до контуру самоорганізації додаткових елементів і зв'язків не потрібно, бо вони взаємозалежні з принципами метаспрямування й адаптації і повинні реалізовуватися в оптимізаторі R .

Принцип зовнішніх доповнень вимагає оцінки якості функціонування процесу управління вищими органами держави. Для цього необхідно ввести додаткові контури зворотного зв'язку (схема 5).

Таким чином, контур самоорганізації міститиме в собі аналізатори ходу суспільних процесів A_n і процесу державного управління A_y , вимірник

Схема 4

Контур самоорганізації з вимірювачем I

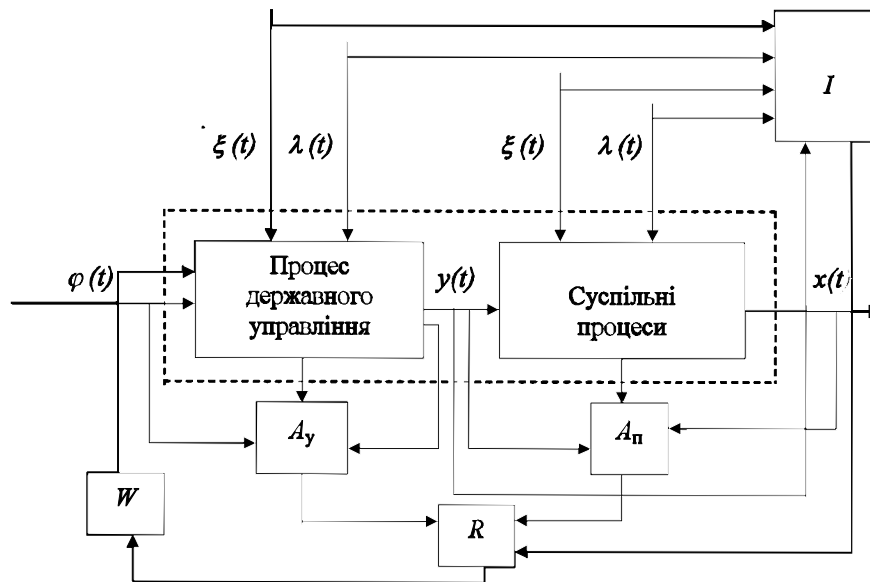
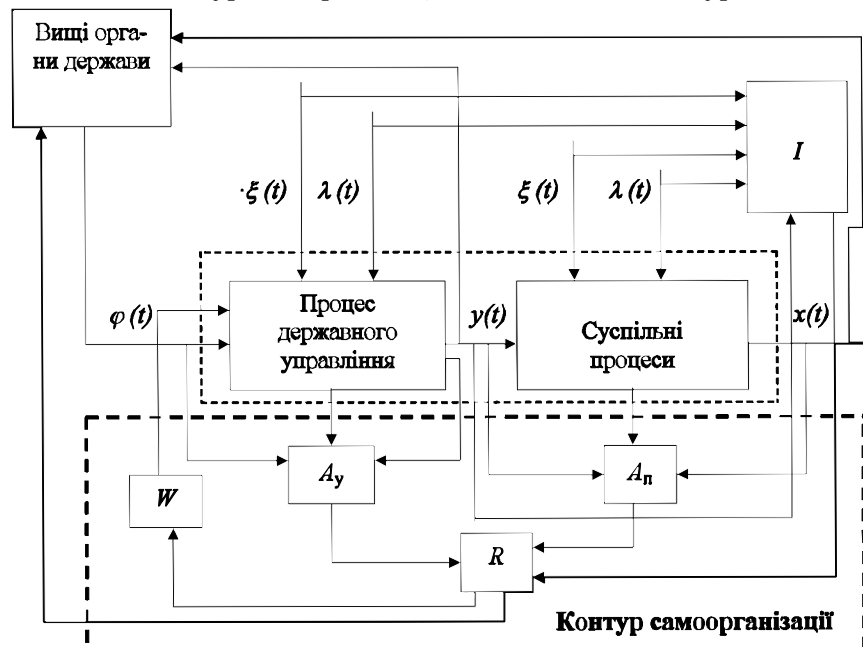

Схема 5

Контур самоорганізації з додатковими контурами

змін зовнішнього і внутрішнього середовища I , оптимізатор R і виконавчий елемент W . Такі контури слід мати в кожній підсистемі загальної системи державного управління.

На закінчення необхідно відзначити, що в цій статті увага акцентувалася тільки на загальній структурі контуру самоорганізації, який сам по собі ніколи не виникає, а може бути реалізований тільки організаційним шляхом.

Література:

1. **Атаманчук Г. В.** Теория государственного управления. Курс лекций. – М.: Юрид. лит., 1997. – 400 с.
2. **Эшби У. Р.** Принципы самоорганизации // Принципы самоорганизации: Пер. с англ. – М.: Мир, 1966. – С. 314 – 343.
3. **Винер Н.** Кибернетика или управление и связь в живом и машине: Пер. с англ. – М.: Наука, 1983. – 343 с.
4. **Бир Ст.** На пути к кибернетическому предприятию // Принципы самоорганизации: Пер. с англ. – М.: Мир, 1966. – С. 48 – 99.
5. **Ивахненко А. Г., Зайцев Ю. П., Димитров В. Д.** Принятие решений на основе самоорганизации. – М.: Сов. радио, 1976. – 280 с.
6. **Тронь В. П.** Стратегія прориву.- К.: Вид-во УАДУ при Президентіві України, 1995. – 334 с.
7. **Ивахненко А. Г.** Самообучающиеся системы распознавания и автоматического управления. – К.: Техніка, 1969. – 392 с.
8. **Бесекерский В. А., Попов Е. П.** Теория систем автоматического регулирования. – М.: Наука, 1972. – 768 с.
9. **Саридис Дж.** Самоорганизующиеся стохастические системы управления: Пер. с англ. /Под ред. Я. З. Цыпкина. – М.: Наука, 1980.
10. Основы теории управления войсками / П. К. Алтухов, И. А. Афонский, И. В. Рыболовский, А. Е. Татарченко / Под ред. П. К. Алтухова. – М.: Воениздат, 1984. – 221с.
11. **Квейд Э.** Анализ сложных систем: Пер. с англ. – М.: Сов. радио, 1969.
12. **Клиланд Д., Кинг В.** Системный анализ и целевое управление: Пер. с англ. – М.: Сов. радио, 1974. – 280 с.
13. **Дружинин В. В., Конторов Д. С.** Идея, алгоритм, решение. – М.: Воениздат, 1972. – 326 с.
14. **Мескон М. Х., Альберт А., Хедоури Ф.** Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
15. **Янг С.** Системное управление организацией: Пер. с англ. – М.: Сов. радио, 1972. – 456 с.
16. **Gibson J. E.** Non-linear Automatic Control. – New York: McGraw-Hill, 1962.

Моделі нормативного обґрунтування „громадянськості”

Віктор Пащенко,
аспірант Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
НАН України

Вивчення проблем, породжених розвитком громадянського суспільства в Україні, науковці різних галузей знання вважають актуальними і присвячують їм значну кількість розвідок. Однак, як не прикро, мало уваги звертається на такий важливий теоретичний аспект, як концепція громадянського суспільства і, зокрема, на обґрунтування норм „громадянськості”. Адже важливо пояснити, чому громадяни за певних обставин діють саме „як громадяни”. Тим часом у працях визнаних дослідників суспільних відносин різних часів можна знайти варіанти відповідей на це важливе й сьогоденні питання.

Вивчаючи праці засновників концепції громадянського суспільства, зокрема, Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, можна побачити, як вони намагалися знайти єдину основу розмаїття дій та взаємодій людей в суспільстві. Такі спроби продовжували й наступні покоління вчених. Та вони вже не тільки описували і пояснювали громадянські дії, але й переконували людей у їх доцільності та необхідності. Дослідження того, які ж варіанти пояснення та обґрунтування громадянської поведінки, мотивів участі в громадських справах були запропоновані політологами за час, що минув після започаткування концепції громадянського суспільства, є важливим, якщо зважати на сьогочасні проблеми його становлення та ефективного функціонування.

В останні роки тема громадянськості частково досліджувалася в працях А. Колодій [15] та В. Цвиха [16], а також у публікації автора цих рядків „Громадянське суспільство та недержавні організації: базові характеристики та взаємозв’язок” [17].

У рамках цієї статті автор не претендує на широкий аналіз поняття „громадянськість”. Його мета – дослідити, які підстави для такого важливого явища, як „взаємність” – складової поняття „громадянськість”

– були віднайдені в процесі вироблення концепції громадянського суспільства.

„Громадянськість”, цей дещо кострубатий термін, який нині вживаємо, можна вважати одним з ключових для концепції громадянського суспільства, оскільки він претендує на охоплення всіх якостей та спроможностей, притаманних особистостям, що складають громадянське суспільство, – автономність, взаємність, здатність до взаємодії з іншими заради спільних цілей, уміння підпорядковувати приватні інтереси загальним тощо. В основі громадянськості, а відтак і громадянського суспільства, маємо певні норми, які обумовлюють ці якості та здатності. Втім їх дослідження є справою не однієї глибокої розвідки. Ми ж прагнемо означити тільки одну норму, яка, однак, посідає чи не чільне місце для обґрунтування нашого уявлення про громадянськість.

Від Конфуція, який першим сформулював правило „золотої середини” („Кожен повинен ставитися до інших так, як він хоче, щоб ставилися до нього”), і до І. Канта з його категоричним імперативом це правило філософи вважали основою життєдіяльності суспільства, раціональної взаємодії людей – тобто основою громадянського суспільства. Однак, як зауважував Дж. Локк, це „найнепохитніше моральне правило і основа будь-яких громадських чеснот” все ж „потрібно довести до усвідомлення людиною, яка його не знає” [1, с. 117]. Інакше кажучи, „найнепохитніше” правило слід обґрунтувати.

Як, у першу чергу, ми хочемо, щоб інші ставилися до нас? Воліємо, аби вони дотримувалися взятих зобов’язань, були доброзичливими, готовими до співпраці задля вирішення надто складних для однієї людини завдань. Що може переконати людей діяти саме так, а не інакше?

Це, до речі, є класична дилема, сформульована ще Д. Юмом для фермерів: „Ваше жито достигло сьогодні, а моє буде готове завтра; нам обом вигідно, щоб я працював з вами сьогодні, а ви допомогли мені завтра. Але я не симпатизую вам і знаю, що ви теж мало симпатизуєте мені. Тому я не візьму на себе зайвої роботи заради вас, бо якби і став вам допомагати, то не діждався б послуги у відповідь, не діждався б вдячності. Отже, ми працюємо поодиночці, а погода тим часом змінюється, і ми обидва втрачаємо врожай” [2, с. 560].

Розробка дилем колективної дії в наші дні вилилася в створення теорії ігор, яка пропонує, наприклад, і розв’язання фермерської дилеми. А що, коли ситуація, про яку йдеться у Д. Юма, повторюватиметься? І обидва фермери знають, що цього не уникнути? Тоді, якщо вони дбають про майбутнє і розуміють, що можуть зазнати збитків через відмову сусіда (чи сусідів) від співпраці, то змушені будуть вирішити відповідати послугою на послугу. Отже, працюватимуть для іншого заради особистої вигоди, з егоїстичних міркувань. Таким чином, колективні дії можуть базуватися на егоїзмові, але на егоїзмові особливої природи, егоїзмові

далекоглядному, який враховує непрямі і віддалені наслідки наших дій. Адже людина, яка керується далекоглядним егоїзмом, розуміє взаємозалежність, у якій перебуває з іншими. „В громадянському суспільстві кожен для себе мета, все інше для нього ніщо... але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своєї мети у повному її обсязі” [3, с. 228].

У Т. Гоббса далекоглядний егоїзм постає у вигляді „істинного розуму”, який може досягнути природні закони – прагнення до миру, справедливості, вдячності, взаємну поступливість, здатність прощати кривду тощо, оскільки „істинний розум” [4, с. 318] бачить, гасячи в собі мінливі пориви, в чому полягає його безпека, хоча проти цього постають природні пристрасті людини, „іраціональні прагнення”.

Фермери в дилемі Д. Юма укладають угоду. І хоча виконання взятих за нею зобов’язань не є одномоментним, той, хто вже виконав частину своїх зобов’язань за угодою, впевнений у своєму партнерові, оскільки йому вигідно дотримуватися взятих зобов’язань, щоб у майбутньому знову скористатися перевагами взаємодії. Для Ж.-Ж. Руссо в цьому полягає різниця між природним та громадянським станом: „Людина в природному стані рахувалася тільки з самою собою, а в громадянському стані змушена діяти згідно з іншими принципами і радитися зі своїм розумом раніше, ніж прислухатися до своїх прагнень” [5, с. 212].

Дилемами колективної взаємодії просякнуте все життя суспільства – від черги на автобус та процесу купівлі-продажу, який здійснюють двоє людей, до участі у профспілках. І тут постає проблема: наші фермери живуть поряд, їх небагато, вони знають один одного і знають все один про одного. Тобто володіють інформацією стосовно того, варта конкретна людина довіри чи ні. До того ж опиняються в ситуаціях, які повторюються. І це забезпечує їх співпрацю. На рівні малої групи, тобто такої суспільної одиниці, де кожен з членів володіє про інших „інформацією першої руки” (термін Дж. Хоманса), протягом багатьох тисячоліть людське суспільство виявляло здатність до узгоджених, спільних дій.

Але така взаємодія – невелика за кількістю учасників, персоніфікована, вмотивована інформацією та багатоактна – не вичерпує всієї множинності взаємодії в суспільстві. Взаємодія часто є масовою (або одноактною і знеособленою), а відтак анонімною. Що тоді може забезпечити довіру до іншого? В ситуації, коли взаємодія потрібна, коли вона продиктована спільністю інтересів, але окрім цих інтересів потенційних учасників взаємодії ніщо більше не поєднує? Люди не знають одне одного, і не можуть знати, бо їх забагато. Перший варіант: співпрацювати лише на підставі проведення потенційними учасниками спільних дій моніторингу всіх інших потенційних учасників для того, аби визначитися, кому можна довіряти. Але це можливо лише за певних умов, які рідко коли стають досяжними.

Другий варіант: гарантом довіри може виступати третя сторона, досить сильна, щоб застосувати санкції до тих, хто зловживає довірою, до порушників угоди. Класична третя сторона, запропонована Т. Гоббсом, це держава, яка „може примусити до зобов'язань, або примусити компенсувати втрати потерпілій стороні, і в такій мірі, щоб надалі порушувати угоду було не вигідно” [6, с. 201]. Некласична третя сторона – „мафія”, яка теж забезпечує довіру. Але взаємодіяти без постійного звернення до репресивної сили „третьої сторони” набагато приємніше і ефективніше. Крім того, третя сторона не завжди є безстороннім спостерігачем за дотриманням угоди [6] та й не завжди може проникнути скрізь, де потрібна довіра.

Найкращий варіант, коли довіра забезпечується суспільством. Стратегія взаємності, яку обирають люди під впливом далекоглядного егоїзму, коли послуга робиться в розрахунок на віддяку послугою, якщо вона виправдовує себе, усуваючи незручності, формує норми взаємності, санкціоновані морально-практичним досвідом корисності робити людям послуги. Як говорив про норму взаємності Д. Юм, „якими б не були наслідки будь-якого одиничного акту справедливості, здійсненого окремою особою, але вся система таких актів, яка здійснюється всім суспільством, безкінечно вигідна і для цілого, і для кожної його частини” [2, с. 538]. Тобто, хоча результат окремо взятого індивідуального акту (наприклад, моя допомога сусідові) є шкідливим для мене у всіх відношеннях, і мій егоїзм не повинен був би його допустити, вся сукупність результатів таких індивідуальних актів у суспільстві набагато перевищує шкоду, завдану мені моїми діями. Розуміючи це, я проявляю далекозорий егоїзм. Не в моїх інтересах уникати шкідливих для мене індивідуальних актів, а „той, хто проголошує за розумне обдурювати тих, хто йому допомагає, не може розумним чином розраховувати на інші засоби безпеки, окрім власних сил. Тому той, хто порушує угоду і в такий спосіб декларує свій вчинок розумним, не може бути прийнятий до жодної спільноти... Хіба що лише через помилку тих, хто його приймає, і може утриматись у ній, тільки якщо вони не бачать небезпечності своєї помилки. Однак на такі помилки людина не може розумно розраховувати як на засоби своєї безпеки... Отже, той, хто порушує угоду, чинить проти розумної основи своєї безпеки” [7, с. 169]. Тобто, здійснюючи антигромадські вчинки, я піддаю небезпеці, в залежності від тяжкості порушень, свій добробут, репутацію чи свободу.

Механізм громадянського суспільства функціонує на таких засадах: „Особлива мета (тобто мета одного індивіда) шляхом співвіднесення з іншими надає собі форми загального і задовольняє себе, задовольняючи водночас прагнення інших до блага. Оскільки особливість пов'язана з умовою загальності, то ціле є ґрунтом для опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності... Особливість, обмежена загальністю, є єдиною мірою, за допомогою якої кожна особливість сприяє своєму

благові" [3, с. 228].

Наприклад, щоб вдовольнити мою потребу в харчуванні, я не можу просто взяти продукти в когось силою, тому що для упередження подібних можливих в системі випадків підтримується увага до особливого інтересу (інтересу власника вподобаних мною продуктів) як до спільного за допомогою поліції та корпорацій. Тому, а також передусім тому, що я член громадянського суспільства, відповідно я „звільнений” шляхом освіти, я переборов у собі „голу суб’єктивність поведінки, безпосередність жадань та сваволу прагнень” [3, с. 229] і визначаю свої бажання та дії загальним чином, усвідомлюючи себе ланкою ланцюга, який всіх нас поєднує. „Я отримую від інших засоби задоволення своїх потреб і повинен внаслідок цього приймати їхню думку. Але одночасно я змушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Відповідно, одне переходить в інше і пов’язане з ним: все приватне стає, таким чином, суспільним” [3, с. 236]. Отже, потреби та засоби (їх задоволення) як „реальне наявне буття” перетворюються на буття для інших, потребами та працею яких взаємно обумовлене їх задоволення. Взаємозалежність праці та задоволення потреб в ході історичної еволюції перетворюються на повну необхідність, залежність і взаємовідносини людей. Таким чином, суб’єктивний егоїзм перетворюється на сприяння задоволенню потреб усіх інших. Ця система, яку Г. Гегель називає „державою потреби та здорового глузду”, або „зовнішньою державою”, і забезпечує взаємодію людей.

Далекоглядний егоїзм може обумовлювати поведінку людей, аналогічну поведінці за правилом: „Кожен повинен поводитися з іншими так, як він, хоче щоб з ним поводитися інші”. Але при цьому треба зауважити, що це поведінка, яка (1) виникає в ході колективних дій, оскільки далекоглядний егоїзм обґрунтовує поведінку індивідів в контексті саме таких дій, які (2) за своїм характером є інструментальними. Колективна дія, з точки зору далекоглядного егоїзму, базується на вигоді. Громадяни користуються нею як інструментом, застосовуючи її там, де вигідно, де їх індивідуальні дії неефективні.

Цей підхід, що засадами громадянського суспільства вважає далекозорий егоїзм та колективну інструментальну дію, має тривалу історію. Його розпочали розробляти ще Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм. Але вже тоді лунала критика на його адресу. А. Фергюсон скептично відгукується про „егоїстичну філософію”, яка, на його думку, робить любов до себе (егоїзм) панівною пристрастю людства. Вчений прагне довести, що і дії на користь інших людей, доброзичливість, доброчинність ґрунтуються на егоїзмі. Стосовно егоїзму та доброзичливості, то зазвичай люди розуміють під ними турботу про власний добробут і бажання благоденства для інших. Натомість захисники „егоїстичної філософії” дійшли висновку, „що доброзичливість є не що інше, як різновид егоїзму” [8, с. 48 – 49]. В обох випадках людина ніби прагне вдовольнити власні бажання, в обох

випадках вона однаково егоїстична, а доброзичливість виникає тоді, коли мої власні прагнення підштовхують мене посприяти благу інших. А. Фергюсон говорить, що необхідно повернути категорії чеснот та доброзичливості, які було б легко відрізнити від егоїзму, до пояснення громадянського суспільства. Що й намагалися зробити наступні покоління дослідників.

Критика далекоглядного егоїзму продовжувалася після А. Фергюсона, жива вона й нині. Але ця критика, слід відзначити, не спрямована взагалі проти далекоглядного егоїзму. Вона, швидше, прагне довести, що не всі дії громадян можна пояснити егоїзмом. Тож не варто намагатися все звести до раціональних розрахунків на основі максимізації прибутку. Слід шукати альтернативи, які б дозволили пояснити, як вдається подолати фундаментальний індетермінізм соціальних інтеракцій і що змушує людей бути „громадянами”.

Одну з альтернатив запропонували східноєвропейські дисиденти, використавши ідею громадянського суспільства для боротьби проти тоталітарної держави. Вони взяли її на озброєння тоді, коли стало зрозуміло, що будь-які спроби революції згори чи знизу не приведуть до повалення режиму – потрібна нова стратегія боротьби. Революція політична тут була неприйнятна. І не тому, що це була надто радикальна ідея. Боротися проти „аморального” режиму можна було лише за допомогою революції моральної та екзистенційної, в ході якої люди повинні були навчитися „жити за правдою” та добровільно взаємодіяти. Відтак зрозуміло, що дисиденти не збиралися аргументувати, та й не могли, виходячи зі здорового глузду, розраховувати на успіх аргументування необхідності участі в громадських справах вигодою та егоїзмом. І їхні дії (наприклад, „захист молодих рок-музикантів”, до якого вдавалася Хартія-77 і який „означав захист самої ідеї людської свободи і гідності” [9, с. 157]), були альтруїстичними та ідеалістичними, і спонукою до них не був егоїзм та раціональний розрахунок.

Далекоглядний егоїзм орієнтований на успіх, інакше в його рамках співпраця не має сенсу, для нього добре те, що вигідно, заради чого можна взаємодіяти.

У В. Гавела, одного з найвидатніших представників дисидентського руху в країнах „реального соціалізму”, праця на користь суспільства, заради загального блага, пов’язана з надією. „Надія, ...здатність працювати заради чогось, тому що це добре, а не тільки тому, що це має шанси на успіх. Це не впевненість, що щось буде добре, але впевненість, що воно має сенс, незалежно від того, як воно складеться далі” [9, с. 171]. Отже, вважає В. Гавел, є певні дії, які треба здійснювати, не зважаючи на кінцевий результат, просто тому, що це – добре. Ці речі не вигідні індивідові, але ці дії – це „добре”, тобто відповідають нашому індивідуальному уявленню про „добре” і „погане”, уявленню про те, що

повинно бути.

Що ж вказує людям на те, що повинно бути? Це почуття, яке завжди з людиною, – відповідальність. Спочатку це була відповідальність за власні дії чи, скоріше, за дії свого племені-роду, від якого індивід себе не відокремлював узагалі. Згодом, з виникненням та розвитком громадянського суспільства і громадянськості, межі людської відповідальності розширюються і, як бачимо зараз, явище, коли люди відчують відповідальність за такі речі, як, наприклад, збереження якогось виду звірів, не є чимось незвичайним.

В. Гавел прямо пов'язував індивідуальність і відповідальність людини. Навколо відповідальності формується і „росте” вся ідентичність. Моє „Я” визначається тим, за що я відчуваю відповідальним. Поняття людської відповідальності – відправний пункт ідентичності, конструктивний принцип, який визначає ступінь і тип ідентичності, і цементний розчин, який тримає її разом [9, с. 170]. Тобто моя ідентичність залежить від того, за що я відчуваю відповідальним – за себе, за свою сім'ю, свій рід, народ чи людство взагалі. Відтак від відповідальності, від того, яка вона, залежить, який я громадянин.

Принагідно зауважимо, що в деяких відношеннях держава, суспільство, сім'я, не довіряючи повністю індивідуальному почуттю відповідальності, накладають на індивідів відповідальність нормативну, згідно з виписаними у законах чи освячених звичаями обов'язками. Така відповідальність підстраховує, посилює відповідальність індивідуальну. Якщо я відчуваю відповідальність тільки за себе, то і „громадянськість” моя дефектна (часткова і неповна): мене не турбують речі, які, як я вважаю, мене не стосуються. Держава чи суспільство, за рахунок загрози застосування певних санкцій, можуть змусити мене, наприклад, піклуватися про моїх дітей. Але вони не можуть мене змусити піклуватися про дітей інших людей чи дітей-сиріт у благодійницькому притулку. Звісно, буде відрізнятися і ефективність дій, вмотивованих відчуттям персональної відповідальності, і дій, вмотивованих необхідністю виконання накладеної на мене відповідальності. Відповідальні дії є наслідком внутрішнього відчуття індивідуальної відповідальності за щось, за яку людина звітує лише перед собою, а не відповідальністю перед кимось, як у випадку з нормативною відповідальністю.

Відповідальність, як і далекоглядний егоїзм, також може пояснити дії учасників неурядових організацій, волонтерів, учасників добровільних акцій та множину інших дій, які ми називаємо громадянськими. Далекоглядний егоїзм може пояснити альтруїстичні вчинки, але ми все одно знаємо, що в основі його лежить вигода, просто її не завжди помітно з першого погляду. „Відповідальні” дії громадян позбавлені жадоби вигоди. І це ближче до того розуміння альтруїзму, яке в нього вкладають, за висловом А. Фергюсона, „вульгарні люди” [8, с. 48], тобто до повсякденного,

ненаукового розуміння цього терміну.

Різниця між далекоглядним егоїзмом та альтруїзмом дисидентів – це різниця між „інструментальними” та „афективними” зобов’язаннями. „Інструментальні” – це ті, які ми накладаємо на себе, керуючись розумом, обираючи для себе стратегію раціонального егоїзму задля максимізації своєї вигоди, а „афективні” – це ті, яких ми дотримуємося через почуття (відповідальність, прихильність, відданість), через афекти.

Один із різновидів афективних зобов’язань представлено у працях комунітаристів – Е. Макінтайра, Ч. Тейлора, М. Волзера та інших. Вони визнають, що співпраця, колективна діяльність, діяльність для інших є потрібною, але критично ставляться до думки, що далекоглядний егоїзм може бути вірогідною мотивацією таких дій. Так, М. Волзер визнає існування далекоглядного егоїзму: „Справді, у щоденному житті ми раціоналісти, ми збираємося разом, укладаємо або відновлюємо соціальні угоди саме для забезпечення наших потреб. Ми поціновуємо угоду залежно від того, наскільки вдоволені наші потреби. Та однією з наших потреб є сама спільнота: культура, релігія та політика. Лише під егідою цих трьох речей усі інші, яких ми потребуємо, стають соціально визнаними потребами” [10, с. 488]. Далекоглядний егоїзм може схилити людей до співпраці, наприклад, у справі спільної охорони земельних угідь. Але комунітаристи сумніваються в тому, що далекоглядний егоїзм може поєднати людей в спільноту, схилити їх до дій на користь цієї спільноти.

„Кожне політичне суспільство потребує певних жертв і вимагає певної дисципліни з боку його членів – вони повинні сплачувати податки або служити в армії і загалом зазнавати певних обмежень” [11, с. 551]. Деспотія може добиватися дій на користь суспільства примусом, страхом покарання, але у вільному суспільстві мотивацією є внутрішнє почуття обов’язку та честі – „добровільне ототожнення громадян із полісом, відчуття того, що політичні інституції в їхньому суспільстві є вираженням їх самих” [11, с. 551 – 552]. Внутрішнє почуття обов’язку схиляє до вчинків, які базуються не на егоїстичних міркуваннях, а на чеснотах.

Можна зауважити, що й альтруїзм базується на чеснотах. Але те, про що говорять комунітаристи, – не альтруїзм. Адже альтруїзм „безсторонній”, він спрямований на всіх. Я відчуваю відповідальність, але це моя відповідальність за щось, а в комунітаризмі почуття обов’язку та честі є частковим (обов’язок і честь перед кимось) і стосується лише певної спільноти. Я не берусь захищати свободу будь-кого, як, приміром, альтруїст, що бореться за права людини у всьому світі, але я відчуваю солідарність із моїми співвітчизниками у нашій спільній справі, спільному вияві нашої взаємозалежної гідності. Це – патріотизм, щось середнє між дружбою або чуттям родини (я готовий захищати свободу окремих близьких мені людей), з одного боку, та альтруїстичною відданістю (готовність захищати будь-кого і будь-де). Патріотизм обумовлює появу

громадян, які з почуття солідарності, честі та обов'язку перед своєю спільнотою турбуються про *res publica*. А там, де дії заради загального блага здійснюються лише через страх покарання, громадян немає, там є лише суб'єкти.

Патріотизм – це постійне переважання народних інтересів над особистими, імпульс, який не вписується в дихотомію „егоїстичне – альтруїстичне” [11, с. 552]. Індивідууми, які уклали угоду, які живуть в одному суспільстві, зобов'язані одне одному чимось більшим, аніж взаємодопомога, яка може їх пов'язувати буквально з будь-ким. „Вони зобов'язані одне одному спільним забезпеченням усіма тими речами, заради яких вони відокремилися від людства як цілісності і об'єднали свої сили в окремій спільноті” [10, с. 487]. Належність до політичної спільноти важлива тим, що її члени чимось зобов'язані одне одному і нікому більше цим не зобов'язані. „І перше, чим вони зобов'язані спільноті, є гарантії безпеки та добробуту... Ці гарантії важливі тим, що вони привчають нас цінувати належність до спільноти” [10, с. 486].

Комунітаристи критикують колективну інструментальну дію, притаманну інструментальному суспільству, яка веде до отримання конвергентного блага, а воно є сумою благ індивідуальних. Натомість, розглядаючи патріотизм як основу існування колективної взаємодії, що притаманне республіці (справі народній) і обумовлює задоволення спільного блага, є чимось більшим, ніж проста сума індивідуальних благ громадян – учасників взаємодії. Ч. Тейлор, пояснюючи сутність комунітаризму і реагуючи на критику з боку лібералів, звертається до „безпосереднього” спільного блага, ілюструючи свою тезу прикладами. Футбол, який ви дивитеся наодинці по телевізору і на заповненому стадіоні, викличе у вас зовсім різні емоції і зовсім різний ступінь насолоди, як і в інших вболівальників на стадіоні. Ми всі поділяємо це спільне благо. Ні егоїзм, ні альтруїзм не змогли б викликати опозиційну дію у відповідь на зловживання чи недбалість своїх владомощців, яку викликають почуття ідентичності з суспільством, супроводжувані гордістю та відданістю, яким ці зловживання завдають образи.

Для подальшого пояснення того, що являє собою патріотизм, потрібно відокремити патріотизм „у власному розумінні слова від двох інших систем поглядів, які надто легко можна з ним сплутати. Першу з них демонструють подвижники своєї нації, пояснюючи це подвижництво тим і тільки тим, що їхня нація є справжнім захисником якогось великого морального ідеалу” [12, с. 524]. Стосовно такої системи поглядів, як націоналізм, то тут різниця з патріотизмом подвійна: „По-перше, не нація, а ідеал є головним об'єктом їх змагань; по-друге, оскільки їх змагання за ідеал дають їм добру підставу бути прихильними до своєї країни, остільки ця підстава добра і для будь-кого, аби він, незалежно від своєї національності чи громадянства, захищав справу їхньої країни” [12, с. 525].

Крім того, патріотизм відрізняється і від м'якої лояльності своїй країні. „В загальному і типовому випадку патріотизм несе в собі специфічне ставлення не просто до своєї нації, а лише до окремих її характеристик, а також чеснот і досягнень, ...які оцінюються справді належним чином” [12, с. 525] і як такі дають підстави для патріотизму.

Патріотизм особистості часто поєднується з почуттям вдячності за блага, одержані від країни, групи чи установи. Але це почуття не є основою патріотизму. Патріотизм – не віддяка за отримані блага, як це могло б бути на принципах взаємної вигоди. „Справа просто в тому, що те, що оцінюється, оцінюється суто як чесноти **моєї** країни, ...або як вигоди, отримані **мною** від **моєї** країни” [12, с. 526]. Отримані блага оцінюються небезсторонньо, причини їх я бачу небезсторонньо, це блага, отримані не від когось стороннього, хто розраховує на мою вдячність, чи чогось стороннього, а від моєї держави, моїх співгромадян.

Інструментальні та афективні зобов'язання відрізняються тим, в першу чергу, що далекоглядний егоїзм пов'язаний з вигодою та раціональним розрахунком, а афективні зобов'язання, відповідальність та патріотизм, у першу чергу, з чеснотами та почуттями, такими як справедливість і солідарність. Але, попри різницю, не можна ці зобов'язання вважати взаємовиключними. В дійсності не можна вважати один з цих трьох альтернативних варіантів навіть виключно притаманним якомусь певному сучасному суспільству (маємо на увазі темпоральну характеристику суспільства), чи ба навіть якійсь певній людині. В дійсності це, швидше, поєднання трьох варіантів обґрунтування норми, використання якогось із трьох відповідно до індивідуальних особливостей людини чи певної ситуації. Добровільне здавання крові можна, наприклад, пояснити, виходячи з будь-якої з трьох позицій, і, швидше за все, люди й здають її, керуючись різними варіантами зобов'язань.

Саме таким чином можна наблизитися до правильного розуміння нормативного обґрунтування „громадянськості”, розуміння, позбавленого однієї універсальної засади, яка виключає всі інші. Щоб досягти цього, слід зрозуміти, що плюралізм притаманний не проявам „громадянськості”, але і його нормативній структурі. Тобто люди можуть поводитися однаково по-громадянськи з різних причин. Це, здається, розуміли ще засновники концепції громадянського суспільства. Зокрема, Дж. Локк, який писав, що чесноти в людській поведінці можуть виникати „з інтересу чи з переконань” [1, с. 118], А. де Токвіль, який заявляв, що люди, які створювали громадянське суспільство в США, керувалися і патріотизмом і егоїзмом одночасно, Ж.-Ж. Руссо [5], для якого люди в громадянському суспільстві задовольняли і свою вигоду, і своє прагнення до справедливості.

„Егоїзм”, „патріотизм” та „відповідальність” чи „альтруїзм” складають три, на мій погляд, найширше представлені варіанти обґрунтування норм „громадянськості”. Визначення їх дає змогу помістити у каузальний

контекст такі до цього спонтанні дії громадян, як участь в неурядових організаціях, мітинги, добровільну сплату податків, пожертви, та багато інших, які ми можемо зарахувати до проявів „громадянськості” і які ще належить дослідити. Така праця створює і базу для подальшого вивчення нормативного обґрунтування як „громадянськості”, так і громадянського суспільства. І саме в цих двох наслідках полягає важливість такої роботи.

Література:

1. **Локк Дж.** Опыт о человеческом разумении // Локк Д. Сочинения: В 3 т. Т. 3 / Пер. с англ. и лат.- М.: Мысль, 1988.
2. **Юм Д.** Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Д. Сочинения в 2 т. Т.1. / Пер. с англ. С. И. Церетели и др. – М.: Мысль, 1996. – С. 53 – 657.
3. **Гегель Г. В. Ф.** Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. **Гоббс Т.** Основы философии. Часть третья. О гражданине // Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 1 / Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1989. – 318 с.
5. **Руссо Ж.-Ж.** Об общественном договоре, или Принципы политического права / Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: „КАНОН-пресс”, „Кучково поле”, 1998. – С. 195 – 322.
6. **Патнам, Роберт Д.** та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 302 с.
7. **Гоббс Т.** Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 156 с.
8. **Фергюсон А.** Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. Под ред. М. А. Абрамова. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
9. **Тисменяну В.** Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. – К.: Мегатайп, 2003. – 336 с.
10. **Волзер М.** Безпека і добробут / Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – С. 486 – 523.
11. **Тейлор Ч.** Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами / Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – С. 544 – 575.
12. **Макінтайр Е.** Чи є патріотизм чеснотою? / Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – С. 524 – 543.
13. **Шацкий Е.** Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // ПОЛИС. – 1997. – №5. – С. 68 – 88.
14. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 193 с.

15. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. - Львів: Видавництво „Червона Калина”. - 2002. - 272 с.

16. **Цвих В. Ф.** Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. - К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002. - 376 с.

17. **Пащенко В. І.** Громадянське суспільство та недержавні організації: базові характеристики та взаємозв’язок // Сучасна українська політика: Політики та політологи про неї. - К., Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - С. 332 - 340.

Статус жінки в суспільстві як дзеркало його цивілізованості

Тетяна Крешна,

докторант

Міжрегіональної академії управління персоналом,

член координаційної ради

Громадянського парламенту жінок України

Статтю присвячено дослідженню гендерного руху (нового для України соціального явища) як політичного феномена. В основу гендерної ідеології закладено вимогу рівних прав та можливостей чоловіків і жінок в усіх сферах економічного, політичного, соціально-культурного та громадського життя. Політичний аспект гендерного руху – невід’ємна складова державної політики, один з основних факторів забезпечення поступального розвитку країни. Головною політичною характеристикою гендерного руху є його консолідуюче значення для суспільства. Адже суспільство розглядається як органічна взаємодія двох соціальних груп, що складаються з чоловіків і жінок, а гендерна ідеологія – як основа їх конструктивної взаємодії в соціумі. Консолідуючі можливості гендерної ідеології та гендерного руху обумовлюють необхідність політологічного вивчення їх впливу на життя соціуму, а також становлять значний інтерес для політичної практики.

Досвід останніх десятиліть засвідчує, що подальший прогрес нашої молодшої держави, формування громадянського суспільства багато в чому залежать від того, наскільки активно до цих процесів долучиться українське жіноцтво. А це станеться тільки тоді, коли в країні буде забезпечено гендерну рівноправність (гендер – стать людини в суспільному, а не сексуальному прояві), викорінено будь-які форми дискримінації за статтю.

Ця проблема, не є, звичайно, суто українською. Завдання забезпечити гендерну рівноправність гостро ставиться на міжнародному рівні. Так, на Четвертій всесвітній конференції зі становища жінок у Пекіні (1995 рік) було прийнято Платформу дій, яку затвердила П’ята сесія Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй. ООН, а також Рада Європи,

вважають проблему рівноправності жінок та чоловіків невід'ємною складовою проблеми загальних прав людини. Саме ці високі організації прагнуть створити міжнародне правове поле, у якому урядам довелося б дбати про забезпечення рівних прав і можливостей як для чоловіків, так і для жінок. Відтак гендерна ідеологія стає надбанням все ширших кіл світової громадськості, в тому числі й української.

Проте увага – увагою, а до реального гендерного балансу нам в Україні ще далеко. Так, однією з найскладніших економічних проблем країни є фемінізація бідності. Зростання безробіття, зменшення реальної заробітної платні, скорочення прибутків сім'ї важким тягарем лягають на плечі українських жінок. В усіх галузях професійної діяльності жінки отримують близько 70 % від заробітної платні чоловіків за виконання рівноцінної роботи. Не існує у нас ефективною стратегії перекваліфікації, особливо для жінок. Приватна ж система перепідготовки надто дорога і не може гарантувати подальшого працевлаштування. Жінки стають небажаною робочою силою, оскільки працедавці не хочуть обтяжувати себе більшими, порівняно з чоловіками, витратами на забезпечення соціальних гарантій.

У бізнесовій сфері жінок-підприємців небагато, значно менше, ніж чоловіків. Їх доступ до фінансових і матеріальних ресурсів утруднений внаслідок нерівних стартових умов. Найвірогідніший донор робочих місць для жінок – сфера малого бізнесу, але його розвиток гальмують недосконале законодавство, правова та соціальна незахищеність.

Молодь, безперечно, має широкі можливості самостійно обирати свій шлях. Але від вибору до реалізації планів скільки ж підводного каміння чекає на юнаків і дівчат! Відбувається інтенсивний процес стратифікації суспільства, виникають нові соціальні групи, які суттєво впливають на суспільне життя. Нині ми безпосередньо зіткнулися з молодіжним безробіттям, міграцією, проблемами маргіналів, наркоманією, значним зростанням злочинності, виникненням великих груп молоді чоловічої і жіночої статі, які потребують інтенсивної соціальної підтримки. Тому конче необхідно реформувати молодіжну політику держави.

1980 року Україна ратифікувала Конвенцію ООН „Про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок”. Цим на державному рівні підтверджено намір реалізувати на практиці ідеї рівноправності між жінками й чоловіками в усіх сферах економічного, політичного, соціального, культурного, громадського життя країни. Однак рівні права, проголошені в Конституції та інших найважливіших законодавчих актах, постійно і брутально порушуються. Чинна система запобігання дискримінації жінок все ще неефективна. Ні як не сформується єдина державна політика, спрямована на комплексне розв'язання питань, пов'язаних з дискримінацією жінок.

Однією з найгостріших проблем в Україні є кричуще низький рівень представництва жінок в органах державного управління та в політичних

структурах усіх рівнів. Тим часом ООН рекомендує державам, які підписали Пекінську платформу дій, домагатися рівного представництва чоловіків і жінок у владних структурах, державно-адміністративних установах, здійснювати заходи для суттєвого зростання кількості жінок на всіх державних, урядових та адміністративних посадах.

Труднощі перехідного періоду стають на заваді належного економічного забезпечення відповідних конституційних положень. Насамперед потрібно визнати, що економічні та соціальні негаразди особливо болюче вдарили саме по „жіночій” молоді. Це наочно виявилось у сфері трудових відносин. Молодих жінок удвічі більше, ніж молодих чоловіків, зайнято малокваліфікованою працею, хоча за рівнем освіти жінки чоловіків випереджають.

В освітній сфері належить внести чимало змін до навчальних програм, які мають сьогодні тенденційний в гендерному розумінні характер. Це призводить до закріплення традиційних функцій жінок і чоловіків, виключає для жінок можливість бути рівними партнерами в суспільстві.

Окремої уваги заслуговує роль та місце жінки в суспільстві як одне з одвічних питань нашого буття. Особливо актуальні ці проблеми в трансформаційний період, коли громадянське суспільство лише формується. Ми не повинні забувати, що майже у всі історичні періоди соціальний статус української жінки був високим. Не посідаючи високих державних посад, українка вміла впливати на державну політику, економіку, господарський розвиток країни, народжувала й виховувала міцних здоров'ям і духом громадян, була берегинею роду, а в разі потреби й захисницею рідної землі.

Нині дівчата й молоді жінки, які становлять в Україні 54 % представників своєї вікової категорії, відчують тягар подвійних проблем – молодіжних і жіночих, зумовлених специфікою соціальних ролей і статусу, особливостями процесів соціалізації. Це засвідчує статистика, аналітичні матеріали.

В умовах гострої демографічної кризи особливого значення набуває проблема здоров'я жінок, яке в останні роки погіршилося за всіма показниками. Через складну економічну ситуацію скорочуються витрати на медичне забезпечення. На недостатньому рівні консультування й доступ до інформації і послуг у галузі охорони репродуктивного та соціального здоров'я, порушується право конфіденційності на таємницю особистого життя. Актуалізується проблема раннього материнства.

Насилля щодо жінок є одним з ключових соціальних механізмів, внаслідок якого жінки опиняються в підлеглому становищі порівняно з чоловіками. Зростання такого насилля є глобальною проблемою. Гостра вона і в Україні. Розробка комплексного, багатодисциплінарного підходу до вирішення важливого завдання – ліквідації насилля в родині і суспільстві є непростю, але вкрай необхідною роботою.

Молоді люди відчують, що їхні права на повноцінну участь у політичному житті країни на регіональному рівні традиційно обмежуються за ознакою віку і статі. Молодь не має можливості самостійно вирішувати основні свої проблеми, якщо враховувати соціальні та культурні умови її життя. Ініціатива молодих людей часто гальмується місцевою бюрократією, якій абсолютно байдужі інтереси молоді. У більшості випадків регіональна молодіжна політика тулиться десь між освітою та соціальною політикою, культурою і спортом.

Україна ратифікувала більшість міжнародних документів у сфері захисту прав людини, однак наша законодавча база ще не повністю відповідає міжнародним стандартам. До того ж залишаються нератифікованими, наприклад, такі важливі документи, як „Декларація про ліквідацію насилля щодо жінок”, деякі конвенції Міжнародної Організації Праці тощо. Повільно створюється національний механізм забезпечення реалізації та контролю за виконанням законодавства щодо захисту прав людини, зокрема жінок.

У зв'язку з цим постає потреба розробки й реалізації державної програми „Жінка”. Вона має відповідати національній стратегії поліпшення становища жінки в Україні, а отже вивести на перший план такі проблеми:

- ³⁵₁₇ жінка в економічній сфері,
- ³⁵₁₇ освіта і професійна підготовка жінок,
- ³⁵₁₇ охорона здоров'я жінок,
- ³⁵₁₇ загальнолюдські права жінок,
- ³⁵₁₇ запобігання насилля щодо жінок,
- ³⁵₁₇ участь жінок у процесі прийняття державних і політичних рішень.

Протиріччя гендерної проблеми в українському контексті полягає в тому, що, з одного боку, формування ринкових відносин, процеси первісного нагромадження капіталу, часткова деіндустріалізація, тимчасова депресія соціальних галузей та формування ринку праці об'єктивно посилюють дискримінацію жінок, обумовлюють виштовхування значної їх частини у сферу домашнього господарства, збільшення жіночого безробіття та реальну можливість перетворення жінок на групу соціального ризику. З іншого боку, все це відбувається на тлі загальноосвітньої тенденції збільшення залучення жінок до економічного життя, політичного управління, підвищення їх соціально-культурної ролі.

З цього випливає основна проблема практичної політики з „жіночого питання”: нейтралізувати негативні наслідки ринкової модернізації щодо соціального становища жінок, аби ці процеси не призвели до появи гендерного конфлікту в суспільстві, гендерної кризи тощо. Необхідно створити національні установи для захисту прав людини (з урахуванням гендерного аспекту). До переліку посадових обов'язків Уповноваженого

Верховної Ради України з прав людини має бути внесена норма щодо здійснення контролю за дотриманням принципу рівноправності жінок і чоловіків. Повинна існувати також мережа спеціальних бюро з розслідування випадків порушення прав людини, в тому числі й прав жінок.

Актуальна проблема – розробка та використання вже існуючих спеціальних методик виявлення і правильного документування випадків дискримінації за ознакою статі для притягнення винних до відповідальності. Необхідно залучати до цієї діяльності членів правозахисних і жіночих організацій, які вже мають досвід такої роботи.

Належить зробити все можливе для підтримки державними установами проектів і програм, розроблених жіночими неурядовими організаціями (далі – ЖНУО), спрямованих на реалізацію соціальної політики. Бажано запровадити систему державних грантів для ЖНУО (з метою проведення гендерних досліджень, створення альтернативних або додаткових програм і проектів перекваліфікації, соціального захисту, соціально-психологічної адаптації, розвитку малого бізнесу, створення ефективного механізму контролю, моніторингу існуючих економічних стратегій, систем кредитування, зайнятості, соціальної політики держави).

Об'єктивні реалії суспільного життя висувають на перше місце саме соціально-економічну ознаку становища жінки в суспільстві, яке, головним чином, зумовлює зміст і характер її політико-правового статусу. Факторами, що визначають соціально-економічне становище жінки в суспільстві, є:

- ³⁵₁₇ стан соціально-економічного розвитку держави і суспільства;
- ³⁵₁₇ стан навколишнього середовища;
- ³⁵₁₇ рівень розвитку медичної, соціально-побутової, культурно-освітньої інфраструктури країни;
- ³⁵₁₇ характер суспільної етики і моралі.

Соціально-економічне та морально-психологічне становище жінки в Україні вкрай незадовільне, що зумовлюється кризовими явищами в економіці, катастрофічним станом природного середовища, низьким рівнем медичної та соціально-побутової інфраструктури країни.

Економічне реформування висуває на перше місце питання соціальної стабільності країни, сім'ї та кожного громадянина зокрема. Останнім часом напруга в соціальній сфері не знижується, а за окремими напрямками навіть посилюється. Однак ці процеси пов'язані не тільки з курсом ринкових перетворень, а й з наслідками малопродуманих соціальних рішень, браком ефективних механізмів реалізації програмових заходів уряду.

На нинішньому етапі розвитку нашого суспільства характерною особливістю стала політизація жіночої свідомості. Участь жінок у політичному житті суспільства виявляється в особливостях їхньої

електоральної поведінки, представництва у різних політичних партіях і фракціях Верховної Ради України. Зросла громадська активність жінок, про що свідчить збільшення чисельності жіночих громадських організацій. Проте, незважаючи на це, представництво жінок в органах влади дуже низьке. Парадокс: у процесі демократизації суспільства відбулося ще більше відсторонення жінок від реальної участі в управлінні.

Державна політика, яка б на ділі враховувала інтереси жіноцтва, можлива тільки за умови, коли самі жінки братимуть участь у творенні такої політики. А для цього треба забезпечувати умови для реальної і рівноправної участі жінок у громадсько-політичній діяльності, сприяти розвитку нового політичного і економічного мислення та усвідомлення жінками свого високого призначення в моральному оздоровленні суспільства і відродженні національних традицій і звичаїв.

Не новина, що в наш час відбуваються суттєві зміни духовно-моральної орієнтації жінки-українки. Її усвідомлення свого місця в сучасному суспільстві, прагнення на рівних з чоловіками правах стати до керма влади у своїй молодій державі, брати участь у політичному житті – явище не випадкове. Воно диктується вимогами епохи.

Те, що жінка стає активнішою, немає сумніву. Про це красномовно свідчить хоча б те, що сьогодні в Україні діє більше 30 всеукраїнських жіночих організацій, 5 жіночих партій. В областях та районах створено більше тисячі жіночих об'єднань. Однак, треба визнати, що українській жінці ще не вистачає політичної освіченості і загартованості.

Ще однією важливою особливістю, яка визначає участь жінки у політичному процесі, є соціально-психологічна готовність суспільства поставити жінку-політика на один рівень з чоловіком. Якщо розглядати мораль як оцінку справедливого і несправедливого, то в чому має полягати ця справедливість: у рівності жінки і чоловіка чи у їх рівноправності? Я схильна вважати, що якийсь час у нас велася робота для забезпечення саме рівності жінки й чоловіка. Але ж як це образливо для жінок – бути рівними з чоловіками, і як нерозумно з боку чоловіків очікувати такої рівності! Соціальна та біологічна природа жінки інакша, ніж чоловіча, і якщо говорити про участь жінок і чоловіків у політиці, то тут має бути все-таки не рівність, а рівноправність.

Насамкінець – висновки:

³⁵₁₇ на державному рівні питання участі жінок у політиці (весь спектр) не вирішене;

³⁵₁₇ участь жінок у політиці – це справа самих жінок, і вирішувати цю проблему слід шляхом активізації роботи в партіях. Можливо, шляхом лобіювання через громадські організації та чоловіків-політиків прийняття парламентом відповідних законів.

Відповідно до Статті 24 Конституції України, на законодавчому рівні закріплюється рівноправність жінок і чоловіків в усіх головних сферах життєдіяльності. Але виникає необхідність переглянути законодавство щодо захисту інтересів жінок, оскільки нині воно не завжди відповідає новітній ситуації в суспільстві.

Сьогодні, на мою думку, абсолютна більшість прогресивних намірів гілок влади, різних політичних сил знаходять своє втілення в чинному законодавстві. Але в суспільстві продовжує існувати дещо спрощене бачення державної політики, ігноруються гендерні принципи в процесі її формування і здійснення, особливо на регіональному та муніципальному рівнях.

Становлення нової, демократичної моделі суспільного життя супроводжується зміною моральних, політичних, економічних настанов, процесом творення та реформування соціально-статевих відносин на нових, гендерних принципах, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – №30. – С. 141.
2. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні // Відом. Верховної Ради України. – 1993. – №16. – С. 166.
3. Закон України про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні / Закони України. – Т. 5. – С. 38 – 46.
4. Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики: Указ Президента України // Уряд. кур'єр. – 1996. – 12 груд.
5. Про затвердження національного плану дій на 1997 – 2000 роки щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі в суспільстві: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 верес. 1997. – № 993.
6. Кучма Л. Д. Націю звеличують великі цілі і діла. – К., 2000.
7. Скуратівський В. А., Палій О. М., Лібанова Е. М. Соціальна політика. – К.: Вид-во УАДУ. – 1997. – 360 с.
8. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К.: ТМ Прінтікс Прес. 1999. – 154 с.
9. Жінка на порозі століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: Зб. матеріалів Всеукраїнського конгресу жінок. – К., 1998.
10. Соціальна робота з дітьми та молоддю: проблеми, пошуки, перспективи / За заг. ред. І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К.: УДЦ ССМ, 2000. – Вип. 1. – 276 с.

Держава в умовах розгортання системних реформ

Іван Бідзюра,

кандидат економічних наук,

доцент кафедри політології

Національного аграрного університету

Проблема впровадження ринкової моделі господарювання, в якій роль інституту держави була б не тільки чітко визначена, але й конструктивно реалізована, є об'єктом уваги як українських, так і закордонних фахівців. Серед праць цієї тематики виділяються дослідження Л. Абалкіна, О. Білоруса, А. Гальчинського, М. Михальченка, Д. Сакса, Д. Стігліца та ряду інших [1].

Російський економіст академік Л. Абалкін, торкаючись означеної теми, зазначає: „Усі дослідження, проведені в останні роки, засвідчують глобальне зростання ролі держави в організації економічного життя суспільства” [2]. Серед українських вчених цей висновок також має прихильників. „Однією з центральних проблем економічної політики наступного періоду є переосмислення місця і ролі держави, – вважає А. Гальчинський. – Треба позбутися вкрай примітивного уявлення, буцімто „багато держави – мало ринку”, і навпаки. Протиставлення за принципом „або – або” ніколи не було і не може бути основою серйозної політики. Демонтуючи підвалини адміністративної економіки, ми порушили золоте правило: держава може залишити економіку без уваги лише там і тоді, де і коли будуть сформовані повноцінні ринкові механізми, здатні ефективно діяти” [3]. До цієї проблеми привертає увагу і Світовий банк. „Низький рівень дієздатності держави у багатьох країнах СНД, – підкреслюється у його спеціальному дослідженні „Держава у світі, що змінюється”, – серйозна і зростаюча перешкода для досягнення прогресу в більшості сфер економічної та соціальної політики”.

З огляду на ці аргументи стають актуальними дослідження ролі держави в умовах розгортання в Україні системних реформ. Об'єктом наукових розвідок стає держава як своєрідний соціальний організм та її функції в період суспільних трансформацій.

Слід зазначити, що, на жаль, аж до останнього часу панівним

світоглядним орієнтиром у вітчизняній ідеології була модель ринкової економіки першої половини XIX століття, коли державі відводилась роль такого собі „нічного сторожа”. І лише останні державні документи, зокрема Послання Президента України до Верховної Ради України 2002 року, містять положення, згідно з якими „основним суб’єктом політики економічного зростання, дальшої демократизації суспільства та поглиблення інтеграційних процесів є держава. Звідси об’єктивна необхідність зміцнення її дієздатності” [4].

Світовий досвід незаперечно доводить зростання ролі держави на найскладніших, переломних етапах розвитку суспільства. Це і період подолання наслідків „великої депресії” в США, і перетворення у повоєнні часи, включаючи 60-ті і 70-ті роки XX століття, коли було створено фундамент сучасної економічної системи країн Заходу. Вони утвердилися на основі кейнсіанських постулатів державного стимулювання економічного попиту, ефективної взаємодії держави з приватним капіталом. З огляду на це, як безсумнівна сприймається думка багатьох вчених-економістів, що для ситуації, в якій ми опинилися, єдиною можливою моделлю економічної політики є „розвиток на випередження”. Класична економічна теорія обґрунтовувала концепцію випереджаючого розвитку ще в XIX столітті. Ф. Ліст, один з її авторів, виходив з того, що визначальна роль у її реалізації має належати державі, обов’язок якої – забезпечувати конкурентні переваги національного виробника, захищати його інтереси. Наприкінці XIX століття за цими принципами розбудовувалася економіка Німеччини та Росії. Ідеологом такої політики в Росії був С. Вітте.

Після Другої світової війни політика випереджаючого розвитку активно здійснювалася в Японії. Особливо цікавим є повоєнний розвиток країн Південно-Східної Азії. Якщо на початку 60-х років валовий доход на душу населення у більшості країн регіону тримався на рівні країн Африки, то нині його перевершено у 5 з лишком разів. У 1985 – 1995 роках, коли середньосвітові темпи зростання ВВП на душу населення становили 1,9 %, у країнах Південно-Східної Азії цей показник перевищував 7,2 %. Йдеться знову ж про країни із сильною дієздатною державою, з розвинутими механізмами її впливу на весь комплекс відтворювальних процесів. Зазнавши відчутних ударів світової фінансової кризи 1997 – 1998 років, ці країни спромоглися за допомогою відлагодженого апарату державного регулювання не лише дуже швидко позбутися нагромаджених до того деформацій, а й надати економічній динаміці нових імпульсів. 1999 року зростання ВВП у Південній Кореї досягло 11 %, а в Індонезії, Таїланді та Малайзії перевищило 6 %.

Існують й інші приклади, що підтверджують необхідність принципових змін у нашій політиці. Для демонтажу командної економіки радикальний лібералізм ще якоюсь мірою був виправданим. Нині, коли на перше місце виходить завдання економічного зростання, структурної та інноваційної

політики, проблема зміцнення регулюючої функції держави стає ключовою. Будь-які намагання забезпечити реальне поглиблення політики реформ за умови збереження неефективної держави приречені на провал. Це підтверджує, зокрема, і наш досвід.

Як відновити дієздатність нашої держави, зробити її силою, яка б могла радикально змінити економічну, а відтак і соціальну ситуацію, забезпечити реальне поглиблення реформ, швидке економічне зростання та збалансований розвиток? На жаль, чітких відповідей на це запитання поки що немає. Більше того, воно лишається неосмисленим навіть теоретично.

Треба враховувати багатоаспектність проблеми. Посилення дієздатності держави має оцінюватися, по-перше, з позицій вирішення головного завдання системних перетворень – поглиблення ринкової трансформації економіки. Визначальним у цьому є інституційне забезпечення політики реформ, завершення формування розгалуженої ринкової інфраструктури, утвердження ефективного законодавчого поля та стабільних правил, на які спирається економічна діяльність. Гостро постає й інша проблема – виправлення „перекосів” у відносинах власності, забезпечення легалізації їх основних форм, політичної підтримки та надійного державного захисту приватної власності, інтересів ділових партнерів і кредиторів, національного капіталу загалом. Дуже важливо у зв’язку з цим впроваджувати цивілізовані механізми державного регулювання земельного ринку, який вже фактично (але хаотично) діє. Потребує невідкладного вирішення й проблема захисту дрібних акціонерів. Нині відбувається інтенсивний переділ власності. Держава не може залишити і цей процес напризволяще.

Оцінювати дієздатність держави слід також і з огляду на її спроможності забезпечити (всіма доступними інструментами, включаючи й засоби регуляторної політики) створення економічних, політичних та соціальних передумов реалізації наявних (у тому числі потенційних) конкурентних переваг української економіки. В ситуації, коли такі переваги не можуть бути реалізовані за браком ринкових саморегуляторів, держава має виступати у ролі суб’єкта, який посилює ринкові механізми, що лише формуються, доопрацьовувати те, чого ринок поки що сам зробити не в змозі.

Певні здобутки в цьому відношенні маємо вже й тепер, адже й справді чи можна було б без підтримки держави зберегти і навіть вдихнути нове життя в українські машинобудівні комплекси, що нині беруть щонайактивнішу участь в таких проектах, як „Морський старт” і „Глобал старт”, у створенні літаків Ан-70, Ан-140, АН-38 тощо.

Вважаємо, що лише високий інтелектуальний потенціал країни, можливості нашого високотехнологічного виробництва є фундаментом майбутнього розвитку, що саме вони є головним ресурсом економічного прогресу України, хоча іноді доводиться чути закиди з-за кордону, ніби

галузі, причетні до таких виробництв, не вписуються в параметри міждержавної стратифікації і що структурна будова нашої економіки має бути зовсім іншою. З цим аж ніяк не можна погодитися.

Реалізація конкурентних переваг має втілитися у зміцненні позицій внутрішнього ринку, утвердженні, як уже зазначалося, інноваційної моделі розвитку економіки, освоєнні механізмів енергозбереження та структурної політики, подоланні нагромаджених за роки реформ відтворювальних деформацій.

Українська економіка залишається орієнтованою на пріоритетне обслуговування зовнішнього попиту, що робить її надто вразливою, залежною від світової економічної кон'юнктури і практично виключає можливість стійкого зростання. Дається взнаки велика частка експорту продукції проміжного споживання з низькою доданою вартістю. Невідкладним завданням уряду є виправлення цих та інших недоліків, реалізація комбінованої моделі економічного зростання зі збалансуванням її внутрішньої і зовнішньої складових за умови випереджаючого зростання внутрішнього споживання, нарощування його питомої ваги у структурі ВВП. При цьому слід урахувати, що Україна має можливості забезпечити зростання виробництва наукомісткої, високотехнологічної продукції за рахунок широкого впровадження інновацій, екологічно чистих та ресурсозберігаючих технологій, спираючись переважно на власний науково-технічний та кадровий потенціал, на можливості вітчизняної економіки, поглиблення її кооперації з промисловістю інших країн, на розвиток спільних з іноземними інвесторами підприємств.

Окремої уваги потребує проблема відкритості національної економіки. Світова практика доводить: відкритість може бути ефективною, якщо вона забезпечується реалізацією конкурентних переваг національної економіки. В іншому випадку вона стає деструктивною. Не випадково Німеччина та Японія запровадили конвертованість національної валюти в середині 60-х років – тільки тоді, як повністю було подолано наслідки воєнної розрухи. Ми ж поквапилися зробити це в умовах глибокої економічної кризи, стовідсоткової збитковості цілих галузей виробництва. Узбекистан, наприклад, який має найвищі економічні показники серед країн СНД, ще утримується від цього кроку.

Йдеться не стільки про повернення до закритої економіки, скільки про інше – реалізацію напрацьованого світовою практикою арсеналу всебічної підтримки національного виробника в межах відкритої економіки. З урахуванням саме таких підходів необхідно запроваджувати політику вираженого протекціонізму – насамперед захисту високотехнологічного потенціалу й інвестиційного комплексу.

Одним із визначальних чинників дієздатності держави є макроекономічна стабілізація. Її логіка також потребує переосмислення в світлі нинішніх завдань. У попередні роки провідну функцію у цій сфері

виконувала монетарна політика. А тим часом наш досвід, як і досвід інших постсоціалістичних країн, довів обмеженість можливостей надійної стабілізації грошей суто монетарними інструментами. Отже, одним із нагальних завдань наступного періоду реформ постає зміна логіки формування державних фінансів. Тут слід виходити з того, як зазначається в Посланні Президента, що основою вирішення фінансових проблем, головною передумовою соціальної та структурно-інноваційної переорієнтації економіки є першочергове зміцнення фінансів суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб та домашніх господарств. Практика попередніх років довела, що без цього будь-які дії правового, економічного чи адміністративного характеру, заходи „згори” бажаного результату не дадуть. Позитивне в цьому відношенні те, що, починаючи з 2001 року, коли темпи інфляції значно знизились (з 25,8 % до 6,1 %), в економіці почала формуватися принципово інша, порівняно з попередньою інфляційною, інвестиційна модель зростання.

У контексті проблеми, яку розглядаємо, важливо вдосконалювати немонетарні інструменти грошової стабілізації. Це має стати головною турботою уряду, його економічного блоку. Тут визначальними слід визнати такі позиції. По-перше, збереження політики бездефіцитного і водночас збалансованого бюджету, бо такий бюджет – не лише основа стабільності гривні, а й головний інструмент зниження боргового навантаження на економіку. По-друге (і це головне), відчутним має бути зниження податкового навантаження, адже податкова складова в структурі витрат і в ціновій динаміці має значну вагу. По-третє, створення ефективного антимонопольного конкурентного середовища, і, насамперед, подолання сваволі природних монополій, які постійно штучно завищують тарифи – це найвразливіше місце у політиці реформ. По-четверте, детінізація економіки.

Одним з визначальних завдань державної політики на сучасному етапі є концентрація зусиль усіх органів влади, місцевого самоврядування на здійсненні комплексу радикальних економічних, правових, організаційних і силових заходів, спрямованих на рішуче обмеження корупції і тіньової економічної діяльності.

Тіньова економіка у вузькому розумінні – це економічна діяльність, яка з якихось причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту. Вона проявляється у сукупності нелегальних і псевдотегальних операцій, що забезпечують рух речей, прав, дій як у нелегальній, так і у легальній сферах економіки. Як свідчать опубліковані дані, криміногенний потенціал тіньової економіки за своїми обсягами досяг в Україні рівня легальної. Тіньовій економіці притаманний системний характер. Її головними зацікавленими суб'єктами виступає значна частина підприємців, злочинний світ, бюрократичний апарат та й, власне, пересічні громадяни – споживачі товарів і послуг. Якщо взяти до

уваги тривалу соціально-економічну і соціально-політичну перспективу української держави та суспільства, то всі ці соціальні групи більше втрачають від тіньової економіки, ніж одержують.

Останнім часом, внаслідок істотних прорахунків у проведенні реформ, рівень тінізації економіки України виявляє тенденцію до зростання. Об'єктивні труднощі обліку в цій сфері зумовлюють значні розбіжності в даних. За розрахунками Світового банку, 1994 року тінізація сягала 48,1 % сукупного обсягу ВВП, а 1995 – 42,4 %. За різними оцінками, в останні роки на неї припадало від 50 до 60 %. Тобто критичний її рівень, який, за західними оцінками, дорівнює 30 – 35 %, у нашій країні перевищено майже вдвічі [5]. Щорічний відплив капіталу за межі України становить мільярдні суми. За деякими оцінками, з України за кордон неофіційно експортовано до 20 мільярдів доларів США.

Деякі заходи, спрямовані на детінізацію економіки, вже вжито (прийнято Кримінальний кодекс України), однак цього замало. Загалом можна виокремити три групи суто правових засобів детінізації економіки: 1) кримінально-правові, що перешкоджають переведенню капіталу з легальної економіки в тіньову (боротьба з традиційною злочинністю); 2) правові, які сприяють легалізації тіньового капіталу (його амністія); 3) правові засоби боротьби з ухиленням від оподаткування та іншими фінансовими злочинами. Однак найважливішою є проблема легалізації доходів громадян, переведення тіньового капіталу (тобто одержаного незаконним шляхом) у легальну економіку, його спрямування на піднесення економіки та примноження національного багатства. Необхідними передумовами цього є створення сприятливого клімату для розвитку підприємництва, розмежування влади, власності та фінансів, забезпечення стабільності, повноти та узгодженості законодавчої бази. Тобто в основі державного регулювання цього процесу мають бути не силові, а економічні важелі.

Зміцнення дієздатності держави передбачає утвердження в суспільстві надійних противаг бюрократизації управлінського апарату, подолання його корумпованості. Такими противагами можуть бути лише реальна демократизація всіх сфер суспільного життя, насамперед – економічних відносин, забезпечення їх прозорості, становлення дійових інститутів громадянського суспільства.

Політика держави має зосереджуватися і на обмеженні впливу олігархічних структур, їх зрощування з державним апаратом. Держава ніколи не зреалізує свою конструктивну місію за умов, коли зацікавлені групи мають можливість визначати політику, впливати на законодавчі органи, судову практику, центральні та місцеві управлінські інституції. Основним підґрунтям такого зрощення у нас стала офіційна політика прискореної приватизації, яка здійснювалася з 1992 року. В цьому питанні має бути повна ясність: за браком достатніх нагромаджень національного

капіталу альтернативи корупції та олігархізації приватизаційного процесу практично не існувало.

Треба усвідомлювати, що при неефективних противагах діє закономірність розширеного самовідтворення олігархічного капіталу. Переступивши певну межу, він стає всесильним: зупинити його зростаючий вплив неможливо. Це засвідчує світова практика. Багато країн опинилося на узбіччі цивілізації, своєчасно не відчувши загрози олігархічного розвитку. У цьому зв'язку спроможність держави гарантувати для всіх без винятку суб'єктів господарської діяльності єдині „правила гри” розглядається як ключова ознака її дієздатності. Це водночас і основа інвестиційної привабливості економіки, а відтак – її стабільного розвитку.

Державної підтримки на другому етапі реформ особливо гостро потребує сфера малого підприємництва, якому відводиться особливе місце в економічній системі, виняткова роль у підвищенні продуктивної зайнятості населення і послабленні соціальної напруги, створенні передумов для зростання середнього класу. Як вже зазначалося, держава повинна забезпечити стабільні нормативно-правові умови для створення й функціонування малого підприємництва, утвердження ефективної системи його захисту та страхування, упорядкування механізмів оподаткування, обліку та звітності, інвестування й кредитного обслуговування, венчурного фінансування та лізингу, формування ринку інформаційних, консультативних, науково-технологічних і навчальних послуг для малих підприємств. І, що особливо важливо, суб'єкти малого підприємництва мають бути активно захищені державою від кримінального рекету й бюрократичного тиску.

Потребують державної підтримки, в тому числі й фінансово-кредитної, й нові економічні відносини, що формуються на селі. Державне стимулювання АПК практикується у всіх без винятку країнах Заходу. Так, лише 1998 року прямі бюджетні субсидії фермерським господарствам США склали 15 мільярдів доларів. Ми ж хочемо забезпечити конкурентоспроможність АПК, зробити його локомотивною галуззю в реалізації політики зростання, не надавши належної державної підтримки. Такі очікування навряд чи виправдаються.

В наступному десятиріччі необхідно завершити земельну реформу, сформувати повноцінний ринок землі, розбудувати систему сучасних земельно-орендних та іпотечних відносин, запровадити економічні стимули раціонального використання й охорони земель тощо. Таким же невідкладним є інституційне забезпечення реформ на селі, утвердження ефективних механізмів прав власності на землю, соціальне переоблаштування села. Глибоко реформований аграрний сектор може і повинен стати важливим джерелом нагромадження капіталу, базою розширення внутрішнього ринку і формування середнього класу,

зміцнення політичної і соціальної стабільності.

Невід'ємним елементом соціально-економічних реформ є активна державна регіональна політика, що відповідає принципам Європейського Союзу і сприяє становленню нових форм співпраці у форматі „центр – регіони”, загальновизнаній практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародної співпраці територій. Для цього необхідно забезпечити формування оптимальної високоефективної структури господарства регіонів, запровадження системи стратегічного бюджетного планування і фінансового вирівнювання, застосування договірних засад при визначенні спільних дій центральних і місцевих органів влади, комплексний розвиток територій із спеціальним економічним статусом, підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, децентралізацію влади, розмежування функцій та повноважень центральних і місцевих її органів, адаптацію національного законодавства з питань регіональної політики до норм і стандартів Євросоюзу.

Результативність реформ здебільшого оцінюється за критерієм економічного зростання. Але, як зазначає В. Гесць, „доречніше оцінювати економічний розвиток як категорію, що має значно ширше трактування і включає: доступ населення до освіти; забезпечення здоров'я населення, що сприяє підвищенню продуктивності праці; збереження екологічного середовища; високоефективну і прозору діяльність державних інституцій; стабільне енергозабезпечення” [6]. Таким чином, економічне зростання має включати в себе як своєрідний критерій показники соціального забезпечення населення.

Відтак має бути переосмислена і роль держави з метою істотного посилення її впливу на розвиток соціальної сфери. Першоосновою цього є надійний захист і державна підтримка соціально незахищених верств населення. Це аксіома. Однак досвід попередніх років свідчить, що соціальна політика не може обмежуватися лише цими заходами. Вирішення такого завдання прямо залежить від оплати праці. В умовах невпинного зниження частки оплати праці в структурі ВВП, що спостерігалось в попередні роки, розв'язати проблему стабільного пенсійного забезпечення, як і інших соціальних витрат, було неможливо – давалася взнаки (і дається й досі) значна тінізація оплати праці в різних структурах. Особливо тривожить те, що держава практично повністю втратила регулюючу функцію у сфері оплати праці. Цьому треба покласти край. Важливо зрештою зрозуміти: політика „затягування пасків” не пройде. Соціальна ціна реформ є настільки високою, що населення навряд чи погодиться на нові жертви.

З іншого боку, теперішня модель економічної політики все ще залишається зорієнтованою переважно на захист соціально вразливих верств населення. Однак логіка нової стратегії передбачає принципову корекцію політики доходів – перенесення основних акцентів соціальної

політики насамперед на працюючих громадян. Нинішнє заниження вартості робочої сили, як і недостатній рівень соціальних витрат, відчутно гальмує розвиток внутрішнього ринку, динаміку економічних процесів. Практично повністю втрачено стимулюючу функцію заробітної платні, її вплив на розвиток виробництва. Економіка, базована на низькій вартості робочої сили, не забезпечує високих стандартів споживання, процесів нагромадження, якісного відтворення робочої сили. За таких умов стримується й розвиток житлово-комунальної та соціальної сфери, зокрема формування страхових фондів, ресурсів пенсійного забезпечення і освіти.

З огляду на це нагальним є державне стимулювання прискореного зростання заробітної платні, ліквідація зрівнялівки, штучного обмеження верхньої межі доходів. Життєво важливим є забезпечення випереджаючого розвитку соціальних інститутів (освіти, медицини, культури) та відповідного зростання соціальних інвестицій, безпосередньо спрямованих на розвиток людини. Водночас, як відзначається в Посланні Президента України до Верховної Ради України 2002 року, „справа великої політичної, економічної та соціальної ваги – зміцнення позицій середнього класу, питому вагу якого треба довести в наступному десятиріччі не менш як до 45 – 50 % від загальної кількості населення, одночасно скоротивши частку людей з доходами, нижчими за прожитковий мінімум” [7].

Справою наступного десятиріччя в соціальній сфері має стати запровадження повномасштабної пенсійної реформи, глибокі перетворення в системі охорони здоров'я, в політиці продуктивної зайнятості та житловій політиці.

Названі напрямки соціально-економічних реформ цілком вкладаються у загальний контекст світового розвитку. Їх осове завдання – остаточно облаштувати споруджену будівлю по суті нового суспільства – економічну, соціальну, політичну та гуманітарну сфери, подолати глибокі деформації, що виникли на стартовому етапі трансформаційного процесу.

Йдеться про практичну реалізацію завдань довгострокової стратегії, яка має забезпечити міцне підґрунтя України як високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний простір як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші завдання свого розвитку. Наступне десятиріччя має стати визначальним у розв'язанні саме цих завдань.

Література:

1. Див.: Абалкин Л. И. Спасти Россию. М.: Ин-т экономики РАН. 1999; Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія. – К., 2001; Гальчинський

- А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002; **Михальченко М. И.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001; **Сакс Дж.** Рыночная экономика и Россия: пер. с англ. — М.: Экономика, 1994; **Стиглиц Дж. Ю.** Экономика государственного сектора. Пер. с англ. М.: МГУ: ИНФРА. 1997.
2. **Абалкин Л. И.** Спасти Россию. М.: Ин-т экономики РАН. 1999. С. 69.
 3. **Гальчинський А.** Відновити дієздатність держави // Економіка України. 2000, № 8. С. 10.
 4. Урядовий кур'єр, 2002, 4 червня (№ 100).
 5. Див.: **Воробйов Є., Тимченко Б.** Тіньова економіка в умовах системної кризи // Економіка України. – 1999. – № 8. – С. 44
 6. **Геєць В.** Ринкова трансформація в 1991 – 2000 роках: здобутки, труднощі, уроки // Вісник НАН України. – 2001. – № 2. – С. 26.
 7. Урядовий кур'єр, 2002, 4 червня (№ 100).

Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації

Вікторія Полянська,
аспірант кафедри політології
Дніпропетровського національного університету

*Систематизатор йоги Патанджалі виділив у людині іпостасі мінерало-людини, рослини-людини, тварини-людини та людини-людини, що відповідають стадіям її еволюції. Практично це еволюція вдосконалення людини у процесі переходу від зовнішнього побутування до внутрішнього буття. Але є ще один вимір, який додає повноти екзистенції людського буття. На нього звернув увагу Е. Кассіер: він назвав людину символічною твариною (*animal symbolicum*), оскільки світ людини наскрізь пронизаний символами, що є посередниками між реальним і внутрішнім світом. Німецький філософ показав механіку цього посередництва між політикою та життям пересічної людини символічними засобами через концепцію політичних міфів, загострюючи увагу на природі політичного міфу, його особливих зв'язках з мовними, релігійними, архаїчними, культурними структурами.*

Розглянемо специфіку прояву природи Людини Символічної у політичній сфері суспільного життя. Вона простежується у феноменах символічної влади і символічної політики, що стають предметом зростаючого наукового інтересу сучасних дослідників як у галузі політичної філософії, так і в галузі політичних технологій (П. Бурд'є [1], Е. Кассіер [2], С. Поцелуєв [3], С. Разворотнева [4], К. Бджола [5], А. Баранов, О. Зернецька, А. Щербинін). Сьогодні бачимо, що під впливом технологізації та економізації суспільних відносин символічне стало капіталом і може бути вкладеним та примноженим, як і втраченим та занедбаним. Подібно до шукачів золота й нафти в надрах природи, політтехнологи, ці торгівці образами, „іміджами“, „брендами“, занурюються в глибини культури та релігії, відшукуючи архетипічні образи, специфічні традиції, ритуали та міфи, сповнені символічних якостей „впізнання“ колективного досвіду та спонтанного реагування на нього відповідно до заданого контексту. Використання символічних

**Символічна політика:
сутність, структура, умови реалізації**

Вікторія Полянська

форм, їх перетворення на символічний капітал та його інвестування в операції на політичному ринку зумовлює актуальність дослідження специфіки символічної політики як політичної реальності.

Можна прямо сказати, що технологічність політики безпосередньо проявляється у сфері символів. Власне, технологія полягає у задаванні контексту, що нагадує впровадження певного символічного коду, на кшталт впровадження певної азбуки (кирилиці, латиниці). Кожен символ має свій знак і звучання, а механізм поєднання цих символів є вже функцією знакової системи. Первісні племена, які не мали писемності, створювали знакові системи образів, символів, що втілювались у предметах, навіть в одязі. Управління знаковою системою означає управління смислами за допомогою заданого контексту, що розшифровується через певний символічний код.

Е. Кассіерер зазначав, що сучасні політики відіграють роль колективних провидців [2], і саме ця функція передбачення стає символічним ресурсом, спроможним обґрунтувати авторитетні дії.

Символічна політика є видом політики, який діє в царині політичної свідомості та спрямований на конструювання і підтримання легітимності влади на рівні довіри до її інститутів і персон. Вона реалізується через субституції (підміна політичної реальності в свідомості громадян), відтворення існуючого кредитування або суспільного договору в символічних діях, нагнітання **чогось**? (підміна політичної реальності та шантаж політичної свідомості маніпулятивними засобами), відтворення харизматичного права на легітимну владу.

Дослідження символічної політики – спроба визначити специфічну функцію політичної системи, яка змінила свою якість з огляду на зміну основоположних засобів політики в світових масштабах. Економічна політика держави включає управління державними багатствами, відображає ступінь участі держави в розподілі благ. Символічна політика є управлінням у сфері свідомості, що відображає ступінь впливу держави на поведінку своїх громадян з метою самовідтворення і життєдіяльності. Подібно до того, як держава проводить кредитну політику, підвищуючи чи знижуючи кредитні ставки, символічна політика примножує, використовує символічний капітал, оперує ним, мобілізуючи або відчужуючи громадян від політики. Капітал символічної політики – образи, сталі та дієві внаслідок їх цілеспрямованого оформлення відповідно з заданою політикою. Такі науки, як політична іміджологія, політичні паблік рілейшнз є наслідком демократизації політики, її комерціалізації та десакралізації, коли державна влада втратила монополію на номіналізацію реальності, на символічне відтворення світу політики. Як влада і гроші, авторитет, визнання, довіра стали товаром, який належить тому, хто має технологію його творення, втримання та примноження.

Змістом символічної політики є виробництво довіри до політичної влади або її функціональних замінників і уособлень. Символічна політика складається зі взаємопов'язаних технологій трансформації та присвоєння символічного капіталу суб'єктами політичної влади. Технології символічної політики пов'язують політичні та соціально-політичні інститути з політико-культурними структурами, що визначають поведінку індивіда стосовно структури розподілу політичної влади та режиму її здійснення. Символічна політика є системою політичних технологій, серед яких можна виділити політичну міфологізацію, політичну ритуалізацію та політичну номіналізацію.

Політичний міф за змістом для суб'єкта політичного управління є критерієм, за яким народ легітимізує політичний порядок, політичний режим та окремих лідерів, і за цими ж критеріями суб'єкт політичного управління може відтворити політичний міф перш за все засобами політичної комунікації. Складовими політичного міфу є політичний час та простір, політичні персонажі, символи влади, архетипи, сюжет.

Політичний ритуал як структурний елемент символічної політики втілює політичний міф за допомогою відтворення відповідного міфологічного часу і простору (специфічними технологіями є політичні свята, політичні ігри, державний церемоніал, масові публічні акції, мітинги, демонстрації тощо). Політичний ритуал є публічним втіленням політичної міфології у символічних діях через морально-емоційне ототожнення учасників ритуалу з героями минулого, сучасності та майбутнього, а також систематизацію найважливіших соціальних процесів.

Нарешті, політична номіналізація простору політичного дискурсу як технологія символічної політики означає використання мови як політичної дії, сугестивного потенціалу комунікації та специфічну ритуалізацію суджень, що впливають на конструювання відповідних понять та на свідомість взагалі.

Політичний міф задає основні символічні коди, часові та просторові системи координат для політичної влади та її функцій, у першу чергу ідеологічної і виховної. Політичний міф втілюється і реалізується через політичний ритуал і політичну метафору. Політичний ритуал становить сукупність певних періодично повторюваних дій, позбавлених практичної цінності, але які дозволяють занурити індивіда в заданий політичним міфом час, простір, систему статусно-рольових відносин та моделі політичної дії. Політична метафора слугує вербальній актуалізації закладених у міфі ідей і образів, а також пристосуванню зовнішніх подій до міфологічного сюжету, що заданий міфом та незмінно повторюється в ритуалі.

Основною функцією символічної політики є легітимація політичної влади символічними засобами, що реалізується в періоди політичних змін

**Символічна політика:
сутність, структура, умови реалізації**

Вікторія Полянська

та їх стабілізації. Під час політичних змін символічна політика в особі політичного лідера дозволяє відтворити архетипічні владні функції та через присвоєння/трансформацію символічного капіталу надати політичному інституту або дії політичного лідера практичного змісту. Період стабілізації потребує такого спрямування символічної політики, коли політичний лідер виконує функції верховного арбітра над усіма видами влади, а політичні інститути мають смислосміст ефективно працюючих відповідно до ідеального образу „того, що має бути”. Як у період стабілізації, так і в період політичних змін символічна політика виконує функції запобігання інверсії, тобто чужорідних бачень ідеального „того, що має бути”, які становлять загрозу легітимності політичної влади.

Функціями символу, що проявляють себе і можуть бути використані в політиці, є ідентифікаційна, впорядковуюча, презентаційна, дискурсивна та естетична. Але всі вони інтегровані в суто політичну за ознаками функцію символу, а саме легітимізуючу. Ідентифікація політичної спільноти або ідеї чи інституту, за допомогою чого відбувається віднесення того, що відбувається в політиці, до ієрархії цінностей, вже сформованої в політичній культурі. Впорядковуюча функція символу діє, структуруючи соціально-політичний досвід згідно із задіяним символом, організує стихію політики в схеми на зразок „друг – ворог”, що спрощує політичну дійсність та спонукає до відповідної дії. Презентаційна функція символу відображає його знакову сутність та робить його знаряддям політичної комунікації, тобто дозволяє представляти, оформлювати інформацію і передавати її миттєво, минаючи раціональне осмислення та необхідний для цього час. Дискурсивна ж функція символу є його здатністю бути вираженням у мовних знаках і передавати інформацію шляхом політичного дискурсу. Естетична функція означає функціонування символу як іконічного знаку, що має всі естетичні ознаки і тому є ефективним засобом політичного впливу.

Символічна влада реалізовувалась за посередництвом ритуалізації та міфологізації простору і онтологічно пов'язана з релігійною традицією впорядкування соціальних відносин. Специфікою сучасної символічної політики є те, що внаслідок умов функціонування вона еволюціонує від ритуалізації та символізації в первинному значенні в бік текстової діяльності. Але історія підтверджує потребу в символічній політиці як політиці боротьби за легітимне визначення політичної дійсності під час різких політичних змін, якими є революційний та реформаційний способи зміни політичного управління суспільством.

На основі розглянутого матеріалу можна зробити висновок, що саме політичні зміни у вигляді трансформації політичного режиму, засобів політичного управління стають умовою і викликом, потребують символічної легітимації політичної влади взагалі та її інститутів, ідеології, персоналій нового режиму зокрема та делегітимації інститутів, ідеології,

персоналій режиму попередників залежно від ступеня спадкоємності нового режиму. Легітимаційна функція символу під час політичних трансформацій зумовлена взаємодією символічного і політичного просторів. Обидва вони породжені тією соціальною системою, в якій існують та онтологічно з нею пов'язані, що обумовлює спорідненість та взаємопроникнення способів існування через комунікацію як основу соціальності та консенсусний характер існування політики, її узгоджувальний порядок, оскільки влада починається з акту добровільного або нав'язаного визнання цієї влади у якості такої.

Символічний простір є простором дії символів і включає політичний дискурс, артефакти політичної культури, що транслюються та використовуються в процесі політичної комунікації і є середовищем, що корелює з процесом функціонування політичних інститутів та їх постійної трансформації. Цю кореляцію простежено на основі поєднання теорії раціонального вибору та неінституціоналізму, коли поведінка індивіда відносно політичного інституту обумовлена когнітивними схемами, що продукуються в політичній культурі шляхом символічного виробництва, тобто продукування символів політичною системою. Оскільки обидва простори пов'язані через канали комунікацій (мова, релігія тощо), то стають можливими такі політичні явища, як символічна влада та символічний капітал.

Символічна влада є можливістю і здатністю впливу через комунікативні акти на об'єкт шляхом, скажімо, номінації, що означає визначення політичного простору і розподілу політичних ролей, наприклад, маніпуляція званнями та титулами, переведення політичних опонентів за допомогою номінації з опонентів в союзники. Інструментальність символічної влади в політиці проявляється в тому, що співвідношення політичних сил прагне відтворити себе у співвідношенні символічних сил, в баченні політичного світу. І вже на монополію на визначення такого бачення і претендують суб'єкти символічної влади, вступаючи в боротьбу.

Особливо гостро точиться боротьба за символічне визначення того, що відбувається в політичному просторі, під час різких політичних зрушень. Основним змістом її є виробництво бачення політичного світу, боротьба за монополію легітимної номінації як офіційного, експліцитного і публічного визнання в баченні соціального світу з застосуванням символічного капіталу. Символічний капітал вже виступає як форма політичного капіталу і в реальній політиці перетворюється на політичний ресурс або ресурс політичної влади. В умовах стабільного розвитку символічна боротьба проявляється лише в перебігові конфліктів, що породжуються соціально-політичним середовищем, і означає переведення соціального конфлікту в простір політичного дискурсу, де й розгортається символічна боротьба.

**Символічна політика:
сутність, структура, умови реалізації**

Вікторія Полянська

Середовище розгортання символічної політики виокремлюємо як політичний дискурс в його функціональному значенні. Він – основа домовленостей, сутність яких і є результатом творення політики як такої. Політичний дискурс творить політичну реальність образну, просту, пояснювану, що постійно супроводжує функціонування політичних інститутів та їх зміни. Але в періоди політичних змін еволюційного, реформістського чи революційного характеру символічний капітал вже використовується як ресурс захоплення та утримання влади політичної, що супроводжується легітимацією нового порядку здійснення політичної влади та делегітимацією як фактором дисфункції старих політичних інститутів.

У політичній системі символічна політика реалізує функції як стабілізації існуючих політичних інститутів, так і легітимації нових політичних відносин та інститутів, що проявляється в періоди соціально-політичних змін, які, в свою чергу, мають наслідком політичні зміни формального чи змістового характеру. Символічна політика якраз і може створювати умови для формальних перетворень, якщо відбулись зміни в способах відправлення політичної влади, а також створювати заміники в символічному просторі політичних відносин на основі формальних змін в політичних інститутах. Як розгортання комунікативної функції політичної системи, символічна політика реалізується „згори”, „знизу” або одночасно „згори і знизу”. Тобто, залежно від суб’єкта, символічна політика реалізується як різновид державної політики, що постійно виборює монополію на легітимне визначення політичної дійсності; як політика символічної конкуренції політичних сил та рухів за визначення політичної дійсності; політика демонстрації масової участі в досягненні певних політичних цілей. Символ виступає способом політичної комунікації. Він може передавати інформацію цілісно, ідею, образ як такий, використовуючи інформаційні канали, не задіяні в процесі формально-логічної комунікації. За допомогою символу можна передавати інформацію з особливо емоційним навантаженням або створювати таке навантаження. За посередництвом символу відбувається передача в процесі політичної комунікації основних архетипів, політичного досвіду, цінності та моделі владних відносин.

Від інших видів політики символічна політика відрізняється об’єктом застосування та знаряддям, інструментами реалізації. Отже, об’єктом символічної політики є політичний дискурс та когнітивні, символічні пласти масової свідомості. Політичний дискурс є простором смислів, якими оперують як політичні діячі, так і пересічні громадяни, а перш за все – політична наука, в надрах якої зароджуються або черпають обґрунтування політичні проекти. Вплив на політичний дискурс, що є механізмом переведення політичного порядку в символічний та навпаки, є основною метою символічної політики, функції якої: легітимація

політичного інституту як нового за змістом, так і нового за формою без змістової зміни; мобілізація підтримки політичного проекту; стимулювання дисфункції віджилих або штучно замінюваних політичних інститутів.

Символічна політика може розглядатись як елемент політичної сфери, взаємопов'язаний з іншими видами політики. Наприклад, зовнішня політика держави тісно пов'язана з її символічною політикою, але має різну структуру і призначення як підсистеми політичної системи суспільства. Якщо говорити про сутність цього зв'язку, то він виражений у збігові суб'єктів реалізації політики та її ресурсів. При цьому мета символічної політики підпорядковується меті зовнішньої політики, але вони не співпадають одна з одною. Певною мірою символічна політика може набирати вигляду функції політики як такої або одного з різновидів стратегії політичної влади, що завжди прагне до легітимації та самовідтворення. Але такий погляд на політичний процес, тобто функціонування політичної системи, позбавляє нас цілісності сприйняття та дослідження його технологічних складових.

Символічна політика є фактором визначення політичних ролей, що особливо важливо в політичному конфлікті та формуванні політики його врегулювання. Одночасно, ідентифікуючи сторони конфлікту, тобто визначаючи позиції конфліктуючих сторін, символічна політика, через наявні засоби модифікації політичного дискурсу, спроможна окреслювати поле конфлікту та спрямовувати його в певне русло. Тобто вона є засобом управління конфліктною ситуацією. Стосовно міжнародних відносин, символічна політика стає зброєю дипломатії внаслідок змін у практиці легітимації міжнародного статусу держави чи іншого міжнародного актора. Вона стає складовою системи зовнішньої політики держави і передбачає наявність відповідної технології реалізації.

Символічна політика може створювати сурогати, замітники політичних дій та відносин, але в роботі поставлено акцент, перш за все, на ту її функцію, що робить її інструментом трансформації політичних інститутів. Символічна політика як державна розгортається в процесі політичних трансформацій на рівні підтримки певного політичного проекту – як, наприклад, відтворення державної символіки, національної міфології, організації політичних виборів, управління політичними чи соціальними конфліктами, якщо останні можуть бути використані як символічний капітал, а також в системі зовнішньої політики. Ще не було в історії жодної революції, яка б не змінювала символічного супроводу відправлення владних функцій.

Символічна політика здійснюється на різних рівнях. Серед них як принципово специфічні можуть бути виокремлені національний та міжнародний. В обох випадках вона виконує функцію легітимації політичної влади, стабілізації або амортизації політичних змін. Але в

**Символічна політика:
сутність, структура, умови реалізації**

Вікторія Полянська

міжнародному середовищі символічна політика відтворила специфічні способи реалізації своїх цілей, які теж полягають у створенні сприятливого середовища для силових комбінацій та їх відповідного відображення в громадській думці, що є фактором творення зовнішньої політики.

Суб'єктами символічної політики є політичні суб'єкти, що мають певний символічний капітал. Об'єктом її і одночасно середовищем функціонування є політичний дискурс, що робить можливим співвідношення символічного та політичного просторів.

С. Поцелуєв визначив, відповідно до змісту символізації, такі варіанти символічної політики: 1) символічні ерзац-акції, 2) символічне законодавство, 3) символічна персоніфікація, 4) символічна ідеологізація [3].

Символічні ерзац-акції (або акції заміщення) є не просто демонстрацією того, що в політиці є бажаним, але не існує. При такому підході виникає дисонанс у політичній свідомості і дезорієнтація підвладного простору. Символічні акції передбачають наявність довіри до того, що відбувається в символічному просторі, емоційне та рефлексивне переживання запропонованої події. В умовах впливу порядку організації політичної комунікації певну детермінуючу роль в такій довірі відіграє наявність довіри до каналу інформації, визнання її достовірною. Але символічна політика подолала цю перепону внаслідок високого потенціалу символу як емоційного, зануреного в дійсність, чуттєвої компоненти (коду) комунікації, що надає символічному акту форми архетипового, а тому зрозумілого і справжнього, переживання кожним учасником-свідком акції.

Символічне законодавство найбільш наближене до стабілізаційної функції символічної політики в умовах соціально-політичних зрушень. Таке законодавство може успішно вбудовуватися в загальну картину політичного міфу, фіксуючи в нормативній формі момент заміни старих порядків новими, зникнення чи появу певного політичного інституту чи способу реалізації влади. Так, можна говорити, що конституція США має символічну цінність, тобто є символічним капіталом, що вдало використовується як такий – окрім чисто юридичної функції цього документа. Символічне законодавство часто є просто декларативним, проголошене не співпадає з реальним, але все ж відіграє роль символічного капіталу. Буде чи ні виконуватися законодавство, залежить від політичної культури суспільства і моделей політичних орієнтацій відносно політичних та правових норм. Але в просторі політичного дискурсу воно є реальним та продукує відповідні смисли, передбачає певні політичні відносини.

Символічна персоналізація проявляється не тільки в уособленні у певній харизматичній особі певного стану політичної системи та політичного порядку. Вона через зв'язок легітимації дозволяє політичному суб'єктові приймати на себе функцію політичного символу до ідентифікації

та узагальнення волі і вподобань мас. Різновидами такої символічної персоналізації є, скажімо, акції „від імені”, коли, через опанування довіри, через знову ж таки акти нормативної легітимації, політична особа може своєю безпосередньою діяльністю створювати умови для мобілізації великих мас чи певних груп для досягнення певної політичної мети.

Символічна ідеологізація є не звичайною ідеологізацією як сукупність заходів з поширення певної політичної ідеології, а інсценуванням фундаментальної ідеологічної протилежності в умовах вже сформованого політичного консенсусу. Таке інсценування відбувається через міфологізацію та ритуалізацію політичної дійсності.

Умовою реалізації символічної політики є впорядкування політичної комунікації. Політична комунікація (political communication) – передача смислів (meaning), важливих для функціонування політичної системи. Передбачає наявність комунікатора, повідомлення, каналу або засобу подачі інформації та одержувача. В політичній комунікації мають справу з написаним або усним словом, але вона може відбуватися і за допомогою будь-якого знаку, символу або сигналу, яким передається смисл. До комунікації відносять і символічні акти, такі як спалення повістки про призов до армії, участь у виборах, політичне вбивство або відправлення каравану суден у навколосемну подорож. Політична комунікація перебуває в компетенції спеціалізованих установ та інститутів, таких як ЗМК, урядові інформаційні агенції або політичні партії. Вона наявна, в тому числі, і в обставинах соціального спілкування – від приватних бесід до дискусій у парламенті [9, с. 114].

Символічна політика як явище і процес застосування (використання) символічного ресурсу влади має своєю умовою наявність впливу технологічних законів ЗМІ на політичний процес в політичній системі, тобто розгортання політичного режиму. Сьогодні в політичній науці, головним чином від політтехнологів, творців виборчих кампаній, можна почути термін „медіатизація політики” (Г. Павловський). Саме тут знаходимо аргументацію щодо чітко вираженої тенденції поширення процесу, при якому політичне життя переміщується в символічний простір мас-медіа.

Йдеться про те, що режим роботи ЗМІ став одним з найважливіших, хоча і неписаних, законів публічної політики. Тобто, символічний капітал через ЗМІ вже має специфічні закони конвертації та застосування, детерміновані технологією саме масової комунікації у вигляді, виробленому у ЗМІ. Політика, політична боротьба, політичний конфлікт як суть будь-якої політики в суспільстві розгортаються завжди на рівні відносин, ресурсів та паралельно у смисловому просторі у вигляді політичного дискурсу. Політична боротьба, зокрема у передвиборчій кампанії, трансформується в низку інформаційних кампаній у формі політичних діалогів, нападок, диспутів опонентів, що стають уособленням

**Символічна політика:
сутність, структура, умови реалізації**

Вікторія Полянська

певної ідеології або групи інтересів у символічному просторі. Технічним засобом їх відтворення, всепроникнення і тиражування є ЗМІ.

Починаючи з часів перебудови, телебачення стало дуже важливим засобом впливу на масову свідомість і громадську думку. Воно спрямоване на персоніфікацію політичного процесу, емоціоналізацію та ірраціоналізацію його сприйняття. Це, в свою чергу, обумовлює технологізацію процесу впливу та звернення політичних акторів до якісно інших форм розподілу і перерозподілу владних ресурсів, серед яких тепер одним з найголовніших є символічний капітал.

Так, формування ієрархії в порядку денному вже є певним етапом розподілу символічного ресурсу. Ініціатива того чи іншого політичного актора, який постає у ролі ньюсмейкера, спрямована на зосередження смислових та інформаційних ліній в „центрі поля”, здатна на певний час перетворити його на законодавця смислів, претендента на найбільшу значущість, що посідає ядро порядку денного. Тоді інші гравці і теми збираються за допомогою ЗМІ в символічному полі навколо цього ядра. Програма підготовки такої ініціативи, однак, повинна мати смисловий зв'язок з іншими існуючими темами порядку денного, оскільки, не вписуючись в інформаційне поле, вона може бути „погашена” значимішими темами. Кампанія з підготовки ініціативи породжує хвилю очікувань. Навіть успішно проведена пропагандистська або рекламна кампанія з підготовки такого поля може справити негативний вплив, якщо сама ініціатива здатна продукувати асоціації невдалої.

Нереалізовані очікування ЗМІ починають формувати негативне поле порядку денного, в якому опиняються інші теми. Так виникає криза очікувань. А з'являється вона не тільки тоді, коли ініціатива влади невдало реалізується, але й у випадку ігнорування владою тих „порад” і „підказок”, що транслюються ЗМІ і які можуть трансформуватися ними в ранг суспільної волі. Така трансформація є теж одним із способів перерозподілу символічного капіталу [10, с. 93 – 95].

Зрозумілою є ситуація, коли преса не має власної думки стосовно ініціатив влади, а тому ті підказки і поради, що транслюються в ЗМІ, відображають не тільки думку опозиції або публіцистів, але і єдине доступне журналістам розуміння ситуації. Тому коли дії влади не співпадають з цим баченням, журналісти починають підозрювати владу в неадекватних діях.

В результаті раптових подій, до яких порядок денний не був готовий, і за умови неоформленості очікувань, в ЗМІ виникає інформаційний стрес. В цій ситуації ЗМІ починають шукати зв'язки, які змогли б пояснити таке становище. До моменту, поки зв'язок не знайдено, ЗМІ відчують себе невпевнено. Тому такими зв'язками стають будь-які визначні з інформаційної точки зору події. Щойно настає визначеність, попередня подія втрачає здатність тримати в напрузі, і ЗМІ спрямовуються на пошук

нових „важливих подій”.

Підсумовуючи, слід зазначити, що виокремлення символічної політики і комплексне відтворення її структури, функцій і специфічних властивостей стає необхідним саме на етапі впровадження технологічної сутності політики в умовах глобалізації. Технологічність політики вимагає відтворення зв'язків та відносин політики до всіх сфер соціуму, в які вона здатна проникнути та ефективно діяти на цьому напрямку. Сфера масової свідомості з бурхливим розвитком технологій масової комунікації є однією з найперспективніших сфер, яку політика завжди прагнула опанувати. І робила це, але в інших умовах, іншими засобами. Фактично ХХ століття звернулось до раціональної операціоналізації тих інтуїтивних прозрень, здебільш онтологічно пов'язаних з релігією, якими були ідеологічні, державно-релігійні технології управління, легітимації політичної влади протягом історії людства. Досить велика кількість досліджень з політичної культури, політичних традицій та цінностей, політичної міфології та ритуалізації може бути впорядкована за технологічною логікою і змодельована для конкретних політичних рішень та діяльності.

Література:

1. **Бурдье П.** Социология политики.— М., 1993.
2. **Кассирер Э.** Техника современных политических мифов // Вестник Мос. ун-та. Серия 7. Философия. — 1990. — №2.
3. **Поцелуев С. П.** Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Полис. — 1999.— №5.
4. **Разворотнева С. В.** Язык власти, власть языка // США: эпи. — 1993. — №3.
5. **Бджола К.** Вплив символічної політики на зовнішні відносини в демократичному процесі // <http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW2/Bjola.PDF>
6. **Баранов А.** Политический дискурс: прощание с ритуалом // Человек.—1997.—№6.
7. **Зернецька О.** Роль „поставлених подій” у міжнародній комунікації // Людина і політика. —2000.—№2.
8. **Щербинин А. И.** Тоталитарная индоктринация (политические праздники и игры) // Полис. —1998.—№5.
9. 26 основных понятий политологии // Полис.—1997.—№5.
10. **Полянська В.** Впорядкування політичної комунікації та процес реалізації символічної політики // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К., 2003.

Інституціоналізація молодіжного руху України

Володимир Барабаш,

пошукач кафедри прикладної соціології
Національного університету внутрішніх справ

В останні роки український молодіжний рух пройшов складний шлях у своєму розвитку, перетворюючись на дієву складову структур самоорганізації українського суспільства. Він все активніше заявляє про себе в алгоритмі суспільного життя країни як учасник формування та реалізації молодіжної політики. Автор статті ставить за мету проаналізувати основні проблеми інституціоналізації сучасного молодіжного руху України.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році” підкреслюється, що початок третього тисячоліття ознаменував завершення початкового етапу творення української держави. Суспільство зазнало радикальних, всеохоплюючих перетворень. В країні, зокрема, викристалізувалися елементи нової соціальної структури і громадянського суспільства.

Нині Україна вступила в новий, другий етап свого розвитку, стратегічним завданням якого у системній трансформації суспільства є перетворення її (не декларативно, а за глибинним змістом державного буття) на сучасну європейську державу, яка б, синтезувавши кращі національні традиції, долучилась до європейських і світових процесів, адекватно відповідала на виклики глобалізації. Серед основних завдань, які необхідно здійснити у цій справі, визначається й необхідність активного формування розвиненого громадянського суспільства, оскільки нинішня політична система країни покищо не забезпечує належної ролі та впливу його інститутів на розвиток політичних і соціально-економічних процесів, не сприяє формуванню механізмів ефективного контролю за діями влади. Хоча нині об'єднання громадян функціонують практично в усіх сферах суспільного життя (якщо 1992 року діяло лише 158 всеукраїнських, міжнародних легалізованих громадських об'єднань, то 2002 року – уже 1839), однак їх здатність захищати суспільні інтереси є недостатньою. За даними соціологічних досліджень, тільки близько 3 % громадян є членами

громадських організацій [1, с. 13–14, 18, 24, 437].

Необхідно відзначити, що проблема інституціоналізації громадських рухів турбує не тільки країни, що виникли на теренах колишнього СРСР, а й країни Західної Європи та Північної Америки. У суспільствах, що увійшли в епоху постмодерну, спостерігається процес зростання самостійності, автономії, індивідуальності людини поряд з підвищенням відповідальності її за власну поведінку. Одним з проявів цієї тенденції, починаючи з 80 – 90-х років, стало зростання аномічного індивідуалізму (Е. Гіденс) [2, с. 77], самотності, наслідком якої є підвищення споживання наркотиків, депресії, зниження продуктивності праці (Е. Тоффлер) [3, с. 323 – 329].

Нові тенденції в суспільному житті змусили соціологів, політологів, економістів переглянути своє ставлення до проблем соціальних інститутів та інституціоналізації. Якщо інституціоналізм класичної соціології (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс) приділяв первинну увагу дії колективів, груп, то представники постмодернізму (З. Бауман, Н. Луман, Д. Роуз, І. Хабермас, Ф. Хайек) в центр уваги поставили незалежного індивіда, який керується власними інтересами, вирішує сам, членом яких колективів йому вигідно бути [4, с. 5 – 7]. Окрім того, якщо класичний інституціоналізм дотримувався формули „інститут первинний, індивід вторинний”, то соціологи постмодерну додержуються принципу „індивіди первинні, інститути вторинні”.

У перехідних суспільствах з їх плюралізмом форм власності, торговельно-грошовими відносинами, розвитком демократії проблема інституціоналізації структур третього сектора, у тому числі молодіжного руху, постає не менш гостро. Останнім часом опубліковано низку актуальних досліджень з питань розвитку, інституціоналізації молодіжного руху на сучасному етапі в сусідніх з Україною країнах, зокрема в Російській Федерації. На особливу увагу заслуговують праці І. Ільїнського, В. Лукова, А. Ковальнової, Ю. Волкова, В. Добренькова, Ф. Кадарії, І. Савченка, В. Шаповалова [5]. Прикладом актуальності для України цього питання може бути гостра дискусія, яка точилася в ЗМІ у зв'язку з публікацією на початку 2002 року в газетах „Факты и комментарии”, „Зеркало недели”, „День” статей на той час Глави Адміністрації Президента України В. Литвина щодо перспектив розвитку громадянського суспільства [6].

Що стосується молодіжного руху в Україні, то, незважаючи на те, що він має глибокі корені, вивчення проблем його розвитку все ще перебуває в зародковому стані. Ще немає ґрунтовних досліджень процесу інституціоналізації молодіжного руху, визначення місця і ролі молодіжних об'єднань у системі політичної організації суспільства. Серед невеликої кількості книг, дисертацій, статей, присвячених різним аспектам цієї теми, на особливу увагу заслуговують праці О. Корнієвського та В. Якушика

„Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні” (1997 р.) та В. Кулика, Т. Голубицької, О. Голубоцького „Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. Дослідження” (2000 р.).

Останнім часом дещо поживавилася дослідницька робота щодо молодіжного руху на регіональному рівні. Зокрема, заслуговують на увагу такі книги, як „Молодіжний рух Києва: Інформаційний збірник” (2000 р.), „Довідник молодіжних організацій Донецчини” (1998 р.), „Реалізація державної молодіжної та сімейної політики в Одеській області через взаємодію з громадськими формуваннями (з досвіду роботи)” (2003 р.), „Молодіжний громадський рух Києва” (2003 р.). Проте ці видання носять переважно довідковий характер і не містять аналітичних матеріалів про розвиток громадського молодіжного руху.

На цьому тлі досить вагомими є дослідження з історії та сучасного стану українського молодіжного руху, підготовлені протягом 1991 – 2003 років Державним інститутом проблем сім'ї та молоді (з 1991 по 1997 рік – Український НДІ проблем молоді, а з 1998 по 2001 рік – Український інститут соціальних досліджень). Найґрунтовнішими з них є: „Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів” В. Головенька (1997 р.), „Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення” М. Головатого (1993 р.), „Український молодіжний рух: історія та сьогодення” В. Головенька, О. Корнієвського (1994 р.), збірники „Молодіжний рух України: історія та сучасність” (1997 р.) та „Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис” (1993 р.), довідник у двох томах „Молодіжний рух в Україні” (1998 р.).

Інформативний матеріал про становлення молодіжного руху та державної молодіжної політики в Україні на сучасному етапі міститься у відповідних розділах щорічних доповідей „Про становище молоді в Україні”, підготовлених та виданих Державним інститутом проблем сім'ї та молоді за підсумками 1997 – 2002 років зокрема, в щорічній доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) „Нове покоління незалежної України (1991 – 2001 роки)”, де подано узагальнюючий матеріал за десять років незалежності країни.

Крім того, впродовж останніх дванадцяти років в Інституті реалізовано низку науково-дослідних проектів з проблем молодіжного руху. Серед них: „Сучасні тенденції та генезис розвитку молодіжного руху в Україні” (1992 р.), „Історичний досвід становлення та сучасні тенденції розвитку молодіжного руху в Україні” (1993 р.), „Правова інституціоналізація українського молодіжного руху: історія та сучасність” (1994 – 1995 рр.), „Генеза молодіжного руху України (особливості регіонального розвитку)” (1995 – 1997 рр.), „Особливості становлення та розвитку молодіжного руху в Україні на етапі формування нової державності” (1995 р.), „Основні

тенденції та особливості розвитку молодіжного руху в Україні за сучасної доби” (1997 р.), „Молодіжний рух в Україні – 2002: Довідник” (2002 р.).

У дослідженнях, проведених працівниками ДІПС спільно з іншими науковцями, зроблено спробу як теоретично обґрунтувати нові підходи у вивченні молодіжного руху як важливого суспільного явища, так і дати якнайширшу інформацію про процес інституціалізації молодіжного руху країни, діяльність молодіжних і дитячих організацій, їх співпрацю з державними органами.

Вивчаючи молодіжний рух, необхідно враховувати, що він є непростим соціальним явищем і, як мінімум, складається з організованої молоді, яка юридично оформлена у громадські об’єднання, та неформальної самоорганізованої молодіжної ініціативи, „молодіжної субкультури”, які взаємно доповнюються.

І хоча, за даними фахівців, лише 2 – 3 % української молоді перебуває в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях, а натомість понад 25 % знайшли місце у неформальних об’єднаннях [7], автор статті все ж вважає, що серцевину, найбільш дієву частину молодіжного руху складають громадські об’єднання молоді, які зареєстровані та діють відповідно до чинного законодавства і у тісній взаємодії з державними органами, і, в першу чергу, прагнуть вирішувати важливі соціальні проблеми молодих людей, сприяють їх соціалізації у відповідних соціально-економічних умовах розвитку суспільства, його політичної системи, традицій, культури – тобто всього, що відрізняє наше суспільство від інших. Отож у статті йтиметься про процес інституціалізації саме цієї частини сучасного українського молодіжного руху.

Зруйнування на початку 90-х років піонерської і комсомольської організацій та невизначеність конкретної мети суспільного розвитку і необхідної соціальної бази для заснування об’єднань молоді у відповідності до цілей соціальних перетворень в країні сприяло появі низки проблем при становленні і розвитку молодіжного руху нового типу. До основних питань інституціалізації молодіжного руху 90-х років XX – початку XXI століття можна зарахувати такі.

По-перше, серед основних інститутів соціалізації підростаючого покоління саме громадським молодіжним і дитячим організаціям молоді люди виявляють досить високу довіру. Так, соціологічне дослідження, проведене Державним інститутом проблем сім’ї та молоді у травні 2000 року, засвідчило, що громадським молодіжним і дитячим об’єднанням „повністю довіряють” та „скоріше, довіряють, ніж ні” 28 % молодих українців віком 14 – 28 років. У грудні цей показник підвищився до 37 %, у червні 2002 року – до 40 %. Серед запропонованих у вересні 2002 року для оцінки основних категорій громадських об’єднань найвище були оцінені саме молодіжні та дитячі організації: їм висловили довіру 54 % опитаних,

тоді як жіночим організаціям – 43 %, релігійним об'єднанням – 36 %, профспілкам – 20 %, а політичним партіям – лише 10 % (8, с. 157 – 158).

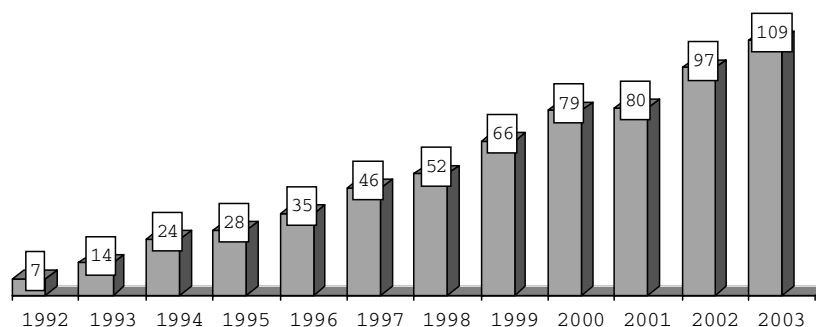
По-друге, визначальною рисою сучасного молодіжного руху України є його демократичність за характером створення та діяльності: переважна більшість молодіжних і дитячих об'єднань сформована самою молоддю. Демократичність забезпечується ще й тим, що чинне законодавство практично знімає всі обмеження, які існували раніше, на створення юначих об'єднань (за винятком деструктивних, кримінального характеру). Це підтверджує Закон України від 1 грудня 1998 року „Про молодіжні та дитячі громадські організації”, в якому, зокрема, сказано: „Молодіжні та дитячі громадські організації утворюються і діють на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності” [9, с. 129].

По-третє, сучасний молодіжний рух відзначається великою кількістю різнопланових за напрямками діяльності і політичними уподобаннями громадських молодіжних організацій. Так, з року в рік зростає кількість всеукраїнських молодіжних та дитячих об'єднань (див. **графік 1**), упродовж останніх п'яти років утричі зросла кількість таких місцевих організацій [10, с. 82].

Четвертою особливістю інституціоналізації українського молодіжного руху є поглиблення процесу становлення структур громадських молодіжних та дитячих об'єднань на місцевому рівні: на початок 2003 року було зареєстровано 2800 обласних та районних організацій, тоді як наприкінці 1998 року їх було трохи більше 1500. Якщо ж взяти до уваги ще й регіональні структури всеукраїнських об'єднань, то загальна кількість місцевих громадських молодіжних і дитячих об'єднань на початок 2003 року становила понад 4,5 тисячі [8, с. 159].

Графік 1

Кількість всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих організацій, зареєстрованих відповідно до чинного законодавства, станом на 1 січня кожного року (за даними Держкомсім'ямолоді)

Процес регіоналізації, зростання місцевих організацій в цілому є позитивним явищем, оскільки сприяє загальному спрямуванню соціальної політики, наближує молодіжні і дитячі громадські об'єднання до особи. Це відповідає і загальносвітовим тенденціям. Наприклад, у Данії – 86 %, Німеччині, Великобританії, Бельгії – 60 % членів молодіжних організацій працюють саме в таких структурах [11, с. 90].

Однак масштаби поширення громадських молодіжних і дитячих об'єднань у різних регіонах неоднакові. Наприклад, якщо на обласному рівні у Дніпропетровській області на кінець 2002 року діяло 86 громадських молодіжних та дитячих об'єднань, у Запорізькій – 63, у Закарпатській – 62, у Житомирській – 56, то у Харківській – 8, Сумській – 3.

Характерною рисою розвитку молодіжного руху на регіональному рівні є також те, що функціонування громадських організацій є короткотерміновим за часом їх існування, нерідко спонтанним є процес їх утворення та завершення діяльності. Даючи деякій частині молоді позитивний досвід організаційної, громадсько-політичної діяльності, більшість організацій не може суттєво впливати на вирішення регіональних проблем юнаків і дівчат, реалізацію соціальних інтересів молодого покоління. Так, наприклад, у Запорізькій області 2002 року діяло 63 молодіжних і дитячих обласних громадських організацій, з них лише 6 з 15, які були зареєстровані 1997 року. В Івано-Франківській області серед 33 таких було 7 з 15. У Закарпатській – 2002 року серед 60 зареєстрованих міських та районних організацій залишилися лише 1 з 9, що діяли 1997 року, у Хмельницькій – з 64 залишилося лише 11 з 21, що діяли 1997 року [12].

П'ятою проблемою інституціалізації українського молодіжного руху є те, що хоча кількість громадських молодіжних та дитячих об'єднань продовжує зростати, проте вони невеликі за складом. Свобода вибору молодою людиною своєї організації на нинішньому етапі проявляється для більшості як свобода не обирати жодної. Це підтверджують матеріали соціологічних досліджень. Так, за даними моніторингового дослідження громадської думки населення України, що проводиться Державним інститутом проблем сім'ї та молоді з 1992 року, у травні 1993 року 3,5 % молодих людей заявили, що є членами громадських молодіжних організацій, у червні 1994 року – 1,4 %, у жовтні 1995 року – 5,3 %, у вересні 1999 року – 3 %, у травні 2000 року та червні 2002 року – по 2 %. У травні 2000 року та в червні 2002 року ще по 2 % молодих людей відповіли, що іноді відвідують окремі заходи, організовані молодіжними організаціями. Отже, можна стверджувати, що в країні членами організованого молодіжного руху є 2 – 3 % молоді [13, с. 110].

Про це свідчить і кількісний склад зареєстрованих відповідно до чинного законодавства всеукраїнських молодіжних об'єднань, в яких перебуває дуже невелика частина юнаків і дівчат. За даними керівних

органів самих молодіжних та дитячих об'єднань, найбільшою за складом є Федерація дитячих організацій України, яка об'єднує понад 500 тисяч осіб. Всеукраїнська дитяча спілка „Екологічна варта” налічує 32 тисячі членів. Але членами цих організацій, у першу чергу, є все ж таки діти, а не молодь. Асоціація профспілкових організацій студентів України налічує близько 800 тисяч фіксованих членів, однак вона, незважаючи на те, що є громадським об'єднанням молоді, як профспілка має свій специфічний напрям роботи та юридичний статус. Всеукраїнська молодіжна громадська організація „Союз молоді регіонів України” об'єднує понад 80 тисяч осіб, Молодіжна морська ліга України – майже 60 тисяч осіб, Громадська організація „Українська соціал-демократична молодь” – понад 52 тисячі, Народно-демократична ліга молоді – понад 30 тисяч, Всеукраїнська молодіжна громадська організація „Спілка молодих аграріїв України” – 18 тисяч осіб. Близько десяти організацій мають у своїх рядах по 10 – 15 тисяч членів, а всі інші – лише по 2 – 3 тисячі [13, с. 111].

З одного боку, необхідно підкреслити, що це характерно для більшості пострадянських країн. Наприклад, дослідники молодіжного руху Росії стверджують, що лише 4 % молодих росіян є членами молодіжних організацій [14, с. 3]. Проте, з іншого боку, це не йде ні в яке порівняння з попередником нинішнього українського молодіжного руху – комсомолом, який свого часу охоплював майже 70 % молоді (навіть перед розвалом у липні 1991 року ЛКСМУ (МДС) об'єднував 3416 тисяч членів спілки) [15, с. 98], а також з показниками країн Заходу – наприклад, у Франції 1999 року 38 % молоді віком від 18 до 29 років були членами громадських організацій [13, с. 111].

Шостою особливістю становлення, розвитку молодіжного руху в Україні є те, що цей процес відбувається у складних соціально-економічних умовах, що спричиняє бажання молодих людей створювати, у першу чергу, молодіжні організації соціального спрямування. Причому, як свідчать дані соціологічних досліджень, частка молоді, яка підтримує діяльність таких організацій, зростає: 1993 року таких молодих людей було 47 %, а 2002 року – 89 % [13, с. 111].

Враховуючи це, досить значна частина молодіжних організацій переймається вирішенням соціальних, професійних, освітніх питань, прагнучи забезпечити їй певний соціальний захист. Такий підхід притаманний усім етапам розвитку молодіжного руху. 1998 року із 66 зареєстрованих всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій тією чи іншою мірою питаннями адаптації молоді опікувалися приблизно 40 організацій [16, с. 91]. Цей процес поглиблюється, зокрема, все більших масштабів набуває волонтерський рух. Причому волонтерські загони створюються і діють як при громадських об'єднаннях, так і при державних органах. 1997 року утворено Всеукраїнський громадський центр

„Волонтер”, осередки якого діють майже у всіх областях. Для підготовки волонтерів і поширення досвіду їх роботи Державний центр соціальних служб для молоді 2000 року ухвалив комплексну програму „Всеукраїнська школа волонтерів”. 2001 року при центрах соціальних служб для молоді діяло 218 таких шкіл [13, с. 113].

Оцінюючи в цілому соціальну діяльність молодіжних організацій, необхідно підкреслити, що спрямована вона, передусім, на шефську допомогу ветеранам, пенсіонерам, самотнім людям, роботу в будинках дитини, інтернатах для дітей-сиріт, виправно-трудових колоніях для неповнолітніх, на допомогу дитячим спортивним командам. Соціальна робота з молоддю, як правило, обмежується організацією її дозвілля. І набагато рідше – захистом прав молодих людей. У цій справі громадські молодіжні організації ще недостатньо співпрацюють з центрами соціальних служб для молоді.

Водночас молоді люди досить високо оцінюють місце молодіжних і дитячих громадських організацій у соціальній роботі з молоддю, наданні допомоги у вирішенні її проблем. У травні 2000 року 39 % молодих респондентів зазначили, що дитячі організації у цій царині працюють „активно” або „дещо роблять”. Так само оцінили діяльність молодіжних організацій 37 % молоді. Вище оцінено діяльність лише таких інститутів соціалізації, як навчальні заклади (таку оцінку їм дали 84 % респондентів), молодіжні клуби, дискотеки (75 %), спортивні клуби, секції (73 %), служби у справах неповнолітніх (51 %), наркологічні диспансери (47 %), притулки (40 %). На думку опитаних, активність молодіжних центрів зайнятості (34 %), центрів соціальних служб для молоді (32 %), жіночих громадських організацій (22 %) у роботі з молоддю помітно поступається рівню роботи громадських молодіжних організацій [13, с. 114].

Сьомим проблемним питанням інституціалізації молодіжного руху є те, що в останні роки поглиблюється процес певної його політизації, хоча молодь у своїй масі залишається аполітичною. Так, за даними Державного інституту проблем сім’ї та молоді, серед молодих людей постійно залишається досить значною частка тих, хто зовсім не цікавиться проблемами політичного життя: у травні 1995 року серед опитаних юнаків та дівчат таких було 24 %, у грудні 1996-го – 32 %, у червні 1998-го – 40 % у червні 2002 – 34 % [13, с. 114].

Тим часом в країні відбувається становлення багатопартійності, зміцнюють свої позиції політичні партії, які прагнуть створювати власні молодіжні припартійні структури. Та й самі лідери, керівники багатьох молодіжних організацій через матеріальну, фінансову скруту, в якій перебуває більшість молодіжних об’єднань, намагаються шукати заступництва, допомоги у „дорослих”, зокрема політичних, організацій. Особливо активно це відбувається в період передвиборчих кампаній.

Отож з другої половини 90-х років все більше стала спостерігатися

тенденція до створення припартійних молодіжних організацій, таких об'єднань молоді, що прагнуть залучати її до активної політичної діяльності. Так, серед 40 зареєстрованих у 2001 – 2002 роках всеукраїнських молодіжних організацій політично спрямованих було 15 (37,5 %), тоді як на кінець 1998 року об'єднання такого типу становили близько 15 %. Нині майже всі провідні політичні партії мають молодіжних партнерів. На політичній мапі з'явилися 4 „молодіжні” партії, які виникли на базі молодіжних організацій або за їх сприяння: партія „Молода Україна”, Організація політичного розвитку – Молодіжна партія України, партія „Нова генерація” та партія „Нова політика”.

Восьмою групою проблемних питань, які впливають на процес інституціоналізації молодіжного руху, є ті, що пов'язані з його консолідацією.

В українському молодіжному русі не викорінено таке негативне явище, як наявність певної гуртківщини, чвар. Саме це є однією з основних причин того, що Україна до цього часу не стала повноправним членом Європейського молодіжного форуму, Всесвітньої організації скаутського руху. З цих причин на всеукраїнському рівні зареєстровано дві Спілки української молоді. Ця ж проблема мала місце у стосунках між лідерами Українського молодіжного парламенту та Молодіжного парламенту України, а також Молодіжного парламенту України, Молодіжного уряду України та Українського національного комітету молодіжних організацій.

Особливе місце в молодіжному русі посідають молодіжні спілки, які ставлять за мету об'єднати більшість всеукраїнських та місцевих молодіжних і дитячих організацій, стати координатором молодіжного руху, мають регіональні представництва, намагаються репрезентувати громадський молодіжний рух України на міжнародній арені. За останні десять років лідируючу роль у цьому напрямі відіграє Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО). Якщо 1992 року до його складу входило 14 всеукраїнських громадських об'єднань молоді, 1997-го – 28 всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій та 19 регіональних об'єднань, то на початок 2003 року спілка вже об'єднувала 83 всеукраїнські молодіжні і дитячі організації і мала свої представництва в усіх областях України, до яких входять понад 3 тисячі місцевих об'єднань [13, с. 118].

Водночас у лютому 2003 року 23 всеукраїнські молодіжні громадські організації підписали Декларацію про створення Національної ради молодіжних організацій України (НРМОУ). У жовтні того ж року НРМОУ було зареєстровано Мінюстом України. На сьогодні офіційний комплект документів на вступ до спілки подали 33 організації.

Дев'ять група питань, вирішення яких сприятиме становленню та розвитку українського молодіжного руху, пов'язана з проблемами фінансування його діяльності.

Хоча, відповідно до чинного законодавства, бюджет молодіжних і

дитячих громадських організацій має формуватися переважно за рахунок членських внесків, добровільних пожертвувань, отриманих від юридичних чи фізичних осіб на статутну діяльність цих організацій, проте державним органам дозволяється виділяти їм дотації і субсидії, надавати у безплатне користування будинки, споруди, земельні ділянки та інше майно, необхідне для здійснення їх статутної діяльності. Органи виконавчої влади, місцевого самоврядування можуть також делегувати молодіжним і дитячим організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм і заходів і в цьому випадку надавати їм фінансову та матеріальну допомогу, здійснюючи контроль за цільовим використанням виділених коштів. 2002 року з державного бюджету було виділено 8,3 мільйона гривень, які були спрямовані на виконання молодіжними та дитячими організаціями загальнодержавних програм стосовно дітей та молоді. З місцевих бюджетів було надано фінансову допомогу на здійснення понад 270 програм і заходів молодіжних і дитячих організацій [10, с. 81].

Це особливо важливо, якщо враховувати, з одного боку, злиденну матеріальну базу майже всіх громадських молодіжних та дитячих об'єднань, постійну їх фінансову скруту, нерозвиненість організаційних структур на місцях, нестачу підготовлених кадрів для роботи з молоддю. З другого ж боку, такий підхід відповідає практиці розвинених країн Заходу. Так, наприклад, в США, незважаючи на величезну кількість фондів і корпоративних спеціалізованих програм, урядовий бюджет все ще залишається головним джерелом фінансування некомерційних організацій і вдвічі перевищує обсяги приватних пожертвувань [11].

Однак такий підхід становить і певну соціальну небезпеку. Практика країн Західної Європи свідчить, що розвиток програм соціального забезпечення призвів до фактів масового і самовідтворювального прошарку утриманців, які живуть винятково за рахунок допомоги за бідністю і не здатні ні на що інше, окрім отримання соціальної допомоги [18, с. 61]. І хоча реалії суспільного життя України далекі від тих, які склалися на Заході (2001 року у зведеному бюджеті було виділено на молодіжні програми і заходи 64353 тисячі гривень, що у багато разів більше, ніж це було 1994 року (1662 тисячі гривень), проте ці видатки склали лише 0,12 % зведеного бюджету [13, с. 145]), але і в Україні, на наш погляд, поряд з участю держави в реалізації молодіжних програм, необхідно розвивати корпоративну допомогу, тобто підтримку членів спільнот за рахунок самих спільнот, зокрема корпорацій як прогресивних об'єднань. Наприклад, молодих вчених – за рахунок наукових фондів, студентів – освітніх, співробітників – підприємницьких фондів тощо.

Десятий блок проблем інституціалізації українського молодіжного руху пов'язаний з тим, що, незважаючи на те, що в цілому молодіжні та дитячі організації як соціальний інститут користуються досить високою довірою серед молоді (якщо у травні 2000 року різною мірою про них знав 31 %

молоді, то у червні 2002 року – 61 %), все ж таки про діяльність конкретних організацій молодь знає дуже мало. Більше того, за даними соціологічних досліджень, 2002 року порівняно з 1993 роком навіть збільшилася кількість молоді, яка нічого не відає про їхню діяльність. Наприклад, якщо 1993 року про роботу Українського національного комітету нічого не знали 60 % молоді, то 2002 року – 76 %, Української скаутської організації „Пласт” – відповідно 48 і 75 %, Союзу українського студентства – 38 і 66 %. У першу чергу це пояснюється недостатньою активністю, пропагандистською діяльністю самих громадських організацій молоді. Про це свідчить, зокрема, приклад Всеукраїнської молодіжної організації „Нова генерація”. Хоча вона, порівняно з іншими молодіжними організаціями, не є наймасовішою, але її активна участь у передвиборчій кампанії 2002 року спричинила те, що вона стала найвідомішою з усіх молодіжних організацій: про неї нині нічого не знає лише 48 % молоді, тоді як 1993 року таких було 69 %, а у вересні 2001 року, напередодні виборчої кампанії, – 71 %. Популярність ВМО „Нова генерація” зросла не стільки завдяки активізації практичної роботи з молоддю, скільки за рахунок залучення до передвиборчої боротьби та інтенсивної політичної реклами [13, с. 111].

Разом з тим, значні перемини відбулися в інформаційному полі молодіжного руху України, і, на жаль, не в кращий бік. На початку 90-х років вийшли з підпорядкування ЛКСМУ, а потім СМОУ всі молодіжні видання. Деякі з них отримали статус загальномолодіжних, наприклад, колишній орган ЦК ЛКСМУ „Молодь України” стала загальнополітичною молодіжною газетою з такою ж назвою. Інші змінили орієнтири своєї діяльності чи зовсім припинили роботу. З’явилися нові молодіжні, дитячі видання. Так, за даними Державного комітету телебачення і радіомовлення України, на 15 лютого 2003 року в Україні зареєстровано 174 молодіжні друковані видання. Проте лише близько 10 % з них виходять хоча б раз на тиждень, решта – один раз на місяць або й квартал. У деяких областях зареєстровано лише 1 – 2 видання. Молодіжна тема практично не представлена на телебаченні, кількість українських молодіжних інформаційних ресурсів в Інтернеті складає не більше 0,03 % [19].

І, нарешті, необхідно сказати про вплив співпраці державних органів з громадськими молодіжними та дитячими об’єднаннями на процес інституціоналізації українського молодіжного руху. Важливим напрямом цієї співпраці, який позитивно і дуже дієво впливає на розвиток молодіжного руху, є розроблення та прийняття відповідної законодавчо-нормативної бази. За роки незалежності в Україні в цій сфері проведено значну роботу, і наша законодавчо-нормативна база зараз є однією з найкращих на пострадянському просторі.

Право молоді і дітей на об’єднання в самостійні громадські молодіжні та дитячі організації, статус цих організацій визначається, зокрема, законами України „Про об’єднання громадян”, „Про сприяння

соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, „Про молодіжні та дитячі громадські організації”, „Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки”, „Про охорону дитинства”. На сприяння розвитку молодіжного руху націлені Укази Президента України: від 3 грудня 1995 року „Про Національну раду з питань молодіжної політики”, від 6 жовтня 1999 року „Про першочергові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики та підтримку молодіжних громадських організацій”, від 29 березня 2001 року „Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики”, від 22 листопада 2001 року „Про Всеукраїнську студентську раду”; Постанови Кабінету Міністрів України: від 22 серпня 1996 року „Про сприяння діяльності Українського національного комітету молодіжних організацій”, від 29 березня 1998 року „Про Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні („Молодь України”), від 18 червня 1999 року „Про стан реалізації державної молодіжної політики”, від 25 липня 2002 року „Про затвердження Порядку проведення конкурсу проектів програм, розроблених громадськими організаціями, стосовно дітей, молоді, жінок та сім’ї” та ряд інших.

Створено систему державних органів, які опікуються вирішенням проблем молоді, в тому числі й молодіжного руху. На рівні центральних органів державної влади механізм формування та здійснення молодіжної політики включає Національну раду з питань молодіжної політики при Президентові України, Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму, Міністерство України у справах сім’ї, дітей та молоді. До вирішення питань державної молодіжної політики залучаються й інші органи центральної виконавчої влади. Відповідні структури створені на обласному та районному рівнях.

Необхідно відзначити, що український молодіжний рух пройшов складний шлях співпраці між громадськими молодіжними і дитячими організаціями та державними органами. Починався він з того, що на початку 90-х років більшість новоутворених організацій не визнавали або були в опозиції до існуючої на той час влади. Так, у перших числах серпня 1991 року у політичній резолюції ІІ СКУМО було записано: „Український народ може запосісти владу і суверенітет нації лише у своїй, нововідвойованій, самостійній та соборній державі, а не у насильно встановленому із Москви державному утворенні” [13, с. 118]. З набуттям незалежності більшість новоутворених організацій хоча й насторожено, але поступово поміняли своє ставлення до органів влади.

З кожним роком співпраця органів державної влади з громадськими молодіжними та дитячими організаціями поглиблювалася, поступово зникала взаємна недовіра. Були, звичайно, певні проблеми в їх стосунках і в середині та наприкінці 90-х років. Так, особливо гострий конфлікт між УНКМО та Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму

України виник 2001 року. Проте молодіжні організації нині не заявляють про свою опозицію до державних органів у цілому, а критикують дії певних державних службовців, ігнорування ними Указів і доручень Президента України в галузі молодіжної політики.

Необхідно підкреслити, що такі „ідилічні” стосунки не завжди на користь молодіжному рухові. Адже норми, стандарти, зразки поведінки, які проголошують державні органи для молоді (підтримка злагоди в суспільстві, реалізація ринкових реформ, співпраця з усіма політичними силами і громадськими формуваннями, розвиток у молоді почуття відповідальності за суспільні справи, почуття патріотизму тощо), не завжди, м'яко кажучи, відповідають потребам, інтересам, ціннісним орієнтаціям молодих людей. Певний протест у них інколи виникає й тоді, коли держава починає їм диктувати умови співпраці.

Проте громадські молодіжні та дитячі об'єднання, незважаючи на всі перепони, поступово зміцнюються, розширюються, перетворюючись на невід'ємну складову структур самоорганізації суспільства. І загалом молодіжний рух все активніше заявляє про себе в алгоритмі суспільного життя країни як інструмент формування та реалізації молодіжної політики, яка здійснюється як в інтересах молодих громадян, так і суспільства в цілому.

Література:

1. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478 с.
2. Мэй К., Купер Э. Персональная идентичность и социальное изменение: некоторые теоретические размышления // РЖ: Социальные и гуманитарные науки: отечественная и зарубежная литература. Социология. Серия II. – 1996. – № 3. – С. 73 – 79.
3. Тоффлер Е. Третья хвиля / Перекл з англ. А. Євса. – К.: Вид. дім „Всесвіт”, 2000. – 430 с.
4. Нуриев Р. Институционализм: вчера, сегодня и завтра. Вступительная статья к „Институциональной экономике”. Учебное пособие / А. Олейник. – М.: Инфра, 2000. – 320 с.
5. Див.: Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. – М.: Голос, 2001.– 696 с.; Ковалева А. И., Луков В. А. Социология молодежи: Теоретические вопросы.– М.: Социум, 1999.– 351 с.; Волков Ю. Г., Добренев В. И., Кадария Ф. Д., Савченко И. П., Шаповалов В. А. Социология молодежи: Учебное пособие.– Ростов-н/Д.: Феникс, 2001.– 576 с.
6. Див.: Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Зеркало недели. – 2002. – 26 січ.; Литвин В. Громадянське суспільство:

нові образи, старе бачення. – День.-2002 – 28 лют.

7. **Паламарюк О.** Вболівальники субкультур. Неформальні групи як втеча від реального життя? – День. – 2003. – 29 серп.

8 – Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / Кол. авторів: В. А. Головенько та О. О. Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191 с.

9. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій /Редкол.: В. П. Банах, С. В. Зелінський, А. Г. Зінченко та ін. – К.: Четверта хвиля, 2001.– 388 с.

10. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року / Кол. авторів: Ж. В. Петрочко та О. О. Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 232 с.

11. Report on youth policies in Spain.– Madridt: Instituto de la Juventud, 2000.– 215 p.

12. Підраховано за матеріалами дослідження „Молодіжний рух в Україні – 2002: Довідник”, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді впродовж 2002 р.

13. Нове покоління незалежної України (1991 – 2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авторів: В. А. Головенько та О. О. Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.– 211 с.

14. Молодежные и детские общественные объединения: проблемы преемственности деятельности и исследований. Сборник докладов и выступлений.– М.:Логос, 2002.– 252 с.

15. **Головенько В. А.** Український молодіжний рух у XX столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів.– К.: А.Л.Д., 1997.– 160 с.

16. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України /О. М. Балакірева, О. А. Ганюков, В. А. Головенько та ін. – К.: PrintXPress, 1999.– 151 с.

17. **Литвин В.** Гражданское общество: мифы и реальность // Зеркало недели. – 2002. – 26 січ.

18. **Апресян Р. Г.** Диллемы благотворительности // ОНС.-1997.- № 6.- С. 56 – 67.

19. **Мазурін М.** „Дорослі” проблеми. Молодіжні ЗМІ в пошуках стандартів. – День. –2003. – 2 лип.

Особливості боротьби з корупцією у сфері вищої освіти

Ольга Пищуліна,

кандидат економічних наук,
старший консультант відділу соціальних відносин
та громадянського суспільства
Національного інституту стратегічних досліджень

Перші кроки на шляху реформування економічної системи в країнах пострадянського простору були зроблені, незважаючи на обмежені знання про функції відповідних державних інститутів та їхню роль у розвитку демократичного суспільства. Процес переходу від адміністративно-командної системи до ринкової супроводжується кризовими явищами в усіх сферах громадського життя. Не оминула криза й систему вищої освіти.

Нерозвиненість внутрішніх демократичних основ сприяла бурхливому зростанню корупції в суспільстві. Це явище торкнулося всіх його шарів. Корупційна практика стала повсякденням на всіх рівнях влади.

На перший погляд може здатися, що феномен корупції можливий лише в державних та економічних секторах [1]. На жаль, треба визнати, що корупція існує й у некомерційному секторі та в системі освіти. І тут виникає чимала загроза, оскільки громадяни не володіють основними правовими і споживчими навичками. Корупційні дії непорядних чи неефективних організацій майже неможливо простежити за допомогою звичайних ринкових механізмів. Що ж стосується контролю за діяльністю інститутів вищої освіти, то він, у порівнянні з розмірами і процедурами нагляду за роботою державної адміністрації, відносно слабкий [2].

Через те, що інститути освіти діють за правилами ринку не так виразно, як інші сфери, то в суспільстві формується думка, ніби протидіяти корупції тут складно. Не випадково в останні роки кредит довіри до системи вищої освіти катастрофічно падає.

В дискусіях про стан сучасної освіти в Україні часто висловлюється думка про „самовідтворення” соціальних класів через освітянську систему, регіональне „замикання” освітніх інститутів, низьку якість і

комерціалізацію освітніх послуг. Сучасна освіта починає функціонувати згідно з законами ринку, з законами економічної доцільності [3]. В економічній сфері зазначені диспропорції призводять до зниження якості робочої сили і, отже, продуктивності праці, що негативно позначається на економічному розвитку країни в цілому. Тим часом, відповідно до теорії людського капіталу, якість робочої сили є одним з основних факторів економічного зростання [4]. У свою чергу, якість робочої сили визначається рівнем людського капіталу, що містить у собі здатності, знання, уміння, компетенцію, властиві індивідам. Отже, стан сучасної системи освіти багато в чому визначає розвиток країни на найближчі десятиріччя.

Опитування, проведені різними дослідницькими групами з проблем корупції, свідчать [5], що сфера освіти, на думку більшості респондентів, визнається однією з найбільш корумпованих. У цьому зв'язку з'ясування основних причин, що породжують корупцію у сфері вищої освіти, становить безперечний інтерес.

Характер проведеного нами дослідження [6] передбачав використання різних методів, серед яких були як якісні, так і кількісні [7]. Його матеріали дали можливість сконструювати певні синтетичні типології, наприклад, за загальними питаннями: „оцінка рівня корупції”, „розуміння корупції”, „установка на корупцію”, „залученість до корупції” студентів і викладачів відповідно.

Експерти – учасники дослідження, назвали такі **основні причини, що породжують корупцію у вищій освіті:**

³⁵₁₇ корупція у сфері вищої освіти має економічне підґрунтя. Так, на думку учасників фокус-групи, нині вища освіта стає привілеєм людей, як правило, забезпечених. По-перше, під час навчання у вузі батьки так чи інакше змушені „утримувати” своїх дітей, а студенти, яких батьки не в змозі забезпечити, змушені заробляти собі самі, внаслідок чого часто не відвідують лекції;

³⁵₁₇ недостатня зарплата викладачів – основна причина появи корупції. Крім того, рівень викладання, на думку учасників фокус-групи, також відіграє значну роль. Якщо предмет викладається цікаво, викладач захоплений своєю роботою і його праця гідно оплачується, то там таке явище, як корупція, просто не виникає;

³⁵₁₇ причину корупції пов'язують ще і з формою навчання. Так, контрактну форму вважають менш корумпованою; („**Хто офіційно платить за навчання, той вчиться чесно й екзамени та заліки складає безплатно. А хто вчиться на бюджетній основі, вважає, що інститут цілком корумпований, і йому доводиться платити не менше, ніж студентам з комерційних груп**”).

³⁵₁₇ бюджетна форма освіти, на думку експертів, дає широке поле для розвитку корупції. Поширюється практика давання хабарів при вступі, оскільки це обходиться дешевше, ніж оплата контрактної форми навчання;

³⁵₁₇ передумови до корупції створює і сама система. Коли молода людина збирається вступити до вузу, її батьки гарячково починають думати, кому б дати хабара. Люди самі, добровільно хочуть віддати гроші за одержання гарантії вступу своєї дитини до вузу; („Якщо сьогодні з мільйона випускників шкіл тільки сто тисяч реально можуть стати студентами, ті інші 900 тисяч натискуватимуть на вузи, породжуючи дефіцит і стимулюючи хабарництво”. „Далеко не кожен випускник школи може стати студентом. Давайте спробуємо оголосити, що всі випускники, хто хоче, стануть студентами. Це, звичайно, нереально. Сьогодні головне – змінити громадську думку про те, що тільки вища освіта дає можливість стати високооплачуваним працівником. Частково це так, але не завжди. Вправний слюсар або швець теж може чимало заробляти, утримувати безбідно родину і платити гроші за освіту дітей. Навіщо за будь-яку ціну пробиватися у вуз, прирікати себе на 35 гривень стипендії, а через п’ять років – на пошуки роботи? Так ти ще спробуй знайти ту роботу! В цьому випадку держава повинна запропонувати випускникам й інші альтернативи. Проблема корупції легко вирішувати в теорії. На практиці все набагато складніше. На жаль, роки реформ показали, що для того, аби мати успіх і гроші, потрібно йти або в бізнес і розвивати свою справу, або стати банкіром чи депутатом. А отут без освіти не обійтися. Ось люди й платять, і хабарі дають, і б’ються за право одержати диплом. Великі гроші в нашій країні в 90 % випадків мають люди з вищою освітою”).

³⁵₁₇ дефіцит (у випадку системи освіти: здібних вчителів, шкіл, вузів, місць на популярні фахи);

³⁵₁₇ монополія (наприклад, право оцінювати знання школою, приймати вступні іспити у вузі, а не за його межами);

³⁵₁₇ фетишизація оцінки („На п’ятірку в нас моляться діти й батьки як на божка, а вчителі з цього мають вигоду”).

Експерти сходяться на думці, що саме незадовільне фінансування державних органів створює сприятливі умови для зростання корупції, підштовхуючи службовців заохочувати „спонсорство” з боку громадян. Іронічно це називається „інвестиціями в освіту”. Низька заробітна платня викладачів (в середньому від 80 до 150 доларів США на місяць) часто використовується як аргумент для виправдання корупції. („Ніколи корупція в освіті переможена не буде, занадто багато сприятливих для неї причин”. „Перебороти здирництво, хабарі, телефонне право – ілюзія”).

Основна думка, що проходить крізь всі оцінки експертів, полягає в тім, що корупція в радянський час була всеосяжною системою, отже корені нинішньої корупції були закладені вже тоді. Так само, як і традиції хабарництва прийшли з докомуністичного часу. Водночас варто підкреслити особливості нинішньої корупції: істотне розширення її традиційних грошових форм, збільшення економічної складової,

відкритість і цинізм. („Корупція – це коли учень або студент спокійно слухає, як вдома обговорюється питання про хабара. І коли викладачам це вигідно. Зламати таке становище повинні уряд і парламент. Але - якщо мені побудувати графік дзвоників з вищих ешелонів, вийде, що всі дзвоників – звідти” [8]).

Говорячи про обставини державної служби, що сприяють корупції, експерти відзначають низьку зарплатню чиновників, слабкість соціальних гарантій при відставці, правову незахищеність. Одночасно підкреслюється, що саме по собі підвищення зарплатні не сприятиме зниженню рівня корупції.

Оцінюючи поширеність корупції, експерти майже однотайно відзначають закономірність: чим потужніші грошові потоки, тим більша корупція. До списку найкорумпованіших вузів, складеного експертами, увійшли вузи медичного і фармацевтичного профілю, економічного і, на жаль, юридичного – як найбільш престижні на сьогодні. Особливо відзначаються вузи з великою кількістю іноземних студентів.

Експерти наводять безліч прикладів корумпованості в освіті на всіх рівнях. Розповідають про широку практику стягування хабарів при захисті кандидатських і докторських дисертацій. („Корупції в освіті зараз все більше й більше. На жаль, її прояви спостерігаються навіть при вступі до школи: оцінюють не підготовку малят, а гаманці батьків. Вже в молодших класах оцінки учнів у багатьох випадках залежать від того, як батьки поздоровлять учителя з днем народження” [9]).

Корупція дуже сильна і при вступі до вузу, і в самих вузах. („Не можу назвати конкретного вузу, тому що буде судовий процес. Але точно знаю від учнів, де без купюри у заліковій книжці можна навіть на іспит не приходити. Про якість знань при такій ситуації не може бути й мови. Незабаром це позначиться на рівні освіченості й ерудиції в цілому громадян України. Хто ж буде через кілька років нас вчити, лікувати? Ми закладаємо в дітях те, що вони потім несуть із собою в життя” [10]).

Формується світосприймання дітей, для яких вже звичним стає хабарництво і вимагання презентів. Найсумніше – це формування протягом тривалого часу середовища, в якому виховуються громадяни нової України. За даними опитування, проведеного на замовлення Всесвітнього банку 1997 року, 35 % молодих громадян України вважають корупцію нормою взаємовідносин. Молоді люди впевнені, що корупція – природний і простий шлях до вирішення будь-яких проблем.

Молодь погоджується з корупцією, роблять висновок і автори соціологічного дослідження, проведеного минулого року в школах Києва на замовлення міжнародного фонду „Відродження” Українською правничою фундацією в рамках проекту „Корупція в освіті” [11].

Так, опитування студентів вузів Харкова показало: 60 % респондентів вважають, що корупція дуже поширена в системі вищої освіти, і тільки 8

% респондентів відзначили, що це нетипове для вищої школи явище. При цьому 33 % вважають, що корупції в нашому суспільстві можна уникнути, але все ж з хабарами легше вирішувати справи. 12 % погодилися, що корупція є складовою народних традицій. На жаль, тільки 6 % думають, що корупція – ганебне явище, яке принижує громадян і все суспільство (таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання:
„Наскільки корупція поширена в системі вищої освіти?”

Відповідно до звіту Світового Банку [12], складеного за результатами дослідження громадської думки, **Україна є корумпованою державою, де майже все можна одержати за хабарі**. Громадяни переконані, що „кого завгодно і що завгодно можна купити”. По суті, можна говорити, що корупція в Україні вже не є привілеєм лише політичної чи економічної еліти, а, схоже, перетворилася на невід’ємну частину національної культури. Недарма серед населення прижилося твердження: „Якщо чогось не можна купити за гроші, то можна купити за великі гроші”. Соціологічні опитування показують [13], що переважна більшість українських громадян вважають хабар „нормальною” складовою нашого життя. Так, опитування студентів харківських вузів засвідчило, що 62 % респондентів вважають, що хабар – це зручний спосіб вирішувати проблеми просто і швидко. 37,5 % відзначили, що ситуація у вищій освіті безвихідна, і якщо не дати хабара – екзамен не складеш. 10 % опитаних вважають, що хабар – це нормальний спосіб позитивного вирішення проблем. 63 % вважають, що хабар – явище негативне, але прийнятне, і тільки чверть респондентів відзначили, що хабар – аморальне і неприпустиме явище (таблиця 2).

Опитування у харківських вузах показало, що серед студентів висока частка тих, хто намагався одержати вищу оцінку при недостатньому рівні знань (причому спостерігається збільшення кількості студентів від курсу до курсу): 2 – 3 курс – 36 %, 4 – 5 курс – 48 %, іноземні студенти – 51 %. На запитання, чи доводилося домагатися вищої оцінки при недостатньому рівні знань, третина студентів відповіла ствердно (таблиця 3).

Щоб одержати вищу оцінку, студенти використовували „додаткові засоби”, а саме: гроші (26,4 %), подарунки (23,8 %), різні послуги (10,9 %). Найчастіше хабарі вуалюються під подарунки, в тому числі й дуже дорогі.

1. Дуже поширено
2. Це явище існує
3. Це нетипове

У деяких вузах сама адміністрація практично примушує викладачів брати хабарі: за їхній рахунок ремонтуються вузівські приміщення (в такому випадку існує негласне правило: кошти залучати від студентів, тобто практично вимагати їх).

Таблиця 2

Ставлення студентів до хабарів

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Це необхідна частина нашого життя, без цього нічого не зробити	5,0	5,0
2. Цього можна уникнути, але з хабарами легше влаштовувати справи	33,2	33,3
3. Цього потрібно уникати, оскільки корупція розкладає нас і нашу владу	22,3	22,4
4. Це – ганебне явище, що не має ніяких об'єктивних підстав	6,1	6,1
5. Це складова народних традицій	12,2	12,2
6. Це явище тимчасове, обумовлене перехідним періодом	12,6	12,7
7. Це невід'ємна складова ринкової економіки	6,1	6,1
8. Важко відповісти	2,3	2,3
9. Не відповіли	0,2	

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: „Якщо вам доводилося домагатися вищої оцінки при недостатньому рівні знань, то які додаткові способи використовували?”

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Гроші	14,2	26,4
2. Подарунок	12,9	23,8
3. Послуга	5,9	10,9
4. Інше	17,2	31,8
5. Не давав	3,8	7,1
6. Не відповіли	46,0	100,0

Істотно, у порівнянні з попередніми десятиліттями, змінилися й відносини між хабародавцями й тими, хто хабарі бере. Ініціатива встановлення відносин є обоюдною, бо хабародавці перестали бути такими собі „пригнобленими й ображеними”. Відомі випадки, коли студенти, особливо заочники, не тільки виявляють ініціативу, але й більше того: коли викладач відмовлявся від хабара, поширювали чутки, що він не взяв, бо

мало пропонували. Таким чином, увійшла в практику система, коли студенти самі буквально нав'язують викладачеві „винагороду” за той чи інший залік або іспит.

На запитання, як вам дали зрозуміти, що треба дати хабара, 13 % (більшість із тих, що відповіли), відзначили, що їм порадили товариші, 11 % просто упевнені, що хабара давати необхідно (!), 3 % відзначили, що їм порадили батьки. Тільки у 6 % респондентів відверто вимагали хабара. 11 % відзначили, що їм посередньо про це натякнули (таблиця 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на запитання:
„Як вам дали зрозуміти, що необхідно дати хабара?”**

	Відсоток опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Посередньо дали зрозуміти	10,2	11,0
2. Відверто сказали	5,4	5,9
3. Усім відомо, що необхідно давати хабара	10,2	11,0
4. Порадили товариші	12,2	13,2
5. Порадили батьки	2,7	2,9
6. Важко відповісти	22,6	24,4
7. Немає	29,1	31,5

З тих, хто не використовує будь-яких додаткових засобів для одержання вищої оцінки для складання екзаменів, 40 % відзначили, що не знають, як це робиться (очевидно, якби знали, то скористалися б цим ?!), 13 % відзначили, що це для них дороге (тобто при наявності можливостей легко б користалися цим засобом), 28 % сказали, що не дають хабарів з принципових міркувань, 18% заявили, що давати хабарі неприємно.

Як показує дослідження, антикорупційний потенціал у студентському середовищі представлений слабо. Тільки третина позитивно б оцінила дії, спрямовані проти корупції у власному середовищі. Третина виявилася не в змозі дати оцінку антикорупційним діям взагалі. Близько 20 % респондентів засудили спроби антикорупційних дій (таблиця 5).

Яких заходів вживає адміністрація вузів для боротьби з корупцією? Понад чверть студентів думає, що на рівні адміністрації вузів відбувається активна боротьба з цим явищем. 14 % вважають, що з боку адміністрації проти корупції такі заходи вживаються епізодично. 14 % переконані, що адміністрація вузів сама корумпована. 6 % вважає, що вузівська адміністрація сама сприяє корупції (таблиця 6).

На думку студентів, найбільш корумпованими у вузах є викладачі. З

цим погодився кожен другий опитаний. Це й не дивно, адже прямо студенти зв'язані насамперед з професорсько-викладацьким складом. Другу позицію посідають працівники деканату (13,6 %). Адміністрація вузів корумпована, на думку студентів, менше.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: „Вам розповіли про людину, яка, довідавшись, що викладач хабарник, написала про нього у вищій органі. Як ви охарактеризуєте таку людину?”

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Герой	8,1	8,1
2. Чесна людина	26,2	26,2
3. Дивак	15,8	15,8
4. Заздрісник	5,4	5,4
5. Мстива людина	7,4	7,5
6. Зрадник	5,4	5,4
7. Важко відповісти	31,4	31,4
8. Не відповіли	0,2	0,2

Яких втрат суспільству завдає корупція?

Оцінюючи втрати від корупції, експерти найчастіше говорять не стільки про пряму, скільки про непряму її шкоду для системи вищої освіти. У цій сфері не практикується пряме вивезення капіталу, що здійснюється власне корупційним шляхом. Але використовується механізм відмивання грошей, особливо в приватних вузах. Виплати у виді хабарів, що даються чиновникам різного рангу, складають, за оцінками експертів, до 10 % від суми угоди.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: „Чи вважаєте ви, що керівники вашого вузу сприяють чи потурають хабарництву?”

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Так, сприяє	6,1	6,1
2. Адміністрація сама корумпована	14,4	14,5
3. Адміністрація вузу час від часу здійснює одиничні акти проти корупційних дій	14,2	14,3
4. Ні, адміністрація вузу активно протидіє	26,9	26,9
5. Важко відповісти	38,1	38,2

Як же з корупцією боротися?

Відповідь ніби знають усі: усунути причини, що її породжують. Але хіба реально перемогти корупцію в окремо взятій галузі, якщо це явище вразило всю країну, її економіку і політику? Це причина перша.

Друга. „Винен” престиж тих чи інших спеціальностей, тих чи інших вузів. Адже нині практично неможливо навіть з ґрунтовними знаннями, але не маючи протекції чи багатих батьків, стати студентом, наприклад, юридичного чи медичного навчального закладу. Юристи додали своїх „аргументів” на користь корупції: закони недосконалі, виконання їх сумнівне. Навіть чинний закон про корупцію розглядає суб’єктом корупції лише народних депутатів і чиновників. („**З таким законодавством ми не викуriamo це явище**” [14]).

Щодо шляхів та методів подолання корупції експерти висловлювалися охоче. Для цього, на їхню думку, необхідні:

- ³⁵₁₇ громадська оцінка діяльності державного апарату;
- ³⁵₁₇ скорочення державних функцій, що призведе до скорочення держапарату, але при підвищенні зарплати чиновникам (до речі, цю думку поділяють не всі експерти);
- ³⁵₁₇ підвищення ролі ЗМІ у вихованні чесності;
- ³⁵₁₇ реформа системи підготовки державних службовців і взагалі реформа державної служби, в тому числі посилення соціального захисту держслужбовців;
- ³⁵₁₇ зміна податкової системи;
- ³⁵₁₇ зміна морального клімату в суспільстві, його ціннісних орієнтирів;
- ³⁵₁₇ створення спеціалізованого органу з запобігання корупції.

Висновки,

які можна зробити на підставі результатів дослідження.

В сучасному українському суспільстві корупція сприймається як органічне, природне явище. На „поверхні” проблема визнається, конфлікт проголошується, відбувається пошук раціональних шляхів боротьби з цим злом. Однак на рівні „колективного несвідомого” конфлікту не існує. Майже повна відсутність конструктивних, раціоналістичних метафор в осмисленні корупції свідчить про те, що суспільство не знаходить позитивних ресурсів для боротьби з цим соціально-політичним феноменом. Тобто у свідомості громадян міцно проросли уявлення, що явище це нормальне: на рівні повсякденного сприйняття критичного ставлення до корупції немає.

Нинішні вади системи вищої освіти є однією з найгостріших суспільних проблем, оскільки вкрай негативно впливають на такі соціально активні шари населення, як студентство, інтелектуальна еліта. Та й практично на все суспільство. Тому привернення громадської уваги до цієї проблеми має першочергове значення.

Ринкова економіка вимагає підготовки професіоналів вищого рівня в будь-якій сфері соціально-економічного та політичного життя молодшої держави. Звільнення системи вищої освіти від корупції, проведення глибоко продуманих реформ, які б якісно змінили модель управління вищими навчальними закладами, стало життєвою необхідністю. Внаслідок того, що корупція носить системний характер і спостерігається в усіх гілках влади, проблема боротьби з нею набуває особливого значення.

Усвідомлюючи важливість таких факторів, керівники деяких вузів дійшли висновку про доцільність організувати обговорення проблем самоуправління, зокрема й впровадження внутрішнього контролю за можливими випадками корупції. Певні стандарти в цій галузі можуть бути використані для вироблення нових державних нормативів, що сприятиме вдосконаленню системи державного контролю.

Література:

1. Закон України про боротьбу з корупцією. Вводиться в дію Постановою ВР N 357/95-ВР від 05.10.95, ВВР 1995, N 34, ст. 267. Згідно з статтею 2 Закону України про корупцію суб'єктом корупційних дій, які пов'язані з корупцією, є державні службовці, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати сільських, селищних, місцевих, районних, обласних рад. (Пункт „б” статті 2 в редакції Закону N 171/97-ВР от 03.04.97)

2. Роберт Клитгард и Хезер Бразер. Работать вместе для преодоления коррупции. OLIVE Subscription Service: Mulberry series, # 1 (98).

3. Константиновский Д. Л. Динамика неравенства / Под ред. В. Н. Шубкина. М.: Эдиториал УРСС, 1999. Константиновский Д. Л., Хохлушкина Ф. А. Формирование социального поведения молодежи в сфере образования // Социологический журнал, 1998, №3/4. С. Экономическая социология. Том 2, №1, 2001 www.ecsoc.msses.ru Шереги Ф. Э., Харчева В. Г., Сериков В. В. Социология образования: прикладной аспект. М.: Юристъ, 1997.

4. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology, 1988, Vol. 94. (Supplement). S 95 — 120; Капелюшников Р. И. Теория человеческого капитала // Московский либертариум, 1999, 23 августа. URL:http://www.libertarium/10624/lib_article

5. Наприклад, дослідження „Громадська думка щодо корупції та хабарництва в Україні”. Соціологічне дослідження центру „Соціальний моніторинг за сприяння програми розвитку ООН в Україні. Листопад - грудень 2002. (<http://www.uisr.org.ua>).

6. У завдання дослідження входило: опис загальної картини корупції у вищій освіті; співвідношення корупції в сучасній Україні і в радянський

час; вивчення практики корупції, до якої залучені представники вищої освіти; оцінка параметрів корупційних ринків; вивчення особливостей корупційної поведінки; вивчення соціальних детермінант корупційної практики респондентів; вивчення пов'язаних с корупцією оцінок і установок респондентів; вивчення взаємозв'язків між соціально-психологічними характеристиками респондентів та корупційною поведінкою; на підставі даних і висновків дослідження вироблення основних рекомендацій для проведення в Україні антикорупційної політики в галузі вищої освіти.

7. Інформаційну базу дослідження склали неформалізовані інтерв'ю з викладачами та співробітниками вузів, вузівської адміністрації, вчителями шкіл, консультації з спеціалістами та експертами в галузі вищої освіти, а також формалізоване опитування 500 студентів вузів Харкова різного профілю навчання та форми власності.

8. З інтерв'ю з представником вузівської адміністрації.

9. **Головлева Г.** Коррупцию в образовании не утаить. Но можно проигнорировать. „Ведомости”. 11.01.99.

10. З інтерв'ю з вчителем загальноосвітньої школи.

11. Дослідження „Корупція в системі вищої освіти України”. Фонд „Відродження”, 2001.

12. Світовий банк. Корупція в Україні і Західні країни, 2001.

13. Исследование по проекту „Transparent society”, 2002. Диагностика российской коррупции: социологический анализ. Новое исследование фонда ИНДЕМ. www.politcom.ru, <http://park.kiev.ua/osvita/news/education.html>

14. **Микола Камлик**, заступник начальника наукового центру при Комітеті з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України.

Ставлення населення України і Польщі до інститутів влади та владної еліти

Андрій Зоткін,

аспірант відділу соціальної психології
Інституту соціології НАН України

Автор аналізує регіональні особливості ставлення населення України до інститутів влади та владної еліти. Порівнюються особливості української і польської громадської думки стосовно інститутів влади.

В основу статті покладено матеріали соціологічного моніторингу українського суспільства 2003 року, проведеного Інститутом соціології НАН України. Усі інші дані позначено окремо.

Феномен недовіри народу до владної еліти має раціональне підґрунтя. Відтак інститути влади перебувають під пильним суспільним контролем, що запобігає їх олігархізації. Йдеться, звичайно, про країни з розвиненими інститутами громадянського суспільства – вони контролюють дії владної еліти через механізм прозорих виборів та незалежні засоби масової інформації.

В нашій країні громадянське суспільство перебуває в зародковому стані, отже й головні важелі формування ефективної влади та рекрутування відповідальної владної еліти нерозвинені. Внаслідок цього суспільство і держава (яку персоніфікує владна еліта) перебувають, так би мовити, на різних орбітах життєдіяльності. Олігархізація та відмежовування влади від суспільства породжують її „закритість” і кризу легітимності серед населення. Тим часом пасивне відчуження суспільства від влади дає останній можливість контролювати життя громадян.

Сприйняття населенням України владної еліти досліджувала група співробітників Інституту соціології НАН України (Р. Ануфрієва, Л. Бевзенко, Н. Бойко, В. Очеретяний, Л. Сохань, М. Шульга) за темою „Становлення національної еліти в умовах трансформації українського суспільства: соціально-психологічний аспект”. Одержані матеріали дозволили зробити серйозні висновки.

З’ясовано, що у населення України поняття еліти асоціюється з

**Ставлення населення України і Польщі
до інститутів влади та владної еліти**

Андрій Зоткін

верхівкою виконавчої та законодавчої гілок влади, а також з багатими людьми. Високий рівень відчуженості та байдужості широких верств населення (таку відповідь дали 54 % респондентів) до еліти спонукає до думки, що „зв'язки між елітою та масою розірвано” [1, с. 250 – 251]. Такого висновку дійшли автори колективної праці „Правляча еліта сучасної України” [2, с. 64 – 68]. Вони відзначили, що в нашому суспільстві еліта ще не набула ролі референтної групи, оскільки не виконує своєї головної соціально-психологічної функції – ролі визнаного в суспільстві прикладу, на який орієнтується населення.

Як населення оцінює дотримання прав людини в країні, свідчать матеріали моніторингу 2002 року. Ця тема висвітлена у статті М. Шульги [3]. Вчений робить висновок, що наші громадяни переважно негативно оцінюють стан дотримання їхніх прав і свобод; вони не довіряють владній еліті, яка сама не схильна дотримуватися законів. У той же час спостерігається певний розрив між розумінням громадянами необхідності захищати свої права та їх готовністю до відповідних дій.

Повчально проаналізувати ставлення населення різних регіонів України до інституцій державної влади і владної еліти. До того ж, на нашу думку, важливо порівняти не тільки внутрішні особливості громадської думки в Україні, а й співставити її особливості з особливостями ставлення до інститутів влади і владної еліти громадян однієї з сусідніх держав, наприклад, Польщі.

Відомо, що західно- та центральноєвропейські суспільства мають традиції формування держав радше правових, ніж соціальних, де верховенство права компенсувало брак соціального фактора внутрішньодержавної політики. Тому в масовій психології населення країн Західної та Центральної Європи укорінений індивідуалізм. Він, як моральна установка, впливає як на внутрішню ідеологію, так і на ставлення громадян до держави, закону і владної еліти.

Дещо інший вектор розвитку Східної Європи, до якої належить Україна, обумовлений історично. В СРСР були розвинені соціальні програми, які, разом з ідеологією, формували морально-психологічні установки колективізму, об'єднуючу ідею „нової історичної спільноти – радянського народу” та патерналістської ролі держави.

Після розпаду СРСР молода українська держава почала переорієнтовуватися на західноєвропейську модель розвитку. Україна фактично перестала бути соціальною державою (хоча в Конституції їй задекларовано соціальні пріоритети), але ще не стала правовою. Багато громадян, цілі їх прошарки, втратили соціальні пільги, але не одержали можливості реалізовувати свої законні права. Широкі права громадян не змогли забезпечити компенсацію того, що було втрачено з різкою ліквідацією державного патронату у вигляді соціальних програм. Внаслідок такої „шокової терапії” більшість населення швидко зубожіла.

На відміну від сталих західноєвропейських суспільств, із структурою за доходами умовно ромбоподібної форми, з широким прошарком середнього класу, українське суспільство набуло (умовно) пірамідальної форми. Не дивно, що в таких умовах навіть за дванадцять років у масовій психології українців установки колективізму та державного патронату не зникли. І це обумовлює серйозні протиріччя між очікуваннями та реальністю, вибудовує соціально-психологічний бар'єр між народом і державою, обумовлює індіферентне ставлення до закону, недовіру до державних інституцій та владної еліти.

Характерний факт: у градації груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, представникам влади („чиновникам”) населення надає лише третє місце (в цілому по Україні 24,5 % респондентів) – після таких груп, як мафія та бізнесмени (в цілому по Україні 42,7 % і 28,9 % відповідно). Значна частина населення різних регіонів одноставно відзначила мафію як соціальну групу, котра справляє вирішальний вплив на життя українського суспільства: найнижчий показник – на Заході (41 %), найвищий – на Півдні (46,8 %). Друге місце у цьому рейтингу посідають бізнесмени, особливо на Заході (31,2 %) та Сході (30,2 %). Дещо більша розбіжність в оцінках суспільної ролі лідерів політичних партій (28,3 % – на Заході, по 20 % – на Півдні та в Центрі), службовців держапарату (28,3 % – на Півдні, 18,8 % – у Центрі). Солідарно населення регіонів України відзначило досить низьку роль правоохоронних органів у житті суспільства. Показники діяльності працівників міліції, служби безпеки (в цілому 11,7 %), прокуратури та суддів (в цілому 8,4 %) у всіх регіонах „відстають” від показників мафії більше, ніж на 30 %. Дещо вище роль правоохоронних органів було оцінено на Півдні, де населення донедавна потерпало від кримінального розгулу: 13 % – працівники міліції, 9,3 % – судді та працівники прокуратури.

Що стосується центральної владної еліти, то населення усіх регіонів одноставно виявило до неї низький рівень довіри. Президентів Л. Кучми зовсім не довіряють найбільше у Центрі (41,8 % респондентів), а найменше – на Півдні (25,7 %). Схід і Захід посідають середню позицію: 31,9 % і 32,1 % відповідно. Цілковиту довіру Президентів виявили менш за все у Центрі (1 %), а найбільшу – на Сході (2,1 %). Ці показники демонструють вражаючу різницю між кількістю респондентів, які відповіли полярно, – „зовсім не довіряю” та „цілком довіряю”. В окремому випадку (в Центрі) ця різниця складає більше 40 %.

За даними моніторингу, протягом другої половини 90-х років та на початку нового століття більшість населення стабільно вважала, що Президент має брати на себе всю відповідальність за реалізацію внутрішньої і зовнішньої політики: в різні роки кількість респондентів, які дали таку відповідь, становила не менше 52 % [4, с.17]. Діяльність Президента Л. Кучми оцінювалась за 10-бальною шкалою. Кількість

**Ставлення населення України і Польщі
до інститутів влади та владної еліти**

Андрій Зоткін

респондентів, які найвище її оцінили, у регіонах майже однакова: 2,1 % на Сході, по 1,9 % на Заході та Півдні, лише у Центрі 0,8 %. Досить суттєві розбіжності є в регіональних вимірах найнижчої оцінки діяльності Л. Кучми (1 бал поставили 31,7 % респондентів в цілому по Україні). Кількість респондентів у Центрі, які поставили 1 бал, складає 38,9 %. Близькою є позиція респондентів Заходу та Сходу: 29,9 % і 30,6 % відповідно. Лише на Півдні порівняно мала кількість респондентів найнижче оцінила діяльність Л. Кучми – 24,9 %. За іншими даними, повністю підтримує діяльність Президента 7,3 % населення, не підтримує – 49,8 % [5].

Цікаво зазначити, що на тлі недовіри та переважно низьких оцінок діяльності Президента власної держави населення України значно вище оцінило діяльність Президентів Білорусі та Росії. Тут полярні позиції посідають Захід і Схід України. Так, найнижче оцінили діяльність О. Лукашенка респонденти Заходу – 17,2 %; на Сході кількість таких респондентів склала лише 7,5 %, а на Півдні та в Центрі – 11,1 % та 9,5 % відповідно. Щодо найвищої оцінки, то тут така ж ситуація: полярні позиції респондентів Сходу і Заходу (17,8 % і 8,9 % відповідно), середні – у респондентів Півдня та Центру (12,3 % і 13,6 %).

В оцінці діяльності В. Путіна суттєва регіональна розбіжність збереглася лише у варіанті виставлення 10 балів: полярні позиції Заходу і Сходу (12,1 % і 25,5 % відповідно), середні – на Півдні та у Центрі (17,1 % і 15 %). Найнижчу оцінку діяльності В. Путіна поставила відносно мала кількість респондентів в усіх регіонах (від 2,3 % респондентів на Півдні до 3,8 % – на Заході). Ці показники дають можливість порівняти ставлення населення України до владної еліти власної країни.

Високим є рівень недовіри до Верховної Ради. Тут зближуються позиції Заходу і Півдня (28,2 % і 28,7 % респондентів відповідно), Центру та Сходу (33,7 % і 31 %). Рівень цілковитої довіри Верховній Раді представлений мізерною кількістю респондентів: від 0 % на Півдні до 1,6 % на Заході. За даними Центру ім. О. Разумкова, незадоволені діяльністю Верховної Ради в цілому 77,9 % респондентів, серед задоволених лише 7,7 %. Діяльність парламенту не підтримують 46,4 %, а прихильники його дій складають 5,1 % опитаних [5].

Виборці не впевнені, що депутати від мажоритарних округів спроможні захистити їхні інтереси. Найпесимістичніші настрої у респондентів Півдня (48,5 %), найменше не довіряють респонденти Заходу (32,8 %). Цікаво, що чимало респондентів зовсім не знають, кого обрано від їхнього округу. Найбільшу частку респондентів ці показники складають на Півдні та на Сході (20 % і 18,2 % відповідно), дещо меншу – на Заході та у Центрі (12,7 % і 12,6 %). Але, незважаючи на негативну оцінку діяльності Верховної Ради, більшість населення виступає за існування в Україні інституту парламентаризму. Так, за даними Центру ім. О. Разумкова, 68 % населення вважає, що Верховна Рада України потрібна [5].

Виконавча гілка влади на різних рівнях також не користується великою довірою населення регіонів. Недовіра урядові найбільш виражена в Центрі (34,8 %), близькі позиції Заходу та Сходу (28 % і 28,9 %), зовсім не довіряють Кабмінові 25 % респондентів Півдня. За іншими даними, його діяльність повністю підтримує 5,9 % респондентів в цілому в Україні, не підтримує – 41,1 % [5].

Місцевим органам влади не довіряє переважна кількість респондентів не тільки у Центрі (26,4 %), а й на Півдні (26,2 %). Цілком довіряє лише 1,4 % респондентів в цілому по Україні. Роботою місцевих органів влади переважно незадоволені респонденти всіх регіонів (47,9 %): від 45, 5% на Заході до 53,2 % на Півдні. Частка переважно задоволених в цілому по Україні складає 13,6 %. За іншими даними, кількісний розрив між тими, хто підтримує, та тими, хто не підтримує діяльність органів регіональної та місцевої влади, складає більше 20 %. Різниця між відповідями „повністю підтримую” та „не підтримую” така: облдержадміністрації – 10,9 % і 33,1 %; райдержадміністрації – 9,4 % і 35,4 %; органи місцевого самоврядування – 11,7 % і 34,2 % відповідно [5].

На тлі такої недовіри інституціям виконавчої влади відзначається цілковита безпорадність населення різних регіонів перед протиправними діями представників центральної влади. Так, понад 70 % респондентів на Заході, Сході та у Центрі відповіли, що нічого не зможуть вдіяти у таких випадках. Найвищі кількісні показники респондентів, які могли протистояти таким рішенням центру, мають західний та східний регіони (відповідно 6,3 % і 6,4 %).

Опитування щодо протиправних рішень місцевої регіональної влади дає дещо інші результати. Цілковиту безпорадність та власну бездіяльність у таких випадках відзначає найбільше Схід та Захід (58 % і 58,3 %), трохи менше – Центр та Південь (54 % і 54,8 %). За кількістю тих, хто зможе протистояти таким рішенням, середню позицію посідають Захід та Схід (12,7 % і 12 % респондентів відповідно). Найбільше таких респондентів має Південь (14,4 %), найменше – Центр (11,3 %). Ці дані примушують замислитися: від якої влади, центральної чи регіональної, населення регіонів відчуває більшу залежність, а отже й більшу власну безпорадність?

Моральним авторитетом для себе керівників регіонального та місцевого рівня вважають здебільш респонденти Сходу та Центру (4,2 % і 5 %). На Заході, навпаки, люди більше схильні вважати для себе моральними авторитетами керівників загальноукраїнського масштабу (11,3 %).

В цілому можемо відзначити досить пасивну позицію населення усіх регіонів України. Традиційна безпорадність народу перед державою характерна як для України, так і для всього політичного простору СНД. На цих теренах жоден уряд, який приймав непопулярні рішення, не пішов у відставку під тиском громадської думки. Якщо ж відставка траплялася,

то тільки внаслідок внутрішньоелітних кадрових перетасувань.

Громадська думка в Україні не здійснює реального впливу на облдержадміністрації, які є „президентською вертикаллю” та призначаються „згори”. Тому досить популярною стає вимога обирати керівників облдержадміністрацій безпосередньо населенням. Її підтримує переважна кількість респондентів: від 70,5 % на Півдні до 78,2 % на Заході. Але є і прибічники призначення „губернаторів” Президентом. Найбільше їх на Півдні та Сході (11 % і 8,1 %), найменше – на Заході і в Центрі (6 % і 5,8 % відповідно).

Недовіру до влади та безпорадність перед нею ілюструють відповіді на запитання у моніторингу 2002 року: „Чи зверталися ви протягом останніх 12 місяців у вказані заклади або організації для розв’язання ваших особистих проблем і чи були ви задоволені їх розв’язанням?” З’ясувалося, що в цілому в Україні лідерами „незвертання” є: уряд (98,8 % негативних відповідей), Адміністрація Президента (98,7 %), народні депутати України (98,3 %), громадські (політичні) організації (97,3 %), депутати місцевих Рад, прокуратура, засоби масової інформації (по 96,7 %) [4, с. 41]. Цей список можна продовжити, але й так він досить переконливо ілюструє небажання населення йти на контакт із владою.

Високим є рівень недовіри населення України до правоохоронних та фіскальних органів. Найвищий рівень недовіри цим інституціям виявляє населення на Сході та Півдні: міліції – 33,9 % і 29,1 %, податковій адміністрації – 28,9 % і 30,9 %. Тільки на Заході цей рівень дещо нижчий (не довіряють податковій адміністрації – 23,2%; міліції – 24,8 %). Але рівень цілковитої довіри майже не відрізняється від малих показників у інших регіонах.

Причому населення відчуває брак юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів: найбільше – у Центрі та на Півдні (57,6 % і 55,4 %), менше – на Заході (41, 2 %). Українським громадянам не вистачає порядку в суспільстві (75,4 % респондентів) та дотримання чинних (70,8 % респондентів) законів [4, с. 34 – 35]. Це ілюструється такими показниками: лише 17,7 % респондентів знають, що, згідно з Конституцією, джерелом влади в Україні є саме народ, і тільки 3,5 % вважають, що реальна влада в Україні належить народові [5].

Населення в цілому досить песимістично характеризує сьогодення. Однією з найнегативніших його ознак вважаються хабарництво і корупція. Характерною нинішньою прикметою їх назвали 55,3 % респондентів в цілому по Україні. Це найвищий показник з усіх 20 характеристик, наданих при опитуванні. Найбільше стурбовані хабарництвом і корупцією респонденти Заходу (61,6 %), трохи менше – в інших регіонах.

Пасивність населення переростає у „глибоке відчуження більшості людей від суспільного життя” [3, с. 179]. Показовими у цьому контексті є відповіді на запитання: „Членами яких громадських організацій ви є?” (в

цілому по Україні 83,2 % респондентів не належать до жодної з організацій чи рухів, найбільше таких – на Півдні: 84,7 %), „Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?” (не погоджуються з цим 39,9 % респондентів в цілому по Україні, найбільше негативних відповідей дали на Півдні – 50,6 %; найменше – на Заході – 31,7 %). Причиною цього дослідники вважають те, що економічні інтереси витісняють політичні [3, с. 180]. Викликає тривогу, що у пасивній ситуації відчуження громадян від держави та переважного песимізму населення виникають тенденції до авторитаризму. 47,3 % респондентів в цілому в Україні погоджується з тим, що кілька сильних керівників можуть поліпшити ситуацію в країні (найбільше таких відповідей на Сході – 49,2 %).

Підбиваючи підсумки, слід враховувати такий соціально-психологічний парадокс: вища громадянська самосвідомість людей породжує гострішу реакцію на порушення їхніх прав, і навпаки – нижча громадянська самосвідомість робить сприйняття ситуації порушення прав та законів як нормальну [3]. Грунтуючись на даних моніторингу 2003 року, робимо припущення, що саме цей парадокс може стосуватися респондентів південного регіону. На фоні негативних відповідей респондентів інших регіонів України, населення Півдня (за відповідями) менше недовіряє центральній еліті, відчуває себе краще захищеним від протиправних дій влади, менше потерпає від хабарництва і корупції. Але одночасно з цим Південь – досить бідний регіон, де слабо розвинуті політичні партії та громадські рухи. Тут немає таких мегаполісів, як на Сході та у Центрі, де зосереджується переважна маса фінансових ресурсів і велика кількість високоосвічених професіоналів. У регіонах такого типу зазвичай економічні інтереси превалюють над політичними. Тому серед респондентів Півдня найбільше тих, хто не бере участі в жодній громадській чи політичній організації. Водночас тамтешнє населення має значно нижчий рівень політичної і правової культури. Отже, можна висунути гіпотезу, що громадська думка в південному регіоні України переживає певний занепад (або фроммівську „втечу від свободи”), і що населення саме цього регіону є потенційно найбільш схильним до авторитаризму. Відтак парадокс, про який сказано вище, може стосуватися саме населення Півдня. Це вимагає уважного вивчення та аналізу регіональних відмінностей в Україні.

Спільним для населення всіх регіонів є високий рівень недовіри до центральної та регіональної владної еліти. Перед нею воно відчуває безпорадність та залежність від тієї чи іншої групи державних посадовців. Але водночас населення не демонструє намірів захищати свої права та інтереси через інститути громадянського суспільства або в активних діях, не хоче йти на контакт з державою, відмежовується від інститутів державної влади і суспільного життя, не довіряє правоохоронним органам.

**Ставлення населення України і Польщі
до інститутів влади та владної еліти**

Андрій Зоткін

П. Козловські називає чотири основні форми координації індивідуалістичних, капіталістично-демократичних суспільств: маркетинг, участь, відхід та опір [6, с. 282]. Для сучасної еkleктичної ситуації в українському суспільстві найбільше, на нашу думку, підходить форма координації „відхід” або „непряма незгода”, „голосування ногами”, відчуження, дистанціювання суспільства від держави, мас від еліти. Отже, можна констатувати поглиблення негативних процесів розмежування між елітою та масами, внаслідок чого об’єкт та суб’єкт суспільних стосунків опиняються на різних орбітах життєдіяльності. Причому об’єкт-маси не прагне ні контролювати, ні навіть контактувати з суб’єктом-елітами. Це простежується навіть на побутовому рівні: люди дистанціюються від будь-яких представників державної системи, що асоціюються з владою, але які залишаються при тому представниками мас. Не відчуваючи достатнього суспільного контролю, еліта отримує можливість зловживати владою, зростає ступінь її корумпованості.

Для розуміння процесу поглиблення кризи легітимності владної еліти в Україні доцільним буде загальне порівняння результатів моніторингу „Українське суспільство – 2003” та дослідження, проведеного Центром ім. О. Разумкова, з даними опитувань громадської думки населення Польщі (див. таблицю) [7].

Таблиця

**Порівняння ставлення населення Польщі та України
до інститутів влади та владної еліти (%)**

Інститути влади / владна еліта, діяльність яких оцінюють респонденти	Польща		Україна	
	Задово- лений	Незадово- лений	Позитив	Негатив
Президент	52	46	10 балів – 1,7 Повністю підтримують – 7,3	1 бал – 31,7 Не підтримують – 49,8
Парламент	9	91	Задоволені – 7,7 Повністю підтримують – 5,1	Незадоволені – 77,9 Не підтримують – 46,4
Уряд	11	89	Повністю підтримують – 5,9	Не підтримують – 41,1
Регіональна влада	33	63	Повністю підтримують – 10,9	Не підтримують – 33,1
Районна та міська влада	42	52	Повністю підтримують – 9,4	Не підтримують – 35,4
Органи місцевої влади	36	58	Переважно задоволені – 13,6	Переважно незадоволені – 47,9

Примітка: 1) дані по Україні узагальнено з матеріалів Інституту соціології НАН України „Українське суспільство: соціологічний моніторинг – 2003” та результатів дослідження, проведеного Центром ім.

О. Разумкова, внаслідок чого наведено різні формулювання відповідей; 2) дані по Польщі наведено на грудень 2003 року.

У польському суспільстві простежується певний баланс між негативним та позитивним ставленням до інститутів влади і владної еліти. Зокрема, на запитання про задоволеність чи незадоволеність діяльністю Президента А. Квасневського кількість позитивних відповідей коливалася протягом 2003 року від 61 до 52 %; кількість незадоволених зросла з 38 % у січні до 46 % у грудні. Великі розбіжності серед респондентів, які оцінювали у 2003 році діяльність прем'єр-міністра (задоволені – від 29 % у січні до 15 % у грудні; незадоволені – від 72 % у січні до 84 % у грудні), уряду (задоволені – від 21 % у січні до 11 % у грудні; незадоволені – 79 % у січні до 89 % у грудні), Сейму (від 18 % у січні до 9 % у грудні; незадоволені – 82 % у січні до 91 % у грудні). Справді, серед польського населення можна помітити зростання незадоволення діяльністю еліти у загальнонаціональних інститутах влади. Але, на відміну від української ситуації, можна констатувати, що владна еліта Польщі має суттєву соціальну базу. В таких умовах не доводиться говорити про кризу легітимності інститутів влади та владної еліти.

Ще більше упевнюють у такому висновку дані про ставлення поляків до регіональних та місцевих органів влади. Тут можна завважити стабільно високу оцінку їхньої діяльності. Кількість задоволених керівництвом воєводств протягом 2003 року коливалася від 31 % до 38 %, незадоволених – від 57 % до 63 %. Позитивні та негативні оцінки роботи бурмістрів та вейтів майже зливаються: кількість незадоволених (протягом 2003 року – в середньому 50 %) урівноважується високими показниками задоволених (в середньому 46 %). Також стабільним є баланс оцінки діяльності старост: середній показник задоволених 2003 року – 38 %; незадоволених – 56 %.

Можемо констатувати, що і в Польщі, і в Україні критичне ставлення до інститутів влади і владної еліти в цілому переважає над позитивним. Діяльністю цих акторів політичної сцени незадоволена більшість респондентів. І польські, і українські респонденти особливо незадоволені діяльністю вищих ланок виконавчої (урядів) та законодавчої (парламентів) влади. Це можна пояснити як цілком нормальне соціальне явище, бо громадяни зазвичай вище оцінюють роботу регіональних та місцевих органів влади, які ближче до них, ніж діяльність інститутів влади загальнонаціонального рівня. Таку тенденцію відзначали ще Т. Дай та Х. Зіглер на прикладі США [8, с. 146, 308].

І справді, на прикладі оцінки поляками діяльності регіональних і місцевих органів влади (та, відповідно, владної еліти цього рівня) можна упевнитися в тому, що ця тенденція характерна і для країн Східної Європи. Але у ставленні українців до інститутів влади і владної еліти можемо побачити величезний розрив між мізерними показниками позитивної та

**Ставлення населення України і Польщі
до інститутів влади та владної еліти**

Андрій Зоткін

величезними – негативної оцінки діяльності цих акторів, підтримки їх дій та довіри або недовіри до них. Причому, особливо підкреслимо, на всіх рівнях владної вертикалі.

Хоча і Польща, як свідчать деякі дослідники, переживає період „ритуальної демократії”, коли держава зберігає зовнішні її атрибути, але переходить до олігархічного правління, період переважно замкненого самовідтворення владної еліти та кризи громадянського суспільства [9, с. 176-179]. Однак у польському суспільстві традиційно вкорінений індивідуалізм, що детермінує, як уже зазначалося, відокремлене (але не відчужене) співіснування держави і суспільства. Крім того, наявність розвиненої контр-еліти у Польщі, коли вона перебувала у „соцтаборі”, скорегувала шлях трансформації польського суспільства у кардинально іншому напрямку, ніж це відбулося в пострадянських країнах. Тому у Польщі розвивається саме правова держава з елементами громадянського суспільства. Те, що дослідники відзначають його кризу в сучасній Речі Посполитій, свідчить, принаймні, про наявність хоча б його елементів, чого, на жаль, не можна сказати про Україну.

В Україні держава фактично вже не соціальна, але ще не правова. Суспільство не встигло адаптуватися до нових, ринкових засад існування. Таке становище породжує суперечності у відносинах суспільства і держави, у соціально-психологічних настановах та ставленні людей до владної еліти, яка не зуміла підготувати соціально-економічну та соціально-психологічну базу соціальних змін. На наш погляд, це є однією з найголовніших причин кризи легітимності держави, де еліта є владною, але ще не національною.

Можливий вихід з цього замкнутого кола полягає, як уже зазначалося, у стимулюванні розвитку інститутів громадянського суспільства та супутніх їм механізмів – прозорих виборів і на ділі незалежних ЗМІ. В умовах нерозвиненості громадянського сектора необхідно вжити серйозних заходів для цього. І, як на нашу думку, перш за все це стосується регіонів, де значно нижча суспільно-політична активність і політико-правова культура населення, через що вади загальнодержавних інститутів влади набувають потворних форм. Однією з головних умов зміни ситуації в країні на краще є усвідомлення владною елітою необхідності власного „самообмеження” та самовдосконалення. Інакше безвідповідальність влади у довгостроковій перспективі логічно підсилить тенденції схильності суспільства до авторитаризму. В результаті підвищиться вірогідність приходу до влади представників радикальних політичних напрямків чи силових структур. Тобто інститути, які формувалися як інструменти захисту та утримання влади, можуть перетворитися на елітоутворюючі суб’єкти влади за цілковитої підтримки населення. Як свідчить історія, наступними кроками стають кадрові зміни „старої” нелегітимної еліти, повне опанування влади „ною” силовою

елітою та встановлення тоталітарного режиму. В сучасній Україні для цього існують соціальні умови.

Література:

1. **Шульга М.** Соціально-психологічні розвідки в Інституті соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1 – 2. – С. 243 – 255.
2. **Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Порохонська О., Шульга Т.** Правляча еліта сучасної України. (Аналітична доповідь №10). – К.: Інститут соціології НАН України; Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій, 1998.
3. **Шульга М.** Оцінка населенням стану дотримання прав людини в Україні // В кн.: Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 176 – 193.
4. **Украинское общество: от выборов до выборов** (Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002). – К.: Інститут социологии НАН Украины, 2002.
5. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова з 27 лютого по 5 березня 2003 року в усіх регіонах України. Опитано 1998 респондентів віком від 18 років у 118 населених пунктах, включаючи села, селища міського типу, малі, середні та великі міста. Похибка вибірки – 2,3 %. http://www.uceps.com.ua/ukr/work/work_sociology.shtml
6. **Козловски П.** Общество и государство: неизбежный дуализм. – М., 1998.
7. Дані щодо Польщі наведені з моніторингу „Barometr Klimatu Politycznego”, яке проводить агенція „Pentor”: <http://www.pentor.pl/nasze-publicacje/index.html>
8. **Дай Т. Р., Зиглер Л. Х.** Демократия для элиты: Введение в американскую политику. – М., 1984.
9. **Борковский А.** От диктатуры пролетариата до олигархии. Трансформация социальной и политической структуры польского общества III Речи Посполитой (1989 – 2003) // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. – К., 2003. – С. 174 – 181.

Криза „советології” і пошуки нових підходів

Володимир Фісанов,
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

На межі 1980 – 1990 років країни Центральної Європи відмовилися від „побудови комунізму” і задекларували перехід до ринково-ліберальної моделі розвитку. Згодом на цей шлях стали й держави, що виникли після розпаду Радянського Союзу. У цей період висловлювалися різні прогнози щодо можливостей і перспектив переходу від соціалізму до капіталізму. Проте, як зауважив американський вчений Г. Стоукс, найприголомшливішим у тогочасних подіях у Східній Європі було те, що там ніхто не пропонував жодних нових ідей. Оригінальних ідей, додамо ми, продукуваних у самих суспільствах, котрі б стимулювали ефективність економічної та соціальної трансформації.

Звернімо увагу, що в сучасній літературі з політичних наук у нас в Україні, як, до речі, і в Росії та Молдові, майже не згадується, що базові суспільні проблеми нашого розвитку, корінні питання соціальних і духовних змін ще з часів СРСР були й залишаються предметом більш ніж пильної уваги зарубіжних академічних вчених, економістів і політологів. Такий досить цікавий нюанс. Кількість докторських дисертацій, присвячених Радянському Союзу і захищених в американських та британських університетах з 1960 до кінця 1970-х років утричі перевищувала кількість докторських праць, написаних від початку століття до кінця 1950-х років.

Що ж сталося з галуззю суспільних теорій і концепцій на Заході під назвою „советологія” після того, як зник головний об’єкт дослідження – СРСР? Які питання хвилюють сьогодні дослідників посткомунізму? Такий інтерес не є виключно академічним. Адже саме ті напрацювання досить часто корегують напрямки суспільної трансформації постсоціалістичних країн, дають оцінки подіям, визначають їх можливі наслідки. Іноді їх

автори були навіть радниками урядів (згадаємо хоча б не у всьому позитивний досвід Дж. Сакса).

У запропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати деякі актуальні проблеми посткомуністичних досліджень, прагнучи показати (наскільки дозволяють джерела) динаміку інтелектуальних пошуків і дискусій насамперед в англomовному науковому середовищі. Стосовно сучасних досліджень з цієї проблематики в Україні, то зазначимо, що вони є спорадичними. Із зарубіжних розвідок відзначимо хіба що статтю російського вченого В. Гельмана і працю американського дослідника С. Коена [див. 1; 5].

Редактор одного з численних збірників з досить промовистою назвою „По той бік радянських досліджень” (1994 р.), присвячених аналізу проблем посткомунізму, Д. Орловські так визначає характер кризи, у якій опинилася советологія. Визнаючи, що вивчення Росії та інших держав пострадянського простору необхідне з огляду політичного аналізу складних процесів, які сьогодні відбуваються у їх внутрішній і зовнішній політиці, він зазначає: „Радянські дослідження (Soviet studies), включаючи советологію, вразили склеротичні тенденції”. Причому це ані трохи не пов’язано з труднощами доступу до джерел, до відповідних інститутів і людей, котрі виконують певну роботу. Скоріш за все, криза настала внаслідок „вад бачення й творчої уяви, теоретичної софістики і браку порівняльної перспективи, яка живиться значно ширшими світами соціальної науки, історії та літературних досліджень” [15, с. 3]. За визнанням одного із сучасних дослідників – Ф. Флерона, „советологи були поганими методологами” [11, с. 245].

І все ж, говорячи про кризу советології, не слід забувати, що вона, як зазначалося в одному з досить ґрунтовних досліджень минулих років, „являє собою (звісно, йдеться передусім про час написання книги – В. Ф.) потужний дослідницький комплекс” з вивчення внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, економіки та культури, історії і сучасного розвитку суспільства [4, с. 7].

До професійної честі дослідників посткомунізму зауважу, що вони й нині не відмовляються різко критикувати один одного, шукати оптимальних концептуальних і теоретичних підходів до вивчення посткомуністичних феноменів на Сході Європи. Прикладом може бути книга С. Коена „Провал хрестового походу. США і трагедія посткомуністичної Росії” (2000 р.). Автор належить до ревізіоністської школи політологів, котрі вважають, що ліберальна модель в Росії зазнає краху так само, як і політика США щодо неї. Саме в цьому дусі С. Коен коментував події другого президентства Б. Єльцина на сторінках впливових часописів „The Nation” і „The New Republic”, а також в радіоінтерв’ю на CNN. „Чому майбутнє Росії обов’язково має бути таким, як американське сьогодні? – слушно запитує дослідник. І відповідає: –

В основі цієї ідеї лежить звичайнісінька політична чванливість. Зарозуміла і телеологічна ця ідея є академічним виразом „американського тріумфалізму пострадянської доби, псевдонаукової версії тези Фукуями про „кінець історії” і, як більшість ідей „Вашингтонської згоди”, не виходить за межі XX століття” [5, с. 38]. Вчений піддає, без перебільшення, нищівній критиці так звану „школу транзитологів”, яку вигадало старше покоління советологів, сформувавши когорту молодих вчених – таких собі відчайдушних академічних „молодотурків”. Саме вони вбачають панацею у ліберально-ринкових реформах і громадянському суспільстві. Внаслідок цього „ціла галузь науки... опинилась у полоні концепції, котра спотворила і девальгувала професію”, – констатує С. Коен. Він пише про глибоке моральне падіння частини транзитологів, котрі, розуміючи, що „радикальні реформи” супроводжуватимуться величезними людськими стражданнями, тим не менш готові „виправдати їх в ім'я майбутнього”. На думку А. Піккеля, на ранні трансформаційні дебати вплинуло також і те, що до них прилучилися спеціалісти з економіки, а вони були мало обізнані в галузі посткомуністичних досліджень. По-друге, у цю сферу втрутилися вчені з політичних наук, зокрема так звані транзитологи, які були готові поширити власний досвід експертизи переходу від авторитаризму до демократії в Латинській Америці і в Південній Європі на східноєвропейський контекст. На сторінках своєї книги С. Коен фактично виносить жорсткий (якщо не сказати жорстокий) науковий і політичний вирок транзитології. Він пише: „І ось тепер з'ясовується, що транзитологи – вчені і журналісти однаковою мірою – прогавили найважливіше в історії Росії з 1991 року і одночасно абсолютно протилежне тому, що вони збиралися вивчати і висвітлювати – поступовий та неухильний процес демодернізації країни. Підсумком стало росієзнавство без Росії” [5, с. 38, 41, 59].

Показово, що вперше свої ідеї С. Коен апробовував на сторінках впливового часопису „Post-Soviet Affairs”, де за підтримки знаного вченого Дж. Бреслауера (який, до речі, координує програму радянських і пострадянських досліджень в університеті Берклі) було опубліковано фрагмент дослідження, незважаючи на принципову незгоду з низкою тез С. Коена. Дж. Бреслауер, який зробив свого часу внесок у концепцію „авторитаризму благоденства” (welfare authoritarianism) вважав, що надмірна полеміка проти советології недоречна, і висловлював побоювання, що „інтелектуальна історія советології може бути замінена карикатурами, запропонованими сьогоденніми критиками” [14, с. 112]. На перший план тепер виступають завдання інтелектуального прориву. Мабуть, минула доба ейфоричних досліджень, коли після краху комунізму „ідеологічний вакуум заповнювався західним баченням тріумфуючих ринків і демократії”. Як зазначає дослідник із Берклі М. Буравой, через десять років після падіння Берлінської стіни „ми можемо починати

роздумувати, як успішні хвилі західної теорії живуть у новому оточенні та чи спроможні вони накидати нові пізнавальні карти” (new cognitive maps) [10, с. 302].

Звернемося у контексті здійснюваного нами аналізу досліджень посткомунізму до теми **адекватності концептуальних і теоретичних підходів** тим соціально-політичним феноменам, які сьогодні прийнято називати **проблемами суспільств перехідного періоду**. Нам допоможе у цьому блискуча, як на мене, розвідка канадського вченого А. Піккеля „Трансформаційна теорія: наукова чи політична?“, видрукована рік тому у березневому числі теоретичного журналу „Communist and Post-Communist Studies” [16]. Засаднича ідея автора полягає в тому, що **трансформація – це насамперед політичний проект**, в якому соціальна наука може відігравати інструментальну і допоміжну роль. Соціальна наука (у ціннісно-вільному веберіанському розумінні), як вважає А. Піккель, не має прямого інтересу у трансформаційній теорії. Він розглядає її як об’єкт дослідження поруч з іншими об’єктами. При цьому відзначається пізнавальна слабкість трансформаційних теорій. Політичні теорії, подібні до теорій Платона, Макіавеллі, Бодена, Гоббса, Руссо і Маркса (засновані на епістемологічному авторитеті та переконливому підході до проблемної ситуації), **виникають винятково для того, щоб мобілізувати**. Тому найбільш інтегровані теорії посткомуністичної трансформації зорієнтовані на дію і, мабуть, найбільш правильно описуються у вигляді політичних програм, соціальних технологій, міфів та ідеологій. За А. Піккелем, найвпливовішими посткомуністичними теоріями є неолібералізм і націоналізм (у сенсі соціального перетворення). Проте, з точки зору ціннісно орієнтованої соціальної науки, вони не можуть претендувати на науковість. До речі, у цьому контексті національні історії постсоціалістичних країн (особливо пострадянських) мають вигляд саме **політичних проектів, „вмонтованих” у трансформативну теорію сьогодення**, і тому значно знижують, якщо дозволено так висловитися, коефіцієнт наукової вірогідності та верифікованості.

Хто ж сьогодні на Заході задає тон у трансформаційних дослідженнях і дебатах? За визначенням А. Піккеля, у цьому зацікавлений насамперед „міжнародний науково-урядово-корпоративний комплекс”, який відіграє ключову роль у „виробництві та пропагуванні трансформаційної теорії”. Цей комплекс включає академічні установи та дослідницькі інститути, уряди, міжнародні організації, медіа, а також політичні мережі всередині та поза цими інституціональними акторами. Підсумовуючи, автор доходить висновку, що **навіть найбільш інтегрована та впливова теорія трансформації не є і не може бути науковою** (підкреслення моє – В. Ф.). У традиційному розумінні слова – це прогресивна і софістична політична теорія; у найгіршому випадку – всього лиш спрощена і пізнавально обмежена доктрина. Отже, вчені, спеціалісти з соціальних наук, мають

бути скептично налаштовані відносно так званого „соціально релевантного” теоретизування, зокрема до можливостей його узгодження з „ідеалами ціннісно-вільного наукового знання” (ideals of value-free scientific knowledge) [16].

Звернемося ще раз, враховуючи міркування А. Піккеля, до практичніших підходів. Американський дослідник-політолог Г. Алмонд висловив досить слушну думку, що, мабуть, не слід звинувачувати советологів у тому, що вони не зуміли передбачити таких подій, як „перебудова і розпад” СРСР. Нам, як сумлінним студентам, що вивчають радянську політичну систему, слід замислитися над „тектонікою” згаданих подій. Вчений влучно зауважує: „Ми не можемо очікувати від політичної науки більше, ніж очікуємо від геології або ж метеорології” [8, с. 193]. Г. Алмонд критикує підходи відомого вченого А. Пшеворського, який, маючи на увазі пострадянські держави, говорить, що „Схід поступово стає Півднем” (використовуючи слово „Південь” у розумінні недорозвиненості). Як вважає Г. Алмонд, така метафора нічого не додає до розуміння процесів на пострадянському просторі. „Радянське населення, – вважає вчений, – не було населенням третього світу; воно було освіченим, з добрими трудовими навичками. Радянське суспільство не було також надмобілізованим і недоінституціалізованим у розумінні Хантінгтона; воно було надмобілізоване у сенсі існування структур контролю та придушення і недоінституціалізоване з точки зору розвиненості політичних структур та громадянського суспільства” [8, с. 196].

Чи підвищується нині ризик зникнення або повної втрати інтелектуальних орієнтирів у професійних істориків, котрі переймаються вивченням Радянського Союзу, якщо вони розглядатимуть його історію переважно як „закриту епоху” (подібно до того, як сьогодні досліджують нацистську Німеччину, Веймарську республіку чи Візантійську імперію)? Згадуваний вже Д. Орловські дотримується думки, що нині підхід „звужених обріїв” негативно впливатиме на об’єктивність аналізу. Тому варто інтегрувати історичні дослідження з „сучасним аналізом і баченням майбутнього” [15, с. 22].

Цікавою є порівняльна класифікація комуністичних режимів, яку наводить американський дослідник Е. Янос (якщо розглядати недавні процеси у країнах Центральної та Східної Європи з проекцією на сучасність). Візьмемо лише три параметри його таблиці „Цінності комунізму” – „Політична формула (операційний принцип)”, тобто методи, за допомогою яких мотивувалася внутрішня і зовнішня політика, здійснювалось управління державою, а також „політична культура” і „політична структура”. За першим параметром, наприклад, в СРСР за часів Л. Брежнєва був етатизм (національно-визвольний рух, обмеження стратегічних озброєнь); в Югославії та Угорщині – реформізм (ринковий

соціалізм); в Румунії – радикальна мобілізація. За другим параметром Е. Янос подає таку класифікацію (наводимо вибірково): СРСР доби Л. Брежнєва – мілітаризована політична культура, за часів М. Горбачова – громадянська, Румунія – симулятивна. І, нарешті, „політична структура” у всіх країнах авторитарна, за винятком СРСР, який у добу горбачовської перебудови переживав період „симулятивної демократії” (simulated democracy) [13, с. 20]. Мабуть, не погіршимо проти істини, якщо зауважимо, що у багатьох країнах СНД, і в Україні зокрема, цей період триває і тепер.

Саме такого підходу – поєднання історії і політичного аналізу – дотримувалися учасники конференції, яку в середині березня 2001 року на базі Принстона організував один з підрозділів ЦРУ – Центр з вивчення розвідувальної діяльності. Тема конференції – „ЦРУ та його аналіз становища в Радянському Союзі, 1947 – 1991”. Зауважимо, що спеціально до цієї зустрічі американці розсекретили 9 тисяч сторінок повідомлень розвідки. Як зазначив один із учасників конференції – російський вчений С. Мікоян, тема лише на перший погляд здається суто історичною. Дискусії ж засвідчили, що аналіз подібної розвідувальної діяльності зберігає певну актуальність, тому що поняття „Росія доби холодної війни” у деяких аспектах перейшло на сучасну Росію [7].

Мабуть, що саме в такому аспекті розглядає сучасну ситуацію в Росії і Г. Кіссінджер. Він з великим скепсисом оцінює можливості демократичних змін у зовнішній політиці РФ. Метр американської дипломатії так пише про курс теперішнього президента Росії: „На відміну від свого попередника, котрий вигострив зуби у запеклій боротьбі з комуністичною партією, В. Путін вийшов із надр таємної поліції. Просування у цій таємничій ієрархії передбачало сильну схильність до націоналізму та характер холодного аналітика. Це спонукає до проведення зовнішньої політики, подібної до багатовікового курсу царизму, який спирався на віру народу в особливу російську місію та був націлений на домінування над тими сусідами, яких не можна підкорити” [2, с. 68 – 69].

Дослідники посткомунізму, на думку Д. Орловського, значно програють, відмежовуючи себе від історії, не розглядаючи ключових питань, якими є значення революції, природа громадянського суспільства, міць спонтанних соціальних сил. Він зазначає також, що, скажімо, в сучасній Росії мало є такого, що можна було б порівняти зі Східною Європою чи з Китаєм [15, с. 4]. Саме з точки зору посткомуністичних трансформацій Китай усе ще залишається непізнаним. Як зазначає австралійський вчений Дж. Арнасон, „китайська частина історії ще менш досліджена (ніж феномен європейського комунізму – **В. Ф.**) і набагато менше відображена у теоретичних підходах. У випадку з Китаєм ми повинні виходити із збалансованішого погляду на унікальну взаємодію трансформаційних процесів всередині китайської імперії, впливу західної експансії на Східно-Азійський регіон та розповсюдження західних

ідеологічних альтернатив. І на фундаментальному рівні схоже на правду, що у довготривалій цивілізаційній динаміці китайського світу полягає один з найзагрозливіших викликів західній теорії та історіографії" [9, с. 86].

У зв'язку з цим постає слушне запитання: наскільки прийнятним для реформування посткомуністичних і комуністичних країн є неоліберальний інструментарій? Як вважає А. Піккель, переважна більшість країн має дуже обмежені соціетальні ресурси для успішного переходу при використанні принципів неоліберального проекту. Китайська модель має з ним мало спільного. Мова тут скоріш не про „західний капіталізм”, а про „азійський”. Сьогодні союз неоліберальних реформаторів та освічених технократів ведуть Китай шляхом тривалого капіталістичного зростання. В деяких країнах, включаючи Росію, Киргизстан, Монголію та Молдову, ліберальні реформатори, будучи при владі і користуючись підтримкою міжнародних фінансових організацій, досягли мізерних результатів. Проте консервативні і національно орієнтовані еліти, скажімо, в Словенії та Словаччині, навпаки, досягли відчутного успіху. Разом з тим, Куба і Білорусь рішуче відкинули неоліберальний проект [16].

Отже, кожна з країн, що розпочала зміни у 1990-і роки, є своєрідним трансформаційним феноменом, який живиться переважно західним досвідом та ідеями. Як слушно зауважує М. Буравой, для Росії та Східної Європи, котрі, шукаючи пояснення сучасних процесів, звертаються до „марксистських теорій глобального капіталізму”, перспективними є ідеї М. Кастельса про інформаційне суспільство, а також Д. Гарвея щодо гнучкого нагромадження. „Посткомуністичний капіталізм, – констатує вчений, – створюватиметься не економічною буржуазією чи старою політичною елітою, але переважно культурною буржуазією та інтелігенцією, сформованою за часів комунізму” [10, с. 307, 303].

Тут необхідно пояснити один досить важливий момент, пов'язаний із запереченням багатьма дослідниками на теренах Центральної Європи, і особливо в Росії, добре відомого „цивілізаційного підходу”. Побойовання того, що пророкована С. Хантінгтоном „вельветова культурна заслона” виявиться в якомусь сенсі набагато міцнішою, ніж заслона „залізна”, поділяється багатьма європейцями на Схід від Відня. Цивілізаційний підхід залишає, скажімо, більшу частину України і Росію за межами західної ліберальної ойкумени. Не випадково російський дослідник Н. Косолапов віддає перевагу в цьому контексті саме формаційному підходу, вважаючи, що саме він „дає змогу сподіватися, що Росія (як, можливо, й деякі інші країни), пройшовши крізь всілякі відхилення і коливання, стане насамкінець на шлях соціально-орієнтованого ринку та політичної демократії, яким іде Захід. Цивілізаційний підхід, ґрунтуючись на інших теоретичних і методологічних посиленнях, не залишає для такого роду надій жодних наукових підстав” [3, с. 72].

Важливо підкреслити й те, що в Росії в багатьох сучасних дослідженнях

і в політичному контексті використовується все, що так чи інакше засвідчує європейськість країни, в тому числі й в інтелектуальній сфері. Показовим тут є започаткування видання фундаментального дослідження вченого і політичного діяча ХХ століття Т. Масарика „Росія і Європа”. Думки мислителя багато в чому співзвучні сучасному трансформаційному дискурсу. Т. Масарик пише: „Виховуючись у європейському дусі, кожна окрема російська людина переживає цей процес ломки в глибинах своєї особистості, адже перед нею постає завдання якомога органічніше поєднати корінні російські засади з європейськими запозиченнями, оскільки людина не може жити у роздвоєному стані” [6, с. 7]. Зміна інтелектуальних орієнтирів чи, скоріш, кардинальне їх корегування в західному дусі – ось суспільне завдання не одного десятиліття.

І через більш ніж десятиріччя, що минули після „доби Горбачова”, у неонеоменклатурних країнах актуальним є звернення до тих інтелектуалів Заходу, хто розуміє, що тут насправді відбувається: „Зробіть, якщо це можливо, кроки для підтримки критичних досліджень і розуміння посталих феноменів солідарними інтелектуалами і тими особистостями поміж освіченої публіки, хто справді бажає реальних і дієвих змін (нехай пробачить читач, використаю тут підходи А. Пшеворського) у нашій „СНГалії”. Формуємо за допомогою західних друзів та продуктованих ними ідей нову якість політичного керівництва. Один із відомих дослідників, а саме П. Реддауей, якось висловив щодо посткомуністичних країн таку думку: ми (тобто ті, хто живе на Заході) не в змозі врятувати там демократію, але ми маємо діяти, виходячи з морального імперативу надати усю можливу підтримку з нашого боку цій „дуже крихкій демократії”.

Для України шанси досягнути європейський ліберально-демократичний тезаурус, мабуть, привабливіші з огляду на австрійське культурне минуле західно-української тераси. Однак більша частина України (схоже на те) „продиратиметься” крізь хащі номенклатурно-феодального капіталізму, відштовхуючись від деїделогізованої формаційної концепції, котра дозволяє гнучко маневрувати, насамперед в економічній та соціальній сферах. В дискурсі соціальних наук термін „трансформація” визначається як нескінченний процес змін. У нашому контексті він виступає синонімом „переходу”. Як зауважує А. Піккель, перехід (у сенсі переходу до „західної моделі”) продовжує бути політично найвпливовішою ідеєю сьогодення. Отримавши лише натяки для пошуку, ми спроможні відкривати шляхи переходу самі, спочатку покладаючись переважно на інтелектуальні орієнтири Заходу, а згодом формуючи власне бачення ситуації, яке вже *ad modum* не мало б їм суперечити.

Література:

1. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії

// Політична думка. – 2000. – №2. – С. 3 – 10.

2. **Киссинджер Г.** Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.

3. **Косолапов Н. А.** Теоретические исследования международных отношений (Современное состояние науки) // Международная экономика и международные отношения. – 1998. – №2. – С. 67 – 79.

4. **Королев С. А., Смолянский В. Г.** Введение // Развитой социализм и кризис „советологии”. – М.: Наука, 1982. – С. 3 – 14.

5. **Коэн С.** Провал крестового похода. США и трагедия посткоммунистической России. – М.: АИРО-XX, 2001. – 303 с.

6. **Масарик Т. Г.** Россия и Европа. – СПб: РХГИ, 2000. – 448 с.

7. **Микоян С. В** центре внимания – Советский Союз // www.ng.ru/

8. **Almond G. A.** The Record of Soviet Studies // Beyond Soviet Studies / Ed. by D. Orlovsky. – Washington: The Woodrow Wilson Center, 1994. – P. 193 – 198.

9. **Arnason J. P.** Communism and Modernity // Daedalus. – 1995. – Vol.129. – №1. – P. 61 – 91.

10. **Burawoy M.** Afterword // Uncertain Transition. Ethnographies of Change in Postsocialist World / ed. by Michael Burawoy and Katherine Verdery. – Lanham – Boulder – New York: Rowman & Littlefield Publ., Inc., 1999. – P. 301–311.

11. **Fleron F. J.** The Logic of Inquiry in Post-Soviet Studies: Art or Science? // Communist and Post-Communist Studies. – Vol. 29. – 1996. – №3. – P. 245 – 274.

12. **Huntington S. P.** The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. – Summer 1993. – P. 22 – 49.

13. **Janos A. C.** What Was Communism. A retrospective in Comparative Analysis.

14. **Laqueur W.** The Dream that failed. Reflections on the Soviet Union. – N.Y-Oxford: Oxford University Press, 1994. – IX, 231 p.

15. **Orlovsky D.** Introduction // Beyond Soviet Studies / Ed. by Daniel Orlovsky. – Washington: The Woodrow Wilson Center, 1994. – P. 1 – 27.

16. **Pickel A.** Transformation theory: scientific or political? // www.socsinet.com/politicalscience/

Нові соціально-інформаційні системи Франції

Антон Шинкарук,

аспірант Інституту світової економіки
та міжнародних відносин НАН України

Для визначення політичних процесів важливими є самоорганізаційні характеристики інформації. Втім, події, що відбуваються в сучасній інформаційній сфері, досить неоднозначні і можуть стимулювати не тільки перехід на вищий рівень суспільного розвитку, але й провокувати явища дестабілізації. Тому важливим, на наш погляд, є вивчення процесів розвитку інформаційної системи та її використання в поведінці основних політичних елементів, розкриття методів впливу нових інформаційних технологій на політику, особливо в країнах „стабільної демократії”. Це дасть можливість розкрити синергетичне значення інформаційного суспільства.

Головними дослідниками означеної проблеми стали Г. Хакен, Е. Ласло, І. Пригожин, Ф. Варела, П. Сорокіна, С. Курдюмов, Є. Князева та інші. Слід зазначити, що інформаційне суспільство не однаково розглядається вченими. Відтак відразу підкреслимо, що віддаємо перевагу принципові, сформульваному М. Кастельсом про „не нейтральність” інформаційних технологій, які беруть участь у **реалполітік**. Теоретичним підґрунтям для визначення інформаційного суспільства в політичних процесах вважаємо постулати М. Хагена, який визначає теорію інформаційного суспільства як засіб посилення політичних агентів, що принципово не змінює якості демократії.

Якщо взяти таку країну „стабільної демократії”, як Франція, то побачимо, що головною особливістю сучасного політичного процесу в ній є нестійка стабільність, обумовлена сумарним впливом лівих і правих партій. Такий стан не може тривати довго, тому час від часу відбувається посилення однієї або іншої сторони політичного спектра. Так, за спостереженнями автора, у період 1997 – 2002 років в країні підвищувався вплив неоголлістських сил. Для політичного процесу такого типу характерний синергетичний LS-режим із загостренням, який, на думку

С. Курдюмова і Є. Князевої, є режимом „хвилі горіння, що збігається”. Тобто локалізація та інтенсивний розвиток процесів відбуваються в усе вужчому просторі. В цьому випадку для досягнення мети, на думку Г. Голіцина [1, с. 184 – 185], необхідне вироблення „...правильної тактики перемоги, яка полягає в тому, щоб зосередити переважаючі сили в потрібному місці та в потрібний час, а не розпорошувати їх даремно. Цю концентрацію сил слід навіть здійснювати за рахунок оголення інших ділянок – загальний ефект її виправдає... Саме концентрація дозволяє досягти критичного значення сили, після чого ефект її дії швидко зростає і виникає можливість добитися не кількісного, а якісного прориву” в результаті штучно створеного „керованого хаосу”.

І. Пригожин вказує на такий нюанс LS-режиму: він має перерости у HS-режим у вигляді поступового зниження флуктуацій; тільки тоді система переходить у якісно інший стан. Це є прикладом стратегії „великої події” та „успішного фіналу”¹ [2, с. 361], спрямованої на „...посилення влади держави – попередньої умови, пов’язаної з ясністю, довірою і визначеністю” [3] до влади президента.

Центральним пунктом для політики посилення є схожість політичних програм Ж. Ширака і Л. Жоспена, оскільки їх різний політичний спектр викликає схильність до конфліктності. Якщо виходити з політичної програми партії „Союз за президентську більшість” (СПБ), то можна припустити формування Ж. Шираком концепції „людини нації”, що повинна мати „правіший” образ. Партія СПБ розглядає президента як головну конституційну цінність республіки, що й обумовлює її дії, спрямовані на мобілізацію всіх державних засобів для забезпечення його стабільності.

Одним з чинників стабілізації, на нашу думку, слід розглядати технології інформаційного суспільства, застосування „мережевої логіки” поведінки. Саме президент стає головним ініціатором створення інформаційного суспільства у Франції, що починається 1997 року при уряді соціаліста Л. Жоспена. Тоді було проголошено урядову програму дій з розвитку інформаційного суспільства, офіційна мета якої – „побудувати інформаційне суспільство для всіх” [4], аби запобігти цифрового розриву та скоротити відставання Франції в галузі Інтернету [5].

Головний принцип діяльності президента в інформаційному суспільстві – політика близькості², яка, на нашу думку, досить чітко окреслює бажання посилити своє значення у політичній системі за рахунок ЗМІ. Втім, в

¹ Г. Пушкарьова пише, що послідовність акцій при організації політичної кампанії формується на основі характеру поданої інформації і може мати такий вигляд: інформування – підвищення інтересу – залучення до переживання – запам’ятовування.

² Від франц. – la proximite – близькість, близькі родичі.

сучасному інформаційному просторі не допустити опозиційні партії до оволодіння електронними ЗМІ – справа не з простих. Тому саме держава ініціювала розвиток Мережі, внаслідок чого отримала у цій сфері головні переваги.

Політику близькості президента Франції можна розцінити як бажання бути доступним для кожного виборця. З іншого ж боку, президент отримує значний ресурс для формування громадської думки, адже він має доступ до кожного громадянина, а точніше – до кожного лідера думок в Інтернеті. Принцип близькості виник внаслідок введення 1990 року (з редакцією від 1995 року) нового закону про вибори, який суттєво обмежує використання засобів політичної пропаганди за три місяці до дня голосування, і звужує, зокрема, „...використання з метою виборчої пропаганди будь-яких рекламних засобів у пресі чи будь-якому аудіовізуальному засобі комунікації”. Від цього Ж. Ширак отримав найбільшу користь, адже зберіг свій головний лозунг „Франція для всіх” і застосував тактику, при якій виборець стає глядачем та мимовільним учасником передвиборчої боротьби – тактику ситуаційної боротьби в залежності від місця³, що досягається створенням масових комунікаційних процесів у вигляді демонстрацій та мітингів і призводить до виникнення образу сильного і цілеспрямованого політика. Ці „ситуаційні кампанії” дозволяють висвітлювати їх у ЗМІ у вигляді окремих подій, що не розглядаються споживачами як єдина стратегія, тим самим сприймаючись як характеристика близькості політичних лідерів до народу. Відтак реальні некеровані політичні дебати замінювалися керованими медіа-подіями.

Виборчий процес 2002 року найкраще ілюструє політику близькості та мережеву логіку президента, яка враховувала поведінку суспільства в умовах підвищеної емоційної напруги. На цих виборах було 16 кандидатів, що свідчить про вибірковість ЗМІ по відношенню до кандидатів і помітно знижує ефективність їх дій та віддаляє їх від виборця, посилює невизначеність, конфліктність у поведінці суспільства. Основним опонентом Ж. Ширака виступав Ж.-М. Ле Пен. Однак він не мав значної суспільної підтримки, що дозволило б йому створити легітимну владу, а відтак М. Абеле називає вибори запланованими з визначеними „співмешканцями” – Ж. Шираком та Л. Жоспенем, тоді як Ж.-М. Ле Пен та інші виступають лише „статистами” [6].

Отже, головна мета виборчих перегонів – „відтінити” кандидатуру Ж. Ширака, який після 1995 року стабілізував рівень довіри на рівні 50 – 55 % опитаних, тоді як рівень „перспективи” Ж.-М. Ле Пена був завжди

³ Від франц. – le terrain – місцевість, площа.

стабільним з тенденцією до зниження протягом 1995 – 2002 років.

Дані щодо партій також свідчать, що саме в період виборів президента 1995 року Національний фронт (НФ) і його лідер мали найвищу популярність (28 % опитаних), однак політична обстановка тоді була іншою – Ж. Ширакові та Об'єднанню на захист республіки (ОЗР) необхідно було виграти вибори у лівих. 2002 року Ж. Шираку необхідно було закріпити свої позиції в суспільстві, однак це мало відбуватися на тлі падіння популярності ОЗР (якщо 1996 року популярність партії сягала 56 % опитаних, то в листопаді 2002 не перевищувала 40 % при рівні абсентеїзму в другому турі парламентських виборів того ж року – 39,3 %). У свою чергу, кампанія, розгорнута лівими проти НФ, не мала суттєвого впливу на позиції Ж.-М. Ле Пена: у першому турі – 16,9 %, а в другому – 17,8 %.

Сукупність цих доказів дозволяє зробити висновок, що негативна кампанія могла бути ініційована президентськими силами з метою відвернути увагу електорату від міжпартійної боротьби та посилити увагу до Ж. Ширака [7; 8]. Перемога у першому турі дозволила Ж. Ширакові відмовитися від телевізійних дебатів із Ж.-М. Ле Пеном і здобути позицію „незаперечної моральної переваги”.

Серед технологій, що Ж. Ширак застосовував для дестабілізації конкурентів, варто виокремити тактику вакцинації суспільної думки, контрпропаганди і складного інформаційного програмування суспільства в період, коли використання політичної реклами було заборонено законодавчо. Особливу роль у цьому зіграв Інтернет, на значення якого вказує програма попередніх заходів для забезпечення присутності Ж. Ширака в Мережі. Наприклад, на одному з етапів 2000 року виникає система переконання на відстані, що формується з кількох десятків цільових сторінок, а також проникнення он-лайн у більше, ніж 150 різних професійних організацій.

Головна мета – викликати хвилю позитивної інформації в Інтернеті для вербування членів партії, збільшення фондів, формування спілкування в реальному часі незалежно від відстані і часу [9]. Справа ускладнюється тим, що більшість користувачів є міським населенням з рівнем освіти вище середнього, тому цей електорат з більшою прихильністю ставиться до ліберальних та економічних дій урядових партій, а тих, хто активно цікавиться політикою, серед них обмаль. В сучасному політичному процесі, коли успіх може забезпечити перевага в 1 – 2 % голосів виборців, розробка он-лайн кампанії, націленої на ці 1 – 2 %, досить важлива. Варто врахувати також, що користувачі Інтернету – це не політичні симпатичні і тим більше не політичні професіонали. В політичних партіях їх класифікують як „клієнтів”, забутих системою і традиційними ЗМІ [10].

Отже, можна зробити попередній висновок: через масовість та відстеження діяльності лідерів думок у Мережі було створено

самоорганізаційний процес позитивного образу президента Ж. Ширака. Звідси виникає поняття не просто користувача Інтернету, а „ініціатора мережевої кампанії” [11].

Ж. Ширак та СПБ [12] налаштовані на довгострокове використання Веб для комунікації і термінової мобілізації, прикладом чого є масове розсилання електронною поштою запрошень ставати членами партії. Це не суперечить національному законодавству, що дозволяє використовувати масові розсилання рекламних оголошень. Іншим елементом кампанії стає веб-сторінка президента, яку за законом не можна змінювати під час виборів. Тому основне навантаження лягає на формулювання веб-адреси та змістових характеристик, за якими сторінка Ж. Ширака є найдосконалішою.

Агентство „Пряма мобілізація” (Mobilisation Directe) здійснює операції прямого маркетингу і в Інтернеті для „ОЗР та її кандидатів”. Президентом цієї компанії, створеної 1984 року, є М. Ульріх, сенатор ОЗР від Парижа і радник Ж. Ширака. Це агентство є розробником 2002pourlafrance.com. Серед функцій сайту – критика уряду та агітація серед молоді. Крім того, сайт консультує за „пріоритетами п’ятиріччя 2002 – 2007 років” та обговорює найпекучіші теми кампанії Ж. Ширака (небезпека, соціальне забезпечення, модернізація політичного життя, реформа держави) [13]. Веб-сторінку було створено 5 грудня 2001 року [14]. Вона розглядається як „попередня мережева кампанія”, що дає кілька переваг: з початком реальної кампанії передвиборчий штаб зможе посилатися на вже існуючу інформаційну базу; досконале посилення; он-лайн домінування над основним конкурентом; збільшення числа адрес, отриманих із електронних листів у відповідь на інформаційні бюлетені (newsletter); контакти з пресою та спостерігачами.

Елементом залучення потенційних виборців є розсилання спаму (неочікуваних електронних листів, що розсилаються автоматично), особливо під час акцій з мобілізації, що проводились соціалістами. Особливістю цього політичного спаму стає розсилання псевдо- та реальних комп’ютерних вірусів. Стратегія, без сумніву, викликана негативним потенціалом вірусів „Melissa” та „I love you” [15]. Перша дія 5 лютого 2002 року – один e-mail під назвою „тривога вірус JC95, JC2002”, посланий через сервер Hotmail⁴, був знайдений у електронних поштових скриньках деяких високопосадовців: „Top Security International інформує, що вразливість браузерів IE5, Outlook, Netscape, Opera, Eudora і Incredimail дозволила використовувати небезпечні вірусні програми, такі як Chirac95 або Chirac2002, що за допомогою „дірок” у комп’ютерному забезпеченні

⁴ Сервер Hotmail найчастіше обирає табір Л. Жоспена, а сервер Caramail – табір Ж. Ширака.

завдають шкоди... Загальні риси цих програм: руйнування файлів архівів, маніпуляція повідомлень, фальсифікація кодів доступу...”

У новому листі, відправленому через сервер Camail від 9 лютого 2002 року, інформується про новий вірус – Jospin.exe: „Якщо ви одержуєте e-mail під заголовком „Рухаємося разом з Жоспеном” або „З Ліонелем Жоспеном вам посміхається майбутнє”, то не відкривайте їх, оскільки йдеться про вірус Jospin.exe, що поширюється вже п’ять років у Франції в різних формах, – говориться в повідомленні. – Цей вірус існує в різних формах: Aubry.exe (ваш ПК працюватиме не більше 35 годин), Trotskyste.exe (ваш принтер друкує тільки червоний), Rave.exe (ПК більше не визнає вашу карту)...”. Це повідомлення, підписане Esprit d’Equipe (Колективний розум), є „спонтанною мобілізацією мережових фахівців”. Але за нею стояв К. Шалебаум, що був веб-майстром штабу Ж. Ширака і одним з електронних лобістів президента.

Esprit d’Equipe організувала другу „колону” мережевої кампанії Ж. Ширака – сайт aveschiras.com. Ідея цієї сторінки сформульована А. Дасье: „Наша мета – примножити ініціативи і використовувати всі ресурси Інтернету для створення більшої кількості різних об’єднань. Концепція цієї кампанії в Інтернеті полягає в тому, що вона повинна перевищити офіційні рамки, бо користувачі віддають перевагу, головним чином, спонтанності сторінок”. Сайт aveschiras.com викликав певний розкол у кампанії, але саме aveschiras.com носить всі риси використання вірусного маркетингу для мобілізації. Наприклад: „Надішли посилання другові”, „відправлення листівок” електронною поштою (серед них були: „Всі разом!”, „Відвідайте сайт aveschiras.com”, „Підтримуйте Ж. Ширака”, „Я підтримую Ж. Ширака” тощо). Використовувалася й можливість закачати рекламні банери, що не розглядаються як реклама, а отже не заборонені законодавчо [16; 17].

Одночасно з Esprit d’Equipe формується Комітет Інтернет-фахівців А. Басдерефа, але він наближений до офіційної сторінки 2002pourlafrance.net. А. Басдереф стверджує, що, з огляду на всю систему 2002pourlafrance, він має намір утворити мережну ініціативу навколо кандидатури Ж. Ширака і отримати максимум переваг із „простору обговорення, відображення і обміну”. Комітет об’єднує близько 50 Інтернет-фахівців. Близький до Ж. Ширака, А. Басдереф відповідав за Службу інформації і поширення (SID) з 1995 по 1997 рік. Зараз він спеціалізується в „питаннях мобілізації”, важливих для кампанії Ж. Ширака [18].

Дослідники відзначають, що під час другого туру виборів діяльність форумів і сторінок, близьких до соціалістів, зросла в кілька разів. „Ж. Ширак є нашим опонентом по демократії, але Ж.-М. Ле Пен є небезпекою для Республіки,” – так перший секретар СПФ Ф. Олланд закликав голосувати за Ж. Ширака у другому турі.

Паралельно з розвитком масових протестів, дії в Мережі класифікуються як вірусні повідомлення, сатиричні сайти і персональні сторінки або сторінки анти-НФ коаліції. З метою дискредитації Ж.-М. Ле Пена використовувалися технології чуток і хибних повідомлень. Наприклад, розсилання e-mail, що порівнює рекламне оголошення Ж.-М. Ле Пена з гітлерівським під час конгресу НСДАП. Цей розіграш, представляючи видимість історичної правди, був широко висвітлений ЗМІ, перш ніж його спростували. Банерна кампанія цього періоду також розгорталася з метою демонізувати образ Ж.-М. Ле Пена.

Фактична мобілізація проти правих сил в Інтернеті розпочалась 2001 року після справи YANOO!, яка дала можливість легально впливати на сторінку Радикального руху, сприяючи її закриттю. Під час виборчої кампанії це дало шанс протестній мобілізації в результаті активного розсилання електронних листів, що сформували „дамбу” для правих сил, аби повідомити „сумну реальність і виснаженість програми кандидата Ж.-М. Ле Пена, показувати загальну ірраціональність і повідомляти про невдачі керівництва в містах, де переміг НФ”, а також для координації: „другий тур має виявити максимальне зниження рейтингу Ж.-М. Ле Пена. Таким чином, забезпечується голосування за Ширака у 3 і 4 турах, законодавчих виборах. Головна мета відтепер завойовувати перемогу в законодавчій владі, Інтернет є добрим інструментом для цього...”⁵ [19].

Існування мобілізації лівих та інших сил проти праворадикалів засноване на внутрішній конфліктності соціалістів, що пропонували голосувати за Ж. Ширака „у рукавичках і затиснувши носа”. Це означає, що всередині СПФ міг виникнути поділ на тих, що підтримували вибори президента, і супротивників цього. Таким чином, відбувається заміна „режиму з загостренням” меншими політичними подіями, головна мета яких не протистояти НФ, а закріпити структуру, що утворилася, тобто перехід до синергетичного HS-режиму [20 – 22].

Дослідження політичної динаміки під час виборчої кампанії 2002 року вказує на „мережеву логіку” поведінки не тільки Ж. Ширака, але і його основних опонентів. Разом з тим – чи зміг Ж. Ширак „структурувати неструктуроване при збереженні гнучкості”? Варто вказати, що політичне

⁵ Приклади подібних листів див. на presidentielles.net: Marie-Laure Michaud Le risque est reel (25/04/2002 21:10); Appel du Parti socialiste aux electeurs (29/04/2002 13:49); Kader Ait-Mohamed Et si Chirac n'allait pas au deuxieme tour (29/04/2002 19:11). Одна особливість: у тексті листа зазначена впевненість у тім, що Ж.-М. Ле Пен не може стати президентом; одночасно був використаний хід, який розділив суспільство на борців проти фашизму і фашистів, порівнюючи їх з правими силами в Австрії, Данії, Італії, але при цьому не враховуючи, що ці політичні сили не мають стабільного успіху.

значення Інтернету у Франції невисоке, однак політичні агенти мають достатній досвід використання мережевих принципів. Водночас не зовсім очевидним є прагнення президента до посилення своєї влади. Особливо це помітно при позиціюванні з противником і прихильниками. Можливо, соціалісти і не хотіли б виступати за збереження „опонента по демократії” Ж. Ширака, але саме це відбулося в ході виборчого процесу 2002 року. При цьому вимушене голосування за Ж. Ширака лівих сил означає можливість існування латентного політичного конфлікту, що може послужити причиною політичних дій опозиції – СПФ.

Приклад виборів засвідчує ймовірність не просто вираження демократичної волі громадськості, а й можливість створення „натовпу інформаційного суспільства” через ініціацію міжособистісного обговорення. Схема такого інформаційного потоку у Мережі має такий вигляд: інформаційне повідомлення – реакція – викид реакції і формування хвилі спілкування в Мережі. В цілому це є досить важким завданням і повинно розглядатися в системі з іншими інформаційними інститутами. Проте змінюється головне завдання політичних агентів, яке на сьогодні виражається як прагнення поєднати контроль над ЗМІ із створенням і керуванням ситуаційними кампаніями. Будь-який політичний агент має доступ до Мережі у Франції, однак рівень доступу та можливість поширення своїх ідейних матеріалів нами визначається як низький. Якщо інформаційне суспільство не приносить користі малим агентам, то перевагами цього простору користуються більші агенти, зокрема пропрезидентські. Явище „керованого хаосу” в цьому випадку означає, що політична система еволюціонує у напрямку зміни технологій здобування і утримування влади на основі інформаційної системи. Цей висновок органічно поєднується з ідеєю про основу стабільності президента – конфлікт глобального світу, в якому президент розглядається як фактор стабільності, особливо в кризових ситуаціях, що підвищують рівень авторитету президента.

Література:

1. Голицын Г. А. Образ как концентратор информации // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М., 2002. – 496 с.
2. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент. Учебное пособие. – М., 2002. – 400 с.
3. Les vœux de Chirac // URL: <http://http://archquo.nouvelobs.com/cgi/une?date=20021231> (31.12.2002).
4. Quatre ans d'action gouvernementale pour la société de l'information Aout 2001 // URL: <http://www.internet.gouv.fr>.
5. Chirac J. „Mon projet pour la France numérique” Journal du Net 11-

13.03.2002. URL: http://www.journaldunet.com/printer/it_chirac.shtml.

6. **Abeles M.** Le point de vue d'un ethnologue Cycle 2001-2002 : „Points de vue sur l'election presidentielle de 2002”. Archive du 7 janvier 2002 URL: <http://www.cevipof.msh-paris.fr/>.

7. **Duhamel A.** L'image de Jacques Chirac vue par les Francais... // URL: <http://www.php.sofres.com/cote2/choixdate.php?perso=chirac>.

8. The perils of victory // Newsweek Vol. CXXXIX, No. 19. May 13, 2002. P. 14 – 15.

9. Le depart en net-campagne de Jacques Chirac // URL: <http://www.net-campagne.net>.

10. **Molenat X.** Recherche net-campagne a la francaise... URL: [http://www.presidentielles.net/alaune/\(12/04/02\)](http://www.presidentielles.net/alaune/(12/04/02)).

11. **Fumaroli S., Arpagian N.** Les reseaux Chirac // Le Nouvel Hebdo URL: <http://http://www.01net.com/12/04/2002>.

12. **Freby F.** Observatoire de la Net-Campagne. RPR URL: <http://www.europel.fr/infos/dossier.jsp?idboitier=224765&chaine=7>.

13. **Bourboulon F.**, Presidentielles: Chirac candidat „pure player” ? // Journal du Net 23 janvier 2002 <http://www.journaldunet.com/0202/020212insolite.shtml>.

14. Le depart en net-campagne de Jacques Chirac URL: <http://www.net-campagne.net/dossiers/departennetcampagnechirac.htm>.

15. **Bourboulon F., Desautez L.** Presidentielles: les „virus” Chirac et Jospin entrent en lice // Journal du Net 12 fevrier 2002.

16. **Seigne A.** Net & Politique: „Je t'aime, moi non plus” // Profession Politique №50 Septembre 2001, P.15.

17. **Krassovsky J.** Affaires de web-famille au RPR // http://www.transfert.net/fr/cyber_societe/article.cfm?idx_rub=87&idx_art=816514/02/2002.

18. Presidentielle: le mail Jospin.exe // Journal du Net 12.02.2002.

19. Quatre points de vue sur la net-campagne 2002 // URL: http://www.temps-reels.net/rubrique.php3?id_rubrique=163.

20. Presidentielle : le choc politique cree la surchauffe de l'audience // URL: <http://www.journaldunet.com/0204/020424audiencemedias.shtml> 24 avril 2002.

21. Weborama se mobilise pour le vote citoyen et contre le FN // URL: <http://www.neteconomie.com/perl/navig.pl/neteconomie/infos/article/20020424135213> 24/04/2002.

22. Les sites et les net-campagne de Jacques Chirac et de Jean-Marie Le Pen entre les deux tours // URL: <http://www.net-campagne.net/lessitesdecampagne.htm>.

Світові цивілізації в історичній динаміці

Ірина Алексеєнко,

кандидат політичних наук,

заступник декана юридичного факультету

Ужгородського державного інституту

інформатики, економіки і права

Сучасна історико-культурна, суспільно-політична та соціально-економічна думка при вивченні глобальних проблем повернулася до використання цивілізаційного підходу. До слова, цей підхід має майже трьохсотрічну наукову традицію, термінологічно започатковану ще у XVII і розвинену в XIX – XX століттях.

У 1990-і роки посилилася світова кризова ситуація в соціально-політичній сфері, особливо в макрорегіонах, розташованих на межі цивілізацій (Югославія, Кавказ, Індія, Пакистан тощо). Зважаючи на ці катастрофічні процеси, сьогодні геополітичною термінологією оперують не тільки науковці, а й практичні політики.

Звернімо увагу: деякі американські (З. Бжезінський, С. Гантингтон) та російські (О. Дугін, О. Митрофанов) теоретики сучасної геополітики вважають терени України теж місцем „розлому” цивілізацій. Правда, як свідчить політична парктика, межі його прокладаються (поки що?) тільки на папері. Але чи може це нас заспокоювати? Такі обставини не можуть не стимулювати дослідження цивілізаційного підходу до історичного розвитку в контексті впливу на міжнародні відносини з урахуванням його генетики, формування нового порядку цивілізацій на перетині тисячоліть.

Перш за все відзначимо, що концепція цивілізації стає домінуючою історико-соціологічною категорією, яку саме сьогодні за її значенням можна порівняти з домінуючою раніш концепцією нації, оскільки в сучасній науці основна увага зміщується від народів та держав на міжнаціональні структури і процеси.

Важливо при цьому зважати, що проблемами дослідження цивілізації нині переймаються як гуманітарні так і соціальні науки [8, с. 139]. Якщо

перші досліджують минуле тієї чи іншої цивілізації, тобто до їх „класичні періоди”, то другі – сучасну історію. Однак автор прагнучим поєднувати гуманітарний і соціологічний підходи, спираючись на теорії Е. Дюркгейма, М. Вебера, частково К. Маркса, філософію Т. Гоббса, ідеї Р. Дж. Коллінгвуда, головні теоретичні висновки М. Данилевського, К. Леонтьєва, основні ідеї О. Шпенглера, А. Тойнбі, проблемні дослідження цивілізацій С. Гантингтона та інших, концепції цивілітарного права.

Зазначимо, що етимологія терміну „цивілізація” походить від латинського слова „громадянин”. Цей термін у класичній латині мав два значення: те, що стосується приватного життя людини та його громадянських функцій; те, що є соціальним, корисним для громадян [7, с. 15]. Слід також зауважити, що традиційно термін „цивілізований”, відповідно до етимології латинського слова „civilis”, означає вихованого, гідного громадянина з високим рівнем освітнього та культурного розвитку. Поняття „цивілізація” визначає також рівень і ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури, яка прийшла на зміну варварству чи ранній античності, коли, за Арістотелем, світ поділявся на „вільного” і „раба за природою”. Активно термін вживається у XVII столітті як дієслівна форма „цивілізувати” у „Загальному словнику” А. Фуретьєра (1690 р.).

Існує підтвердження, що поняття „цивілізація” у французькій літературі вперше було використано маркізом де Мірабо 1757 року в праці „Друг законів”, а в англійській – 1767 року, тобто практично одночасно. Це свідчить про сам дух світосприйняття епохи, що вимагав нової дефініції.

Пріоритет у цій справі належить французьким просвітителям, які цивілізованим називали суспільство, засноване на засадах раціональності і справедливості. Але тільки 1798 року термін був використаний у французькому „Словнику Академії” [6, с. 156]. У Німеччині термін „цивілізація”, як пише П. Гольбах, сприймався як процес, де „нація цивілізується під впливом досвіду”, а культура виступає як компонент цивілізації. Місія цивілізації визначалася як встановлення „імперії розуму”, аби покінчити з війнами та злиднями.

Звернувшись до праці „Цивілізація: еволюція слова та групи ідей” французького історика Л. Февра, що був одним із засновників школи „Анналів”, знайдемо твердження, що цей термін уперше вжито французьким інженером Н. Буланже в монографії „Старовина, виявлена у своїх звичаях” (перероблено французьким філософом П. Гольбахом 1766 року, тобто після смерті автора). Цю дефініцію Л. Февр використав так: „Коли дикий народ стає цивілізованим, ні в якому разі не слід вважати акт цивілізації завершеним після того, як народу дано чіткі та незаперечні закони: потрібно, щоб він ставився до даного йому законодавства як до цивілізації, що продовжується” [10, с. 21].

Для позначення певного ступеня розвитку людського суспільства

термін „цивілізація” одним з перших використав шотландський філософ А. Фергюссон. Саме під ним він розумів те, що відрізняє людину та людське суспільство від тваринного світу, і те, що відрізняє одне суспільство від іншого. А. Фергюссон виокремлює три стадії господарського розвитку людства: дикунство (головні заняття – мисливство та рибальство), варварство (головне заняття – скотарство), цивілізація (головне заняття – орне землеробство). І лише 1877 року у праці „Стародавнє суспільство, або Дослідження шляхів людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації” американський вчений Л. Морган позначає терміном „цивілізація” вищу після дикунства та варварства історичну епоху, яка характеризується впорядкованістю суспільного ладу, виникненням класів, держави, приватної власності. Саме такої точки зору дотримується і Ф. Енгельс у праці „Походження родини, приватної власності та держави”.

Французькі соціологи Е. Дюркгейм і М. Мосс зараховували до цивілізації значні ідеологічні, художні, культурні та політичні цінності та рухи, стверджуючи, що цивілізації виходять за просторові та часові межі тієї чи іншої історичної спільноти. Вони є елементами у житті суспільства, що можуть передаватися, зокрема, як форми державного правління Греції та Риму чи надбання епохи Відродження.

У Росії термін „цивілізація” поширився лише у 60-х роках XIX століття [9, с. 6 – 7]. Цим російська наука завдячує теоретичним напрацюванням М. Данилевського – історика, біолога, соціолога, автора праці „Росія та Європа”. Саме М. Данилевський вважається засновником цивілізаційного підходу до історичного процесу. Він стверджує, що головні суб’єкти цього процесу – не держави чи нації, а культурно-релігійні спільноти (культурно-історичні типи). Він вважав, що головним завданням зовнішньої політики Росії повинен стати саме розвиток „слов’янського культурно-історичного типу”. Пізніше у його дослідженнях цей принцип (зона впливу однієї цивілізації) здобуває назву „великого простору”.

Подальший розвиток цього постулату М. Данилевського знаходимо у К. Леонтьєва. У працях „Захід, Схід та слов’янство” і „Національна політика як засіб всесвітньої революції” він виклав такі основні теоретичні положення:

³⁵₁₇ історія складається зі зміни культурно-історичних типів (життя людини вимірюється роками, цикл існування держав – 1200 років, геологічні епохи вимірюються тисячоліттями; отже, можна прогнозувати цикли розвитку);

³⁵₁₇ російська державність заснована на концепції візантизму, головними ідентифікуючими ознаками якої є візантійське православ’я, візантійське самодержавство, візантійські звичаї;

³⁵₁₇ ідея протистояння визначається між Заходом та Сходом на чолі з Росією (панславізм є загрозою для російської державності, однак основою

євразійської ідеї є особлива цивілізація – східна під егідою Росії) [13, с. 239].

Важливу наукову цінність подальших теоретичних положень щодо цивілізаційного підходу до історичного розвитку мають дослідження німецького філософа О. Шпенглера. У праці „Примерк Європи” (1918 р.) він відзначає, що поняття цивілізації тісно пов’язане з поняттям культури, причому не тільки в негативному розумінні, але й у позитивному, і навіть протиставляється культурі, як матеріальне, технічне – духовному, як стандартне і нелюдське – унікальному і гуманному. Він розглядав цивілізацію як занепад культури: „Цивілізація є неминучою долею культури, ...логічним наслідком, завершенням і результатом культури” [15, с. 43].

Таке протиставлення не є адекватним відображенням протиріч сучасного світу. Цивілізація є соціокультурним утворенням, і цим вона відрізняється від формації, яка охоплює систему соціальних зв’язків безвідносно до культури. Звідси впливає сама можливість використовувати поняття цивілізації для характеристики конкретних просторово обмежених суспільств із їх своєрідною культурою. Інакше кажучи, у світі існує не одна, а безліч локальних цивілізацій, спроможних зберігати свої типові особливості у різних суспільних формаціях.

О. Шпенглер визначав вісім цивілізацій (єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську, майя). Причому він акцентував увагу не стільки на аналізі історичного минулого тисячолітніх цивілізацій, скільки на прогнозуванні майбутнього. Саме це і викликало широкий громадський резонанс та інтерес до висловлених ним ідей. Зокрема, таких:

³⁵₁₇ всесвітня історія – це співіснування автономних культур, організмів, кожен з яких має свою душу і долю і переживає певні стадії розвитку (весна/молодість, літо/зростання, осінь/зрілість, зима/занепад, смерть);

³⁵₁₇ цивілізація є вульгарною формою культури, яка постає в останньому її циклі;

³⁵₁₇ ключем до розуміння специфіки цивілізації є сприйняття простору.

Розвінчуючи європоцентризм, О. Шпенглер відмовляється від „концепції єдиного „всесвітнього” історичного процесу, єдиної лінії еволюції людства, яке проходить послідовні етапи розвитку, що є, за всіх відхилень, періодів застою чи занепаду, в цілому поступальним рухом, який ми визначаємо як прогрес [15, с. 43]. О. Шпенглер стверджує, що кожна регіональна цивілізація піддається біологічному ритмові, де найважливіший етап – зростання є власне „культурою”, а етап занепаду – „цивілізацією”. Якщо на стадії культури відбувається органічний тип еволюції у всіх сферах життя (соціальній, релігійній, політичній, художній, етичній, військовій, науковій тощо), то для цивілізаційної стадії характерний механічний тип еволюції, що є „окостенінням” органічного

життя культури і її розпадом.

О. Шпенглер абсолютизує свою ідею, перетворюючи самосутність культурно-історичного розвитку на повну його відокремленість. Досліджуючи і пізнаючи культурну історію усіх часів і народів, він обстоює думку про неможливість досягнення чужих культурних світів, вважаючи при цьому, що єдиної загальнолюдської культури бути не може. Застосовуючи „Таблиці „одночасних” епох духу”, він оригінально зіставляє культури, прагнучи визначити, у який період вони збігаються в часі на етапі аналогічних життєвих циклів, зокрема – „зрілого літа” культури.

Саме таке зіставлення цих культур здається нам суперечливим для висновків самого О. Шпенглера, який вважав, що одна культура не може проникати в іншу. Водночас, за словами Л. Февра, О. Шпенглер виступав проти того, щоб ділити історію на шматки (як пиріг): на історію дипломатичну, економічну тощо. На місці всіх цих закутків він вирішив збудувати світлий палац всеохопної історії, де народи, мови, боги і нації, війни, науки... – все було для нього лише символами. Однак якщо античній культурі були притаманні спокій, ясність, а не динаміка, то західній культурі, навпаки, – неспокій, динамізм, прагнення до неосяжного [13, с. 253].

У певному розумінні продовжувачем ідей О. Шпенглера став А. Тойнбі – англійський мислитель, історик, автор 12-томної праці „Дослідження історії”, виданої у нашій країні з дуже великим запізненням. Згідно з його теорією, динаміка цивілізації – від зародження до розпаду – визначається законом „Виклик – Відгук”, за яким прогрес чи регрес цивілізації пов’язаний з адекватністю „Відповіді” регіонального соціуму на „Виклик” історичної ситуації. Саме народження цивілізації відбувається спонтанно за наявності двох необхідних умов: стимулюючої ролі оточуючого середовища – „Виклик” і наявності у соціуму творчої меншості, спроможної сформулювати „Відгук” на „Виклик”.

Серія послідовних відповідей на послідовні виклики тлумачиться ним як вияв розвитку цивілізації. Особливо тоді, коли в ході розгортання процесу її становлення спостерігається тенденція до зміщення спрямування її дій від зовнішнього оточення до внутрішніх викликів, які все більше обумовлюють прогресивний рух цивілізації або етносу, що її формує, у напрямку самовизначеності та самодостатності. „Суспільство... в процесі своєї життєдіяльності стикається з цілою низкою проблем” і „кожна така проблема – це виклик, відповісти на який можна, тільки пройшовши через нелегкі випробування” [12, с. 253].

А. Тойнбі виокремлює п’ять основних типів „Викликів”:

³⁵₁₇ виклик суворих країн;

³⁵₁₇ виклик нових земель;

³⁵₁₇ виклик історичних ударів;

³⁵₁₇ виклик тиску;
³⁵₁₇ виклик утисків.

Вчений відзначає, що зародженню цивілізації найбільше сприяють... несприятливі умови. Так, велика китайська цивілізація зароджувалася не на берегах відносно спокійної ріки Янцзи, а на бурхливій Хуанхе, і лише потім перейшла в долину Янцзи. Андська цивілізація виникла не у помірному поясі сучасної території Чилі, а в глибині Центральних Анд з їх проблемою зрошення земель.

Життєздатність цивілізацій, за А. Тойнбі, визначається такими критеріями:

³⁵₁₇ послідовне оволодіння життєвим середовищем;
³⁵₁₇ послідовне одухотворення усіх видів людської діяльності;
³⁵₁₇ перенесення подразників, як причини генезису цивілізацій, із зовнішнього середовища на внутрішнє.

Вчений звертає також увагу на принципи „законау золоті середини”, що визначається на основі компенсацій. Саме здійснивши ретельний історичний аналіз на прикладі історії Венеції й Голландії, А. Тойнбі дійшов висновку, що це зразки, де виявляються елементи „компенсації”. І Венеції, і Голландії могутній виклик кидало море. Однак, крім стимулюючого впливу, воно захищало від зазіхань сусідів. Венеція, збудована на низьких берегах, ізольована лагунами, не зазнавала іноземної інтервенції майже тисячу років. Голландія, також оточена каналами, не знала окупації майже два століття. Отже, ці елементи „компенсації” діють ніби на противагу сильнішому „Виклику” природного середовища. Однак „Виклик” не повинен бути надто сильним, інакше призведе до загибелі, але і не повинен бути надто слабким, бо не викликатиме активної протидії. Саме у цьому А. Тойнбі вбачає дію „законау золоті середини” [12, с. 253].

Процес зростання цивілізацій А. Тойнбі уявляє як ряд нових „Викликів”, подразників, що виникають перед даним суспільством, і „Відповідей” на ці „Виклики” з боку індивідів, обдарованих творчою силою. Саме такі індивіди – „сильна особистість”, „медіум”, „геній”, „надлюдина” – перетворюють примітивне суспільство на цивілізацію та обумовлюють причини її зростання. Отже, рушійною силою розвитку цивілізацій А. Тойнбі вважав творчу меншість, „носія містичного життєвого прориву”, який вдало відповідає на різні історичні виклики, підхоплюючи за собою інертну більшість.

Кожна цивілізація, за А. Тойнбі, розкриває свою „душу” (естетичну в еллінській цивілізації, релігійну – в індійській, науково-технічну – у західній тощо), досягає зростання. Але за цим періодом настає час фатальної помилки, яку здійснює творча меншість, коли суспільство постає перед „Викликом”, і тоді настає злам цивілізації, розкол її системи, а далі розпад.

А. Тойнбі доводить, що історія людства не розвивається за прямою

лінією, а є низкою цивілізацій, кожна з яких зароджується, розвивається, потім занепадає і, зрештою, гине. Для кожної цивілізації характерна напружена внутрішня боротьба між різними тенденціями й альтернативами життєвлаштування за гегемонію насамперед у духовній сфері, а також і за контроль над природними та людськими ресурсами. Однак при всій диференційованості і внутрішній суперечливості у будь-якій цивілізації можна знайти певний комплекс ідей, ідеалів, цінностей і норм, що спільно утворюють певну духовну вісь, до якої тяжіють, особливо в центрі, найважливіші компоненти певної спільноти.

Йдеться про основу (чи парадигму) системи світогляду даної цивілізації, яка визначає параметри свідомості, життєвий уклад, стереотипи поведінки її представників, усю систему соціальної регуляції. Ключову роль в історичних цивілізаціях, за А. Тойнбі, у розглянутому контексті відігравала релігія, що нерідко збігалася з цивілізацією. Спільно вони складали певну інфраструктуру, яка сприяла подоланню первинного партикуляризму і забезпечувала універсальність суспільних зв'язків. Будь-яка цивілізація, що спочатку відштовхувалася від певного комплексу суто автохтонних, партикуляристських цінностей, установок, міфів, табу, стереотипів тощо, поступово, в процесі розвитку, розробляла ширші соціокультурні та політичні установки й орієнтації, спроможні стати універсальними для країн і народів, що втягуються в її орбіту.

Етимологія терміну цивілізація та його використання як основної типологічної одиниці історії знайшла відображення у працях німецького соціолога, філософа та історика М. Вебера [3, с. 47], французького історика Ф. Броделя, російського і американського соціолога П. Сорокіна та інших, дослідження яких дуже відрізняються, хоча спільним у них є те, що вони відкидають моністичний підхід до історичного процесу, розглядаючи історію як соціально-культурне, а не лише соціальне явище, й визнають, що у взаємозв'язку тріади (економічна структура, соціальна організація, культура) саме культура не є замикаючою, а такою, котра пронизує увесь історичний процес.

Важливою також є полідисциплінарність – прагнення бачити історію не лише в межах, окреслених досягненнями суміжних наук, але й збагаченою теоретичними методами інших суспільних дисциплін. У цьому контексті спостерігається тенденція до розширення меж цивілізаційного підходу до загальноісторичної методології, а саме поняття „цивілізація” розглядається вже як соціокультурна макро- або суперсистема, яка має внутрішній (самостійний) механізм функціонування. Цивілізація визначається через суспільство та сукупність його складових. Цим утверджується ідея цивілізаційної унікальності, визначена у просторі й часі як самодостатня та автономна система, що виступає оптимальною одиницею осмислення історичного процесу.

Так, згідно з Ф. Броделем, цивілізація – це простір, культурна зона,

сукупність культурних характеристик і феноменів [1, с. 43]. Англійський теоретик світосистемного підходу І. Уоллерстайн визначає цивілізацію як специфічну концентрацію світогляду, звичаїв, структур і культури, як матеріальної, так і духовної, котра формує певне історичне ціле і існує поряд з іншими різновидами цього феномена, хоча й не завжди одночасно [2, с. 25].

Значний науковий інтерес становлять погляди П. Сорокіна щодо подальшого розвитку цивілізаційних теорій. У книзі „Сучасні соціологічні теорії” вчений, зіставивши теорії цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та Ф. Конечни, звертає увагу на спільні в них риси, а саме: „У безмежному „океані” соціокультурних явищ існують великі культурні системи, які інакше називаються культурними суперсистемами чи цивілізаціями і які функціонують, як реальна єдність. Вони не співпадають з державою, нацією чи будь-якою іншою соціальною групою. Звичайно, межі цієї культурної спільноти перекривають географічні кордони національних, політичних чи релігійних меж” [11, с. 43]. Цивілізації, як великі суперсистеми, вважає П. Сорокін, визначають основну частину змін, що відбуваються на поверхні цього соціокультурного „океану”, в тому числі – історичні події та життєдіяльність малих соціокультурних одиниць. Поглиблене вивчення основних культурних макросистем дає макропоказники для вивчення всього культурного космосу.

Кожна цивілізація будується за певним філософським принципом, кінцево визначеною цінністю, які реалізує протягом свого існування у всіх своїх компонентах. Кожна з культурних суперсистем зберігає самобутність усупереч змінам її компонентів. Зміни мають внутрішній, іманентний характер, а зовнішні впливи прискорюють або сповільнюють їх. Життєвий шлях суперсистем здійснюється не лінійно, а циклічно, ритмічно. Однак кожна цивілізація прямує власним курсом, проходить етапи генезису, зростання, розквіту, затухання, занепаду і відродження. На думку П. Сорокіна, більшість цивілізацій – це не стільки культурні, скільки великі соціальні системи, що формуються навколо центрального ядра, яке складається з культурних змістів, цінностей і норм чи інтересів.

У середині XX століття трактування терміну „цивілізація”, при всьому його визнанні, характеризувалося значною невизначеністю і розпливчастістю з різноманітним суперечливим, а то й взаємовиключаючим формулювань. Показово, що 1952 року в американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона знаходимо 164 визначення „культури”. При цьому вони вказують, що в більшості випадків це слово вживається як синонім слова „цивілізація” [14, с. 134]. Це свідчить не тільки про розмаїття підходів до розробки визначень цивілізації, але й про їхню нечіткість, неструктурованість. Очевидно, ці якості не можна однозначно вважати вадою, оскільки соціальне життя

настільки різноманітне й складне, що його неможливо охопити якимись навіть найглибше розробленими теоріями і концепціями.

Отже, проаналізувавши у ретроспективі етимологію поняття „цивілізація” та утвердження в системі суспільних наук цивілізаційної парадигми розвитку людства через розвиток різними вченими цивілізаційних теорій, можна зробити певні висновки.

На сьогодні жодна з цивілізаційних теорій не претендує на завершеність. Необхідно відзначити, що й найвизначніші автори теорій цивілізації чудово розуміли це і не завжди претендували на остаточність своїх висновків. Етимологія терміну „цивілізація” та його використання відрізняються від тлумачення, якого воно потім набуває. Поняття стало активно використовуватися, починаючи з XVIII століття. До появи іменника використовувалося дієслово „цивілізувати” та дієприкметник „цивілізований”. Під першим розуміли утвердження певних норм, пом’якшення моралі та знання, які для цього використовуються. Під другим – певний етап розвитку суспільства.

В працях французьких та англійських просвітителів цивілізація сприймалась як процес (П. Гольбах: „Нація цивілізується під впливом досвіду”) [4, с. 208], а культура виступає як компонент цивілізації. Під цивілізацією розумілась і сукупність цінностей, що збагачуються в процесі розвитку суспільства.

Цивілізованим вважалося суспільство, яке ґрунтувалося на засадах розуму, гуманізму та справедливості. Місія цивілізації – встановлення „імперії розуму”, припинення війн, загарбань та злиднів.

Згодом різниця тлумачень терміна поглиблюються. Ще Р. Декарт у першій половині XVII століття протиставив дикунство цивілізації. Було започатковано визначення цивілізації як стадії розвитку людства, яка прийшла на зміну дикунству та варварству.

У XIX столітті під цивілізацією мали на увазі високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури країн і народів Європи. Тоді ж утвердилося використання цього поняття для означення ступеня суспільного розвитку, який іде після варварства. Пізніше цивілізацію починають розглядати як суб’єкт історичного процесу, при цьому він виокремлюється як визначальний критерій не рівня держави чи нації, а культурно-релігійні спільноти (культурно-історичні типи).

Показово, що у Ф. Броделя цивілізація виступає як певний простір, культурно-географічна зона чи „ансамбль”, у якому співіснують упорядковані елементи культури. У М. Данилевського це „культурно-історичні типи”, що володіють „формативним принципом”, у А. Кребера – моделі культури, засновані на вищих цінностях, у П. Сорокіна – великі культурні суперсистеми, що володіють центральним змістом чи ментальністю.

Особливо слід відзначити позицію А. Тойнбі, який характеризував

цивілізацію як наднаціональне „поле історичного дослідження”, як „рух, а не стан, мандрівку, притулок”. Більшість теорій цивілізації саме тим і корисні, що вони є „ідеальним типом”, виокремлюваним для епістемологічних цілей.

На сьогодні, з врахуванням більшості сучасних концепцій, склалося розуміння „цивілізації” у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні цивілізацію розглядають як стійку соціокультурну спільність (культурно-історичний тип) людей і країн, як синонім культури або конфесійного світу (християнського, мусульманського тощо). У вузькому значенні цивілізація як суперетнос (за Л. Гумільовим) – це народи, консолідовані певною духовною спорідненістю, психологічною схожістю і взаємними симпатіями (компліментарністю) [5, с. 211]. Водночас в сучасному світі цивілізація розглядається і як „комфорт” (зручність), що забезпечується розвитком техніки. Створення і використання комфортного середовища проживання сприяє зрощенню людини з технічним колективом, що призводить до втрати внутрішньої потреби бути не тільки цивілізованим, але й культурним.

Концепція цивілізації стає домінуючою історико-соціологічною категорією, яку за її значенням можна порівняти з домінуючою раніш концепцією нації. Мислення в національних термінах змінюється на мислення в термінах цивілізаційних. В науці основна увага зміщується від народів та держав на ширші структури та процеси в масштабах цивілізацій.

Отже, можна виокремити кілька підходів до визначення змісту поняття „цивілізація”:

- ³⁵₁₇ існування і розвиток світової суспільної системи;
- ³⁵₁₇ тривалість і послідовність різновидів, обсягів людської діяльності;
- ³⁵₁₇ певні темпи і ритми перебігу соціально-економічного розвитку;
- ³⁵₁₇ культурно-історичний етап розвитку суспільства;
- ³⁵₁₇ стан суспільства, що характеризується пріоритетом людини стосовно існуючих соціальних інституцій.

Нині склалася певна макросистема цивілізацій, які мають наддержавний, надрелігійний, надетнічний характер.

В умовах глобалізації (яка все більше стає фактором, що впливає на розвиток цивілізації) та переходу людства до глобальної макроцивілізаційної системи відбулась диференціація між цивілізаціями щодо основних макропоказників, яка веде до загрозливих диспропорцій, вимагає розбудови нових міжнародних механізмів (або вдосконалення наявних) щодо врегулювання майбутніх цивілізаційних конфліктів.

Література:

1. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и

- капитализм. XV – XVIII вв. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 3. – С. 43.
2. **Wallerstein I.** Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System. Cambridge, 1992. – P. 25.
 3. **Вебер М.** Избранное. Образ общества. – М.: Прогресс, 1994. – С. 47.
 4. **Гаджиев К. С.** Введение в геополитику. – М.: Логос, 1997. – С. 208.
 5. **Гумилев Л. Н., Иванов К. П.** Этносфера и космос // Материалы Второго Всесоюзного совещания по космической антропоэкологии. – М., 1984. – С. 211.
 6. **Дергачев В. А.** Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 156.
 7. **Емельянов Ю.** Рождение и гибель цивилизаций. – М.: Вече, 2000. – С. 15.
 8. **Коппель О. А., Пархомчук О. С.** Міжнародні системи. Світова політика. – К.: ФАДА, ЛТД, 2001. – С. 139.
 9. **Массон В. М.** Первые цивилизации. – Л.: Наука, 1989. – С. 6 – 7;
 10. **Моисеева Л. А.** История цивилизаций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000 – С. 21.
 11. **Сорокин П. А.** Современные социологические теории / Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. – М.: Аспект-пресс, 1998. – С. 43.
 12. **Тойнбі Дж.** Дослідження історії. Т. 1. – К.: Основи, 1995. – С. 253.
 13. **Февр Л.** Цивилизация: Эволюция слова и группы идей // Февр Л. Бои за историю – М.: Наука, 1991. – С. 239.
 14. Цивилизации / Под редакцией М. А. Барг, 2 вып. – М., 1989. – С. 134.
 15. **Шпенглер О.** Закат Европы. – М.: Мысль, 1993. – С. 43.

Катастрофогенний чинник політичного насилля

Аліна Бабієва,

аспірант кафедри політології

Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті запропоновано розгляд тероризму як форми політичного насилля. Аналізується структура цього явища, основні його складові, причини виникнення та основні тенденції можливого розвитку.

Тероризм – явище в людській історії не нове. Однак особливо загострилась ця небезпека у наш час, причому практично в усіх куточках світу. Залякування кривавими акціями стало поширеним засобом боротьби між злочинними угрупованнями, незаконними збройними формуваннями і навіть між політичними партіями та державами. Особливу тривогу світової спільноти викликає та обставина, що використання (чи загроза використання) терористами засобів знищення, виготовлених на основі новітніх досягнень науки і техніки, стає справою реальною. Це робить наміри та дії терористів надзвичайно зловісними.

Тероризм став серйозною загрозою для миру і демократії. Він перетворюється на катастрофогенний чинник, від якого, без перебільшення, залежить доля людства. Відтак постає конча потреба дослідження тероризму як форми політичного насилля. Адже щоби подолати хворобу, потрібно знати її генезис.

Насилля – це навмисна дія, спрямована на нанесення людині збитків або й на її знищення [1]. Політичне ж насилля можна визначити як особливий тип дій, якими воля однієї людини чи групи людей нав'язується решті суспільства. Для цього використовуються найрізноманітніші засоби, а найчастіше – фізична сила.

Однією з поширених форм сучасного політичного насилля є тероризм. Це особливий тип дії, коли воля терористів, терористичних організацій нав'язується, як правило, представникам влади, посадовим особам за допомогою фізичного примусу чи загрози його використання. Ця воля має конкретну мету – повалення існуючого режиму, зміну курсу урядової політики, дестабілізацію становища в окремих країнах та регіонах тощо.

Особливістю тероризму є, по-перше, зв'язок насилля, яке використовують терористи, з установкою на залякування об'єктів терористичних дій, і, по-друге, публічний характер його здійснення, орієнтація на широкий розголос та суспільний резонанс.

Отже, тероризм – це форма політичного насилля, спрямована на здійснення політичних цілей шляхом примусу державних органів, міжнародних та національних організацій, державних і громадських діячів, окремих громадян або їх груп до здійснення тих чи інших дій на користь терористів методом реалізації останніми загроз щодо певних осіб чи груп, а також щодо об'єктів життєзабезпечення суспільства, джерел підвищеної небезпеки для людей та оточуючого середовища [2]. Інакше кажучи, тероризм – це акти насилля або загрози насиллям з метою посіяти страх і змусити органи влади, певні організації, окремих осіб діяти у потрібному терористам напрямку або ж утримуватися від певних дій.

Структурний аналіз тероризму як форми політичного насилля передбачає розгляд основних його компонентів, сукупність яких є оболонкою цього явища і характеризує умови та причини його виникнення, а також основні тенденції розвитку.

Причинами тероризму слід вважати політичні, соціальні, економічні, релігійні, ідеологічні, націоналістичні, сепаратистські, етнографічні, психологічні, територіальні, географічні тощо явища, які можуть породжувати різні, іноді непримиренні, суперечності та конфлікти в суспільстві. Їх вирішення суб'єкти терористичної діяльності вбачають лише у насильницькому впливі на представників владної еліти чи на певні групи суспільства.

Провідними у детермінації тероризму є політичні причини. На думку П. Кабанова, основні з них такі:

³⁵₁₇ репресії з боку правлячої еліти щодо опозиційних політичних партій;
³⁵₁₇ нав'язування правлячою елітою нетрадиційних для суспільства соціально-політичних нововведень;

³⁵₁₇ загострення внутрішньополітичних конфліктів всередині самої країни;

³⁵₁₇ зіткнення політичних інтересів двох держав у певному регіоні;

³⁵₁₇ помилки уряду в національній політиці;

³⁵₁₇ цілеспрямоване розпалювання національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями;

³⁵₁₇ агресія щодо іншої держави та її окупація у більшості випадків призводить до збройного опору населення (партизанської боротьби), коли використовуються терористичні методи (підриви важливих об'єктів, підпали);

³⁵₁₇ заохочення тероризму на рівні державної політики;

³⁵₁₇ незадоволення діяльністю урядів іноземних держав, через що здійснюються терористичні акти проти його представників та установ [3].

Одним з найважливіших елементів тероризму як форми політичного насилля є його суб'єкти. Вони утворюють досить розгалужену мережу державних і недержавних структур, які часто перебувають у складних відносинах взаємодії та протиборства одна з одною. Ці суб'єкти можна поділити на дві умовні групи – замовників і виконавців.

Замовниками терористичних актів можуть виступати окремі держави, політичні партії та рухи. Вони інспірують або підтримують певні терористичні організації, використовуючи їх у власних політичних інтересах. Виконавці – це терористичні або екстремістські організації, які безпосередньо здійснюють терористичні акти. До них належать, по-перше, міжнародні та національні терористичні організації, такі, зокрема, як праві організації профашистської, расистської та іншої реакційної спрямованості („Сірі вовки” в Туреччині, „Расистсько-національний фронт” у Великій Британії, „Арійські нації” в США); ліві ультрареволюційні терористичні організації („Червоні бригади” в Італії, „Деф-Сол” у Туреччині, „Японська червона армія”); націоналістичні сепаратистські організації (ІРА у Великій Британії, ЕТА в Іспанії, „Чорний вересень” у Палестині); революційно-політичні терористичні організації („Хезбола” в Лівані, „Брати-мусульмани” в Єгипті, Сирії, Саудівській Аравії, „Аум Сінрікьо” в Японії).

По-друге, виконавцями терористичних актів можуть бути й екстремістські організації антиконституційної спрямованості всередині окремої країни, які використовують насилля як основний метод політичної боротьби та припускають застосування тероризму. Нині такі організації існують як у традиційних районах поширення тероризму, так і в країнах, де про нього раніше нічого не знали.

По-третє, злочинні мафіозні організації міжнародного та національного рівня, які все частіше вдаються до використання терористичних методів або тісно блокуються з власне терористичними структурами. Найактивнішими тут стали мафіозні наркоструктури в Латинській Америці та деяких інших регіонах світу.

До суб'єктів терористичної діяльності можуть належати також спецслужби певних держав та їхні підрозділи, утворені для здійснення терористичних акцій. Йдеться, насамперед, про держави з антидемократичними, авторитарними режимами або про країни, які перебувають у гострому протиборстві із зовнішньополітичними супротивниками чи ведуть боротьбу зі „свою” політичною опозицією у зарубіжжі, в середовищі емігрантів. Проте під впливом корінних змін у міжнародній обстановці та під тиском світової громадськості практика участі спецслужб у терористичній діяльності поступово скорочується.

Об'єктами тероризму, тобто тими, на кого спрямований вплив терористів, чию волю вони узурпують і від кого вимагають вчинення вигідних для них дій, стають як посадові особи, представники органів

державної влади, так і населення регіонів та країн. Причому від перших вимагається здійснювати певні кроки – такі, наприклад, як зміна політики уряду, вирішення на користь терористів певних питань соціально-політичного характеру тощо. Інші ж – це, за словами Г. Мюнклера, „треті, кого необхідно зацікавити” [4].

Йдеться про те, що неодмінною рисою тероризму є його орієнтація не так на безпосередні фізичні наслідки застосування сили, заподіяну матеріальну шкоду чи значну кількість загиблих, крах систем життєзабезпечення тощо, а скоріш на досягнення психічного ефекту, спричиненого терактом, зокрема такого, як страх. Терористичні акти містять послання, адресовані не тільки посадовцям, політичним і державним діячам – тобто тим, хто безпосередньо має здійснити вигідні терористам дії. Вони спрямовані й на пересічну людину, якісь верстви населення (саме тих „третіх, кого необхідно зацікавити”). Це можуть бути певні соціальні прошарки, етнічні, релігійні, національні спільноти тощо.

Від об’єктів тероризму слід відокремлювати об’єкти терористичних прагнень. Якщо об’єкт тероризму як форми політичного насилля – це особа чи група осіб, на яку спрямовано вплив терористів, чию поведінку під загрозою завдання шкоди певній людині, групі людей, а також певним політичним, соціальним та іншим відносинам та матеріальним об’єктам терористи змінюють, то об’єкт терористичних прагнень – це те, чому безпосередньо завдається шкода чи виникає загроза щодо її завдання. З урахуванням сучасної практики тероризму та особливостей механізму здійснення терористичної діяльності можна виділити дві основні групи таких об’єктів.

Перша група – це загальні об’єкти прагнень, щодо яких висувуються цілі їх послаблення, підризу, дезорганізації. До них належать міжнародна безпека, внутрішня та зовнішня безпека країни, її міжнародні зв’язки, позиції та інтереси; засади суспільного ладу, політична організація суспільства, державна влада та її інститути; громадська безпека тощо.

Друга група – життя, здоров’я, свобода конкретних осіб; безпека великої кількості людей на різних об’єктах, засобах транспорту, промислових виробництвах; існування та нормальне функціонування певних матеріальних об’єктів – органів життєзабезпечення населення, підприємств з виробництва, використання чи зберігання особливо небезпечних матеріалів тощо. Всі вони є об’єктами безпосереднього насильницького, терористичного впливу. Застосовуючи щодо них різні види насилля або загрожуючи застосувати його, терористичні організації розраховують на залякування політичних супротивників і в такий спосіб передбачають добитися задекларованих цілей.

У найзагальнішому вигляді кінцевою метою тероризму є зміна поведінки об’єктів тероризму – дезорганізація роботи органів влади та управління, зрив заходів, які мають політичне значення, здійснення

вигідних терористам тих чи інших дій: отримання різних поступок, звільнення засуджених терористів-однодумців; морально-психологічне придушення або послаблення супротивників тощо [5].

Цілі тероризму у значній мірі визначають вибір об'єктів терористичних зазіхань, методів та засобів їх здійснення. Залежно від спрямованості діяльності терористичних організацій, сфери політичних відносин, у якій ця діяльність здійснюється, можна виокремити внутрішньополітичні та зовнішньополітичні цілі тероризму.

Внутрішньополітичними цілями можуть бути зміна суспільного ладу, політичного режиму країни; підрив демократичних перетворень або ускладнення їх проведення; дестабілізація внутрішньополітичної обстановки; підрив авторитету влади та довіри до неї населення; дезорганізація діяльності державного апарату; провокування державної влади на здійснення дій, які можуть скомпрометувати її в очах населення як жорстоку, несправедливу, авторитарну та виправдати дії терористів; зрив певних заходів органів влади і управління, наприклад, з консолідації внутрішньополітичних сил, забезпечення безпеки та порядку у районах поширення кризових і конфліктних ситуацій тощо; підрив впливу конкуруючих суспільно-політичних партій та організацій, в тому числі екстремістських; дезорганізація їхньої діяльності за допомогою організації замахів на їхніх лідерів і активістів.

Як свідчить діяльність багатьох лівих організацій Західної Європи, Латинської Америки, до їх внутрішньополітичних цілей можна віднести установки на ліквідацію „капіталістичної системи”, підготовку революційних виступів населення проти існуючого ладу, зрив воєнних приготувань НАТО тощо. Що ж стосується внутрішньополітичних цілей правих терористичних організацій, то найтипівішими з них є побудова „національних держав”, боротьба за „чистоту нації”, створення „сильної влади”, боротьба із „засиллям іноземців” тощо.

До зовнішньополітичних цілей тероризму належать зміна відносин тієї чи іншої країни з іншими державами (заради захисту незалежності, національної культури від „американського імперіалізму”, „європейської аморальної культури”, від участі у агресивних зовнішньополітичних акціях); звільнення від іноземної залежності; зрив міжнародних акцій з вирішення регіональних або міжнародних конфліктів; створення несприятливих умов для діяльності громадян та установ певної країни за кордоном; протест проти зовнішньої політики окремих держав чи блоків; підрив авторитету певних держав на міжнародній арені тощо. Наприклад, зовнішньополітичні цілі низки палестинських екстремістських організацій спрямовані на протидію політиці США та Ізраїлю на Близькому Сході та захист будь-якими засобами національно-державних інтересів арабського населення Палестини.

Крім того, цілі тероризму можна класифікувати як стратегічні і

тактичні. Головним критерієм розмежування тут є масштаб і зміст терористичної діяльності. Так, типовими стратегічними цілями терористичних організацій є повалення існуючого режиму, зміна курсу урядової політики тощо. Реалізація їх є необхідною умовою досягнення кінцевих цілей програмових установок терористичних структур.

Тактичні цілі характеризують повсякденну діяльність терористичних організацій. Вони досить різні. У загальному вигляді вони спрямовані, по-перше, на досягнення проміжних, обмежених результатів для підготовки реалізації великомасштабних, стратегічних цілей. По-друге, значне місце серед тактичних цілей посідає забезпечення матеріальних і фінансових засобів для продовження діяльності організацій, проведення акцій „нагадування” про існування тієї чи іншої терористичної структури, спроби звільнення з ув’язнення однодумців тощо.

Методи тероризму як форми політичного насилля визначають те, яким чином здійснюється нав’язування волі суб’єктів терористичної діяльності решті осіб. У цілому ці методи можна згрупувати в чотири умовні блоки [6].

Історично першими з’явилися методи, пов’язані з прямим фізичним завданням шкоди життю, здоров’ю та обмеженням свободи людини. Це так звані традиційні методи здійснення терористичної діяльності. До них належать зазіхання на життя і здоров’я людей, позбавлення чи обмеження їх свободи шляхом незаконного полонення, викрадення, насильницького позбавлення людей можливості зв’язатися із зовнішнім світом, утримання силою на місці перебування – у транспортному засобі, службовому приміщенні тощо.

Друга група методів передбачає вчинення руйнівного впливу на промислові підприємства, засоби життєзабезпечення населення, об’єкти енергетики, комунікації тощо. Такі методи ще недавно не мали значного поширення, проте нині використовуються у зв’язку з можливістю здійснення в такий спосіб впливу на великі маси людей та на об’єкти, зруйнування яких може викликати масштабні екологічні катастрофи. Іншими словами, якісне зростання ролі методів цієї групи у системі тероризму обумовлюється новими стратегічними установками терористичних структур – посилити залякування політичних супротивників, що, на думку терористів, має підвищити вірогідність досягнення цілей та завдань, які вони висувають.

Так само порівняно новими є методи психологічного впливу. Це переважно дії демонстративного, залякувального характеру. Головні з них – відкриті чи анонімні погрози на адресу посадових осіб, громадських діячів.

Четвертий блок методів терористичної діяльності має організаційний характер. Це численні способи організації діяльності терористичних структур та підготовки терористичних актів. Головні з них – вербування

учасників терористичної діяльності, організація їх навчання, постачання засобів терористичної діяльності та забезпечення терористів фінансуванням, документами прикриття, забезпечення конспіративного укриття та прихованого утримання жертв терору.

Засоби тероризму як форми політичного насилля умовно можна поділити на традиційні і нетрадиційні. До традиційних належать вогнепальна та холодна зброя, вибухові пристрої керованої дії, реактивна зброя тощо. Нетрадиційні – це засоби насильницького впливу на великі скупчення людей: отруйні речовини, зброя масового ураження, в тому числі і ядерна.

Залежно від цілей та завдань терористичної діяльності, а також основних об'єктів прагнень терористичних структур, тероризм може виступати у різних формах. Нині основними з них є організація вибухів, підпалів, зруйнування та знищення матеріальних об'єктів, убивства і важкі тілесні ушкодження окремих осіб (державних та політичних діячів, представників підприємницьких кіл, ЗМІ, правоохоронних органів, громадсько-політичних організацій); викрадення людей та затримання заручників, загроза розправою на адресу державних і громадських діячів, небезпечних для терористів; створення терористичних організацій, надання їм допомоги шляхом фінансування екстремістських структур, забезпечення їх засобами терористичної діяльності, навчання терористів, їх укриття після здійснення теракту тощо.

Що стосується тенденцій розвитку тероризму як форми насилля, то, на думку Ю. Авдєєва, основні з них такі:

³⁵₁₇ інтенсивне зростання суспільної небезпеки тероризму як для міжнародних відносин та міжнародної безпеки, так і для національної безпеки, конституційного ладу і прав громадян;

³⁵₁₇ розширення соціальної бази тероризму шляхом залучення до терористичної діяльності представників різних шарів населення та формування стабільних угруповань, які поділяють політичні прагнення терористичних організацій;

³⁵₁₇ перетворення тероризму на довготривалий чинник сучасного життя;

³⁵₁₇ зростання організованості й керованості терористичних утворень;

³⁵₁₇ створення блоків терористичних організацій у межах окремих країн та в цілому світі;

³⁵₁₇ об'єднання тероризму та організованої злочинності;

³⁵₁₇ продовження та навіть посилення зв'язків між державним, міжнародним і внутрішнім тероризмом [7].

Інтенсивна зміна тероризму у напрямку посилення його суспільної небезпеки є не лише першою, але й, у певній мірі, інтегративною тенденцією. Суспільна небезпека зростає за кількома параметрами.

Так, інтенсивно зростає кількість актів терористичної діяльності. За останні три десятиліття у світі здійснено понад 10 тисяч тільки широко

відомих акцій і таких, що знайшли відображення у світовій літературі. Наприклад, за даними Державного департаменту США, лише 1996 року було вчинено 296 актів міжнародного тероризму, 73 з яких спрямовувалися проти США [8].

За рівнем організованості тероризм у XX столітті розвивався від діяльності терористів-одинаків до виникнення терористичних груп, великих організацій, політичних терористичних формувань лівого, ультраправого, націоналістичного та релігійного характеру, а далі до створення транснаціональних терористичних об'єднань типу Аль-Каїди. Крім того, вдосконалюється матеріально-технічне та фінансове забезпечення тероризму. Кинджалом та пістолетом терористи вже не задовольняються – використовують потужні вибухи та засоби масового ураження (хімічні, біологічні, ядерні).

За національним і транснаціональним масштабом діяльності тероризм „рухається” від локального місця злочину до охоплення цілих міст, країн, регіонів організованою та систематичною терористичною діяльністю.

Жахливою є тенденція зростання тероризму за ступенем тяжкості його наслідків та кількістю людських жертв. У середньому темпи збільшення людських жертв на порядок випереджають темпи зростання самих терористичних актів. Тенденція така: від убивств окремих ненависних терористам осіб і у чомусь, на їхню думку, винних перед ними, до знищення тисяч і десятків тисяч ні в чому не винних жертв. За характером та обсягом цілей і об'єктів прагнень тероризм прямує від вбивства окремої особи до повалення легітимної влади, руйнування держави, фактичного знищення цілих народів.

Розширення суб'єктів тероризму відбувається за багатьма напрямками. Під прапори терору стають не тільки окремі організації, політичні, націоналістичні, релігійні та кримінальні утворення, а іноді й цілі народи або його значні шари.

Такі тенденції свідчать, що тероризм стає чинником глобального значення, або, за словами К. Гаджиева, заміником нової світової війни [9]. А тому з тероризм змушені рахуватися уряди всіх країн та світова спільнота в цілому. Очевидно, що вилучення тероризму як форми політичного насилля з життя людства можливе лише шляхом глобальної перемоги над тоталітаризмом та екстремізмом, а також послідовного розвитку інтеграційних тенденцій в сучасному світі.

Література:

1. Гусейнов А. А. Этика ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 72 – 82.
2. Авдеев Ю. И. Терроризм как социально-политическое явление // Современный терроризм: состояние и перспективы. Под ред. Е. И.

Степанова. М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 36 – 53.

3. **Кабанов П. А.** Политический терроризм: криминологическая характеристика и меры сдерживания. – Нижнекаменск: ИПЦ „Гузель”, 1998.

4. **Мюнклер Г.** Тероризм як стратегія комунікації // Незалежний часопис „І”. – 2002. – № 25. „Насильство. Влада. Терор”. – С. 205 – 214.

5. **Гайдук Э. Г.** Терроризм в современном обществе: структура, основные виды и цели // Современное право. – 2002. – N1. – С. 11 – 16.

6. **Авдеев Ю. И.** Терроризм как социально-политическое явление // Современный терроризм: состояние и перспективы. Под ред. Е. И. Степанова. М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 36 – 53.

7. **Авдеев Ю. И.** Основные тенденции современного терроризма // Современный терроризм: состояние и перспективы. Под ред. Е. И. Степанова. М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 157 – 175.

8. **Лунеев В. В.** Терроризм и организованная преступность: национальные и транснациональные аспекты // Организованная преступность, терроризм и коррупция. – 2003. – №2. – С. 22 – 45.

9. **Гаджиев К. С.** О природе конфликтов и войн в современном мире // Вопросы философии. – 1997. – № 6. – С. 3 – 23.

Електоральні настрої: травень 2004

Юрій Шайгородський,
кандидат психологічних наук,
президент Українського центру
політичного менеджменту

Український інститут соціальних досліджень і Український центр політичного менеджменту провели соціологічне опитування населення України щодо соціально-політичної орієнтації громадян та електоральних настроїв і рівня підтримки потенційних кандидатів на посаду Президента України. Опитування проводилося в усіх адміністративно-територіальних одиницях України з 11 по 16 травня. Опитано 2038 респондентів віком від 18 років і старше. Рівень досягнення респондентів становить 79,9%. Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення при достовірних 95 % і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,3 – 2,1 %. Опитування проведено у 125 поселеннях: 68 містах і 57 селах.

Рейтинг потенційних кандидатів на посаду Президента України

Відповідаючи на пряме запитання „Скажіть, будь ласка, якби президентські вибори відбувалися найближчої неділі і в бюлетень для голосування були внесені такі кандидати, то за кого з них Ви проголосували б? Назвіть одне прізвище”, найчастіше респонденти висловлювали готовність проголосувати за В. Ющенка (24 %), на другому місці - В. Янукович (18 %).

Як з'ясувалося, найбільшою мірою бажання голосувати за **В. Ющенка** виражені в Західному регіоні, найменшою - в Східному та Південному і в АР Крим; за **В. Януковича** - найбільшою мірою в Східному та Південному регіонах, найменшою - на Заході, в Північному та Центральному регіонах і в Києві. **П. Симоненка** найчастіше підтримують у Східному, Південному та Центральному регіонах і в Криму, найрідше - на Заході та Півночі. **О. Мороз** має найбільшу підтримку в Центральному регіоні, найменшу (не більше 3 %) - на Сході, Півдні, АР Крим та в Києві. **Ю. Тимошенко** найбільш популярна в Західному та Північному регіонах.

Рівень електоральної підтримки політичних діячів

Якщо порівнювати результати останнього опитування з даними дослідження, проведеного в березні та квітні, то можна відзначити, що стосовно майже всіх політиків дещо збільшилася частка респондентів, які категорично відкидають можливість проголосувати за них (варіант відповіді „Не проголосую ні за яких обставин”). Єдиним винятком з цієї тенденції стала громадська думка щодо О. Мороза. На цьому тлі не фіксується більш-менш значних позитивних зрушень у поглядах прихильників того чи іншого політика. Жодний політик протягом цього місяця не зміг збільшити кількості своїх переконаних прихильників. Навпаки, їхня кількість дещо зменшувалася.

Розподіл відповідей респондентів на запитання: „Скажіть, будь ласка, якби президентські вибори відбувалися найближчої неділі і в бюлетень для голосування були внесені такі кандидати, то за кого з них Ви проголосували б? Назвіть одне прізвище”, %

	Серед всіх опитаних	Серед тих, хто визначився із своєю позицією (N =1852)	Серед тих, хто визначився і братиме участь у виборах (N =1751)
Ющенко Віктор	24	26	30
Янукович Віктор	18	20	22
Симоненко Петро	14	15	17
Кучма Леонід	5	5	6
Мороз Олександр	6	7	7
Тимошенко Юлія	4	4	5
Медведчук Віктор	3	3	4
Вітренко Наталя	2	2	2
Кінах Анатолій	1	1	1
Тігіпко Сергій	1	1	1
Проголосував би за іншого кандидата	3	3	4
Проголосував би проти всіх	6	7	7
Не став (а) би брати участі у виборах	5	5	
Важко відповісти	8		

Найбільш категорично опитані не бажають віддавати свої голоси та підтримувати таких політиків, як Леонід Кучма (60 %), Наталя Вітренко (59 %) та Юлія Тимошенко (51 %).

Найбільшу підтримку як потенційний кандидат на посаду Президента зберігає за собою В. Ющенко, за якого готові проголосувати 37 % опитаних (35 % у квітні та 38 % у березні), що включає 14 % тих, хто впевнений, що проголосує саме за нього (що залишається найвищим показником „ядрового” електорату порівняно з усіма іншими кандидатами).

Потенційний електорат В. Януковича становить у травні 33 % (30 % - у квітні, 33 % - у березні).

Інші кандидати продовжують істотно відставати від двох лідерів електоральних симпатій.

Перетікання голосів виборців: прогнози та сценарії

Доволі цікавим є аналіз відповідей тих респондентів, які зазначили, що цілком імовірно, що голосуватимуть, або переконані, що голосуватимуть за одного кандидата, а в результаті, відповідаючи на „запитання-бюлетень”, обрали іншу кандидатуру. Таким чином, зараз можна побачити, які політики розраховують на один і той самий електорат.

З'ясувалося, що майже в кожного політика є так званий „плаваючий електорат”, який виявляє до політика прихильність, не виключає можливості голосування за нього, але кандидатом, якому віддає свій голос, називає іншого. Так, частка тих, хто „переходить” від В. Ющенка до В. Януковича, становить близько 3 % серед тих, хто вказував, що „цілком імовірно проголосує” або „переконаний в тому, що проголосує” за В. Ющенка. Частка тих, хто виказав готовність проголосувати за В. Януковича, але обрав при жорсткішій постановці запитання єдиною кандидатурою В. Ющенка – 4,6 %.

Як політика, до якого відходить доволі значна частка тих, хто міг би підтримати іншу кандидатуру, можна назвати В. Ющенка. До нього тяжіє електорат Ю. Тимошенко (7 %), О. Мороза (майже 4 %).

Сценарій „Єдиний кандидат”

У разі висунення єдиним кандидатом від лівих сил **П. Симоненка**, за умов, що вибори відбудуться наступної неділі, він здобув би 15 % голосів. У такому разі за В. Ющенка проголосували б 26 %, за В. Януковича – 19 %. Якщо єдиним кандидатом від лівих сил буде О. Мороз, то здобув би 12 % голосів. За В. Ющенка проголосували б 25 %, за В. Януковича – 20 %.

У разі висунення єдиним кандидатом від влади **В. Януковича**, він отримав би 22 % голосів, В. Ющенко – 25 %, П. Симоненко – 13 %.

Якщо **В. Ющенка** висунуть єдиним кандидатом від „Нашої України” та БЮТ, то він матиме 27 % голосів, В. Янукович – 18 % опитаних, а П.Симоненко – 14 %. У разі висунення від цих сил Ю.Тимошенко, вона може здобути 13 % голосів, В. Янукович – 22 %, П.Симоненко – 15 %.

Шанси на перемогу у другому турі виборів

За даними опитування, якщо б наступної осені мав відбутися другий тур виборів та вибирати потрібно було б між **В. Януковичем** та **В. Ющенком**, то голоси виборців могли б розподілитися так:

	Жовтень 2003 р.	Травень 2004 р.
Віктор Ющенко *	40	33
Віктор Янукович **	21	29
Проголосував би проти всіх	18	15
Не став би брати участі у виборах	8	8
Важко відповісти	13	15

За умов проходження у другий тур **П. Симоненка** та **В. Ющенка**, голова КПУ отримав би підтримку 21 % опитаних, а В. Ющенко 38 %. Не пішли б на вибори 9 % опитаних, проголосували б проти обох кандидатів 19 %. Ще 13 % не змогли дати конкретної відповіді на це запитання.

Якщо в другий тур пройдуть **В. Янукович** та **П. Симоненко**, то перший, ймовірно, отримав б підтримку 32 % опитаних, другий – 19 %. Частка респондентів, які впевнені, що не пішли би на вибори Президента, становить 10 %, а 21 % проголосували б проти всіх, ще 18 % вагалися з відповіддю.

За оцінками соціологів, розподіл відповідей щодо голосування в другому турі є доволі умовним і може вказувати лише на загальні тенденції електоральних настроїв та уподобань. По-перше, це зумовлено значним, з точки зору соціологічного прогнозування, часовим проміжком, що відділяє нас від дати проведення як другого, так і першого турів президентських виборів. По-друге, тим, що відповіді на проєкційні запитання передбачають багато припущень, які неможливо врахувати, і які безпосередньо відбиваються на якості отриманої інформації.

Рівень електоральної підтримки політичних сил та партій

На момент проведення опитування доволі помітна частина громадян продовжувала дистанціюватися від будь-яких політичних течій, оскільки не могла або не бажала ідентифікувати себе з ними.

Що ж до респондентів, які визначилися зі своїми політичними вподобаннями, то тут найбільший рівень підтримки має національно-демократична та комуністична течії. Як засвідчують отримані результати, рівень підтримки нашими громадянами поєднання ідеї ринкової економіки з ідеями україно-російського союзу фактично дорівнює рівню підтримки соціал-демократичного напрямку. Близька до них за популярністю ідеологія „зелених”.

Логічним продовженням вивчення політичних орієнтацій громадян України стало запитання щодо підтримки певних політичних партій, які б респонденти підтримували своїм членством, участю в акціях або були їх симпатиками.

На момент проведення опитування серед різних політичних блоків/партій рівень підтримки блоку В. Ющенко був найпереконливішим. На другому місці, відповідно до електоральних уподобань, перебуває Комуністична партія. Третє місце посідає Партія регіонів України.

До переліку партій, які б змогли перетнути 3 % бар'єр також у травні цього року можна віднести Соціал-демократичну партію України (об'єднану), Соціалістичну партію України, Блок Юлії Тимошенко.

Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Київський інститут східної лінгвістики і права за участю редакцій журналів „Політичний менеджмент” і „Віче” провели методологічний семінар „Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні”. На обговорення було винесено проблеми: яким критеріям має задовольняти суспільство, щоб його можна було кваліфікувати як громадянське; співвідношення суспільства і держави; вірогідні сценарії розвитку громадянського суспільства і народовладдя в Україні.

З доповідями на семінарі виступили завідуючий відділом теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень доктор філософських наук **Фелікс Рудич** („Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст”) та головний науковий співробітник Інституту член-кореспондент НАН України **Микола Михальченко** („Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства”).

Як зазначив професор **Фелікс Рудич**, винесена на обговорення проблема є не тільки об’ємною, а й надзвичайно складною, комплексною. Комплексність полягає в тому, що при вирішенні її так чи інакше порушується низка ключових питань. Зокрема таких, як співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов’язків громадян перед державою та обов’язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації.

У цьому контексті є цілком логічним зацікавлення проблемою вчених-політологів – як зарубіжних, так і вітчизняних.

Історія політичної думки свідчить про багатоманітність підходів теоретичного розвитку проблеми громадянського суспільства, та, за великим рахунком, їх можна звести до двох. Перший: громадянське суспільство – це особлива позадержавна сфера соціуму. Другий: громадянське суспільство розглядається як відповідний вид соціуму, ідентифікується з державою, взятою в цілому.

На думку професора Ф. Рудича, у методологічному контексті

продуктивним є такий підхід. Громадянське суспільство є основою держави. Його становлення відбувається в тісному зв'язку з становленням її як правової, соціальної, демократичної. Громадянське суспільство – це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян. Воно вільне від держави, але взаємодіє з нею заради загального блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в ньому здобуває гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, погляди. На межі XX і XXI століть така ідея в методологічному контексті стає панівною.

Що стосується України, то доповідач бачить кілька сценаріїв розвитку в ній громадянського суспільства.

I. Згортання громадянського суспільства і реставрація в якомусь вигляді тоталітарного режиму.

II. Консервація на тривалий час існуючого стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління.

III. Поступовий, еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства.

Останній сценарій вчений вважає найвірогіднішим. Хоча й не виключає можливості двох інших.

Поступ громадянського суспільства в нашій країні залежить від розв'язання чималої кількості непростих проблем. Одна з них – удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб'єктами політики. Влада, говорить доповідач, є однією з фундаментальних засад суспільства. Але до владних структур знахабніло лізе кримінальна і напівкримінальна корумпована буржуазія. Люди, працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки і належної винагороди за сумлінну працю. У принизливому становищі опинилися інтелігенція, робітники, сільські трудівники. Це негативно позначається на довірі громадян до органів влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне і духовне виробництво. Пекуча проблема – формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості і зростання потужного середнього класу – основи громадянського суспільства.

За таких умов роль держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі його інститути потребують сильної державної влади, яка б

створювала правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила гарантом їх функціонування. Простежується тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава невпинно поширює свої повноваження в соціальній сфері, а громадянське суспільство активно впливає на функціонування політичної системи.

Професор **Микола Михальченко**, також відзначивши посилення уваги науковців до взаємодії держави і громадянського суспільства, зауважив, що нині на перший план висувається проблема визначення методологічних підходів дослідження цих питань. Необхідно чітко окреслити категоріально-понятійний апарат, за допомогою якого досліджується соціально-правова держава, громадянське суспільство та їх взаємодія.

У дослідженнях соціально-правової держави основний каркас категорій і понять визначені: держава, влада, соціальна держава, правова держава, конституціоналізм, парламент, уряд, президент, закон, декларація, об'єкт і суб'єкт політики тощо. З громадянським суспільством ситуація складніша. Це поняття не завжди окреслює предмет дослідження. Політологи різних країн дають сутнісно різні його визначення.

Вчений звернув увагу, що в останні п'ятнадцять років науковці широко обговорюють питання, якою повинна бути сучасна держава і яким має бути громадянське суспільство. Дехто вважає, що держава має бути слабкою, а громадянське суспільство – сильним. Популярні також тези, що держава має бути сильною, особливо в перехідний період, а громадянське суспільство нехай поволі еволюціонує. Останнім часом все більш підтримується положення, що держава і громадянське суспільство не повинні бути ні слабкими, ні сильними, а ефективними.

На думку доповідача, щоб держава існувала як ефективна соціальна організація, в суспільстві має діяти система домовленостей різних соціальних верств, груп, сил (частково закріплених у конституції і законах) щодо спільних соціальних цілей, здійснення окремих соціальних функцій. І тут виникає проблема розмежування цих функцій і цілей між державою, громадянським суспільством і особою (громадянином). Кожен із суб'єктів спільного соціального організму – суспільства повинен ретельно дотримуватися своїх прав і обов'язків та виконувати свої соціальні функції. Цей процес спонукає різні соціальні (економічні, політичні, ідеологічні) структури пристосовуватися одна до одної, враховувати різницю у поглядах. Взаємне пристосування – необхідний елемент ефективно діючої соціальної організації. Внутрішньополітичні ідеологічні орієнтації соціальних сил і лідерів, якщо вони домовляються з кардинальних проблем, можуть стати стабілізаторами держави і гармонізувати її взаємодію з інститутами громадянського суспільства.

В Україні, зазначає М. Михальченко, побутує кілька підходів до визначення громадянського суспільства: а) недержавний сектор

економіки, сфери політичного і духовного життя; б) сукупність громадських об'єднань і організацій; в) опозиційні, напівопозиційні та нейтральні до влади соціальні сили. В усіх цих визначеннях є сильні й слабкі сторони. Але доповідач категорично відкидає як деструктивну позицію: „В Україні громадянського суспільства немає”. Такі твердження, вважає він, свідчать про політичну та юридичну неосвіченість.

Громадянські суспільства найчастіше узагальнено поділяють на два типи – американо-англійський та континентально-європейський. В Україні, на думку М. Михальченка, використовується переважно континентально-європейська модель. Така ж тенденція простежується і в інших постсоціалістичних країнах Європи. Вона уявляється досить ефективним інструментом стримування держави в нестабільній ситуації.

Вирішення проблем модернізації суспільства і держави, зокрема в соціально-правовій і гуманістичній сферах, у сферах економіки і політики, заявив доповідач, неможливе без розробки й реалізації концепції взаємовідносин держави і громадянина, держави та інститутів громадянського суспільства.

В дискусії, що розгорнулася після виголошення доповідей, першою взяла слово доктор політичних наук **Ірина Кресіна**. Вона погодилася, що в середовищі вчених-політологів немає єдності в тлумаченні поняття „громадянське суспільство”. І найгостріше питання – чи є держава його складовою? Професор І. Кресіна вважає: якщо громадянське суспільство відокремити від держави і визнати його формою реалізації тільки приватного інтересу, як пропонують деякі дослідники, то втрачають сенс будь-які дискусії стосовно участі громадян у здійсненні державної влади, ухваленні важливих політичних рішень – тобто стосовно питань народовладдя, його суб'єктів та меж їх політико-правової діяльності. Якщо ж визнати державу складовою громадянського суспільства як результат його діяльності, то цілком коректно говорити про народовладдя як систему демократичних процедур і механізмів участі громадян у прийнятті політичних рішень, закріплюваних на рівні державної влади.

Основною формою виявлення суспільних настроїв і важливим чинником впливу на суспільне життя є громадська думка. Вона дістає виявлення через такі інститути безпосередньої демократії, як всенародні обговорення, колективні та індивідуальні звернення громадян, народні ініціативи, петиції тощо. Однак у нас і досі не всі ці інститути дістали правове закріплення. А тому одним з найважливіших напрямків розвитку українського законодавства є прийняття відповідних законів та інших нормативних актів, які сприяли б адекватній та якомога повнішій інституціоналізації громадської думки, а відтак і розширенню сфери громадянського суспільства.

Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України **Олександр Дергачов**

зосередив увагу на проблемі критеріїв оцінки рівня демократичності держави, в першу чергу – на її позанаукових оцінках. Побутує кілька варіантів розуміння демократії і практичного ставлення до її вимог: кланово-олігархічний, чиновницький та комуністичний. Вони користуються здебільш однаковими аргументами, посиляючись на національну специфіку та суверенне право тлумачити принципові питання на власний розсуд, щодо яких, тим часом, існують загальновизнані судження. Якщо додати до цього низьку самокритичність, бажання видавати бажане за дійсне, спроби звести все до формальностей, навіть до декорацій, та ще й прагнення подбати про власний імідж, а „по дорозі” заплямувати конкурентів, то матимемо пояснення поширеного у нас сприйняття зарубіжних оцінок наших суспільно-політичних процесів і стану нашої демократії.

На переконання О. Дергачова, звернення політологів до строго наукового визначення критеріїв та методики оцінки рівня демократії має вирішити крім суто наукової ще й інші проблеми, а саме: заповнити лакуни знання про демократичний устрій і нівелювати свідомі спроби підмінити поняття, заплутати ситуацію і дискредитувати демократію як таку. В суто практичному плані це може слугувати й оптимізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики, якщо вони справді базуються на європейському виборі. Універсалізація засад внутрішнього життя в Європі дедалі тісніше поєднує можливості пратнерства з моделлю національного розвитку і стає основою вирішення питань міжнародної безпеки та поглиблення співпраці. Отже, реальне зближення з об'єднаною Європою перетворюється для нас на нагальну потребу, ігнорування якої означатиме ізоляцію та маргіналізацію країни.

Кожна країна, що розвивається демократичним шляхом, зазначає О. Дергачов, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям і задовольняє її потреби. Проте очевидно, що уточнювати і розвивати демократичні принципи можна лише в режимі реальної демократчної практики. Але в Україні така практика „трапляється лише епізодично, анклавно і не виходить на національний рівень. Україна ще не готова безпосередньо долучитися до захисту і розвитку демократії. Більше того, їй ще належить витримати екзамен на здатність утвердити демократію. При цьому звернення до наробок світової, передусім європейської цивілізації є неминучим”.

Доктор політичних наук **Галина Щедрова** має оптимістичніший погляд на сучасні українські реалії. Вона вважає, що, попри всі суперечності трансформаційного періоду, в Україні формування громадянського суспільства спостерігається в усіх сферах життя. Політико-правову його основу створює політичний плюралізм, демократичне законодавство. З прийняттям 1996 року Конституції розпочався якісно новий період у розвитку суспільства й держави. В Основному Законі закладено підвалини

не тільки нинішніх, але й майбутніх перетворень. Становлення громадянського суспільства проявляється у формуванні його інститутів – політичних партій, громадських організацій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних ЗМІ тощо. Однак на сьогодні ці інститути ще не стали фундаментом для проведення назрілих змін, бо не набули достатнього досвіду роботи в умовах демократії, а значна частина їх учасників ще не позбулася тоталітарної свідомості. Такі обставини пригальмовують трансформаційні процеси.

Проблемі подолання політичного відчуження як передумови формування громадянського суспільства присвятила свій виступ кандидат політичних наук **Галина Зеленько**. На її думку, наша специфіка така: 1) проблема формування громадянського суспільства постала перед Україною тоді, як на Заході такі суспільства давно сформувалися й успішно діють; 2) формування інститутів громадянського суспільства набуває характеру „відвойовування” громадськими організаціями і політичними партіями певних сфер компетенції у державі; 3) Україна активно залучається до процесів глобалізації, а в цих умовах роль держави як арбітра об'єктивно зростає; 4) в країні посилюється соціальна диференціація, відтак виникає необхідність державного регулювання суспільно-політичних та економічних процесів. Отже, „наше суспільство має виконати завдання, які ніби суперечать одне одному: відвоювати численні повноваження у державі, щоб набути рис громадянського, зберігаючи при цьому регуляторні повноваження держави”.

Г. Зеленько, як і інші учасники дискусії, вважає, що такі складні завдання виконати непросто – насамперед тому, що у нас „кволі” політичні партії та громадські організації, хоч їх налічується дуже багато. Так, членами партій є тільки два відсотки населення. Причому партчленство часто формальне. Психологічно, за своїми інтересами та орієнтаціями, насиченістю життя політичними контактами партійці мало чим відрізняються від пасивної частини населення. Спостерігається свідоме відсторонення громадян від політичних дій. Вони не відчувають власної причетності чи можливості контролю за рішеннями владних органів. Відтак громадянське суспільство стає категорією віртуальною.

І все ж, на думку Г. Зеленько, ситуація не безнадійна. Політичне відчуження подолати можна. Для цього слід використати, зокрема, ресурси інституційної та процедурної адаптації. Процес формування громадянського суспільства та інтеракції держави має відбуватися синхронно. В ідеалі громадянське суспільство ніхто не будує, воно розвивається самостійно. Однак у перехідних суспільствах немає ні часу, ні засобів, аби чекати, що все станеться самоплином. Якщо в Україні цей процес набуде характеру реалізації науково виваженої і обгрунтованої політики, а не звичайного компромісу політичних сил, досить часто спрямованого на задоволення корпоративних інтересів, тоді

спостерігатимемо формування механізмів суспільного саморозвитку.

Чи не кожен учасник семінару так чи інакше торкався ролі засобів масової інформації в розвитку громадянського суспільства. Кандидат історичних наук **Юрій Ганжуров** присвятив цій проблемі свій виступ цілком. Формування громадянського суспільства, зазначив він, передбачає законодавче забезпечення інституту незалежної преси, посилення ролі ЗМІ в структуризації основних складових громадянського суспільства, зокрема в підвищенні політичної культури громадян, формуванні цивілізаційної системи цінностей і норм суспільної моралі.

В громадянському суспільстві ЗМІ діють, „як колючки на тілі політичної влади” (Дж. Кін); „комунікативна влада створює систему доказів, яку в демократичній правовій державі адміністративна влада навряд чи наважиться ігнорувати” (Ю. Хабермас). Це – на Заході. У нас же преса, на переконання Ю. Ганжура, „умовно незалежна”. „Контент-аналіз формально вільних від впливу владних структур каналів масової комунікації доводить їх заангажованість, залежність від недержавних суб’єктів, чиї інтереси часто-густо не співпадають з гуманістичними цінностями демократичного суспільства”.

ЗМІ, як відомо, вважаються, і не без підстав, „четвертою владою”. Але така норма ніяк не закріплена законодавчо. Йдеться не про права, обов’язки та відповідальність журналіста – вони так або інакше зафіксовані в законодавстві. Маються на увазі, наголошує вчений, правові межі журналістики як „четвертої влади”, межі її „владних повноважень” у суспільстві, у відносинах з громадянами, державними та недержавними інститутами, неінституційовними структурами та численними підсистемами суспільства.

Церква як інститут громадянського суспільства – тема повідомлення доктора політичних наук **Миколи Рибачука**. Релігійні доктрини та релігійні інститути, зазначив професор, безпосередньо впливають на політичні процеси в будь-якій сучасній країні. Тим часом взаємодія Церкви з суспільством – явище складніше, ніж її взаємодія з державою.

Роль Церкви в процесі становлення громадянського суспільства в Україні досить амбівалентна. З одного боку, фіксується значне збільшення кількості релігійних організацій, розширення зон їх присутності в різних соціальних сферах, поглиблення діалогу з суспільством, змінюється парадигма державно-церковних відносин – від доброзичливого співіснування до взаємозацікавленого партнерства. З іншого боку, в умовах загальносвітового процесу секуляризації в Україні спостерігається послаблення впливу церкви на віруючих і суспільство. Міжправославний розкол, напружені стосунки православних церков з римо-католицькою, греко-католицькою та протестантськими церквами заважає громадянському і етнічному консенсусу. Церковно-релігійна компонента вносить конфліктність у соціальну взаємодію громадян.

Необхідні цілеспрямовані науково-теоретичні дослідження спеціалістів гуманітарного профілю проблем відносин Церкви і громадянського суспільства, підтримка державою розробок стратегії і тактики такої взаємодії, робить висновок М. Рибачук.

Кандидат політичних наук **Лариса Кочубей** привернула увагу учасників семінару до ролі виборчих технологій та демократичності самих виборів як індикатора розвиненості громадянського суспільства. В ситуації (а у нас вона вже склалася), коли виборець вважає, що його голос нічого не вартий, марно говорити про перспективи розбудови громадянського суспільства. Механізмами залучення населення до активної участі у виборчих процесах мають бути, поряд з іншими, й такі, як подолання абсентеїзму і такої протестної форми поведінки на виборах, як голосування „проти всіх”, а також обов’язкового виконання депутатами передвиборчих обіцянок.

Учасники семінару в ході обговорення гострих сьогочасних проблем не раз апелювали до авторитету видатних вчених минулого, зверталися до досвіду старих часів. Зокрема, з інтересом було заслухано повідомлення старшого викладача Сумської філії Міжрегіональної академії управління персоналом **Валентини Опанасюк** „Інститути народовладдя в добу Хмельниччини”.

В роботі семінару взяли участь і зарубіжні гості – працівники посольства Лівійської Джамахірії, вчені з цієї країни та лівійські студенти, що навчаються в Києві. Українські вчені з інтересом заслухали виступ заступника Надзвичайного і Повноважного Посла Лівії в Україні **Фурджані Абдуссалама**, який розповів про проголошений лідером цієї країни Муаммаром Каддафі шлях побудови суспільства прямої демократії, принципи якої викладені в його „Зеленій книзі”.

Матеріали методологічного семінару „Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні” будуть оприлюднені у „Наукових записках Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України”.

Чи встанемо з лави запасних?

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук, професор

Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. – 488 с.

Нова праця відомого українського філософа і політолога Миколи Михальченка, як і попередні його книги останніх років, висвітлює мінливу динаміку суспільно-політичних змін на пострадянському просторі в цілому й в Україні зокрема. Як досвідчений теоретик, який досконало володіє методологією соціально-гуманітарних досліджень, автор застосовує широкий спектр наукових засобів для розкриття порушених ним актуальних питань. При цьому вчений досить вдало поєднує наукову філософсько-політологічну основу з елементами публіцистичного викладення матеріалу.

Основною метою книги є обґрунтування сучасного суспільно-політичного розвитку України в контексті її потенційних можливостей щодо входження в Європейський Союз в якості його повноправного члена. Автор не дає остаточних відповідей на всі запитання, що постали в ході дослідження у зв'язку із сформульованою метою. Його книга спонукає до роздумів і навіть, певною мірою, провокує полеміку щодо окремих проблем. До таких, зокрема, можна віднести запропоновані автором поняття „плюроідеологічне суспільство” та „українська цивілізація”. Втім, з огляду на досить глибоке наукове обґрунтування, вони, як і вдало доповнені авторською інтерпретацією загальноприйняті поняття, мають, безперечно, право на існування.

До основних здобутків автора, одержаних у ході дослідження новаторському сформульованій проблеми, можна віднести такі:

1. Миколі Михальченку вдалося розширити сформовані на вітчизняній дослідницькій базі наукові позиції щодо обґрунтування суспільно-політичного розвитку українського суспільства в межах теорії модернізації. Зокрема, вчений пов'язує дискусію між модернізмом та постмодернізмом з процесами, які відбуваються в рамках транзитного характеру політичної трансформації України.

2. Одним із вагомих здобутків автора є обґрунтування українських

реформ з точки зору необхідності надання їм цілеспрямованості та гуманістичного характеру. До того ж, вчений цілком слушно вважає, що на якість реформаторських зрушень визначальний вплив справляє ідеологічний чинник.

3. У дослідженні чітко простежується динаміка щодо потреби підходу до модернізації українського суспільства як до особливого цивілізаційного феномена, що відзначається неповторністю історичної самореалізації та характером людського потенціалу, з огляду на нерівномірні коливання українського соціуму між елітократією та егалітаризмом. Важливого значення у вищезазначеному контексті автор надає геополітичній стратегії та регіональній політиці України як засобам наближення до Європейського Союзу.

Книга є завершеним твором, що відзначається логічною послідовністю викладення матеріалу, глибоким політичним аналізом, важливістю запропонованих висновків, критично-конструктивним підходом.

Системний курс з політології

Анатолій Пахарев,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

НАН України

Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / За ред. проф. Ф. М. Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2004. - 775 с.

Остаточне виокремлення науки про політику – **політології** у самостійну галузь суспільствознавства обумовлене значним зростанням кількості, різноманітності та значення політичних проблем, політичних ідей, сил і процесів, які охопили сучасний світ. Природно, що політологія стала однією з провідних дисциплін сучасного суспільствознавства, мета якої – дати громадянам наукові знання про політичні процеси в суспільстві.

Підручник, виданий за редакцією доктора філософських наук професора Ф. Кирилюка, є результатом багаторічних науково-педагогічних досліджень кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серед її авторів відомі в Україні фахівці-політологи, зокрема, професор М. Обушний, професор М. Хилько та інші. У книзі системно викладено всі теми курсу політології. Це гармонізована, цілісна, завершена праця.

Новизна підручника полягає в широкому впровадженні в навчальний процес прикладної політології, навчально-орієнтованої інтерпретації світової політичної науки, демократичному підході авторів до висвітлення загальноцивілізаційних і вітчизняних процесів сучасного політичного життя.

Теоретико-методологічна частина підручника, автором якої є професор М. Обушний, ґрунтовно розкриває природу, детермінанти, структуру, функції та наукову генезу політики. У ній не тільки визначається предмет політології, а й докладно розкриваються закони, категорії, основні функції та методи сучасної політичної науки. Безумовною позитивною якістю цієї частини книги є розміщення семи аналітично-інформаційних схем, в яких представлено структуру, особливості дії, основні класифікації політики, місце політології в системі суспільних наук, проблеми політології як науки,

її функції та методи.

Привертає увагу систематизоване розкриття історичних етапів світової і вітчизняної науки про політику (автор – професор Ф. Кирилюк). У цій частині підручника розкривається не тільки еволюція наукової думки про політику від стародавніх до новітніх часів, а й ґрунтовне висвітлення історичної генези політичних ідей східного слов'янства, мислителів Давньоруської держави аж до формування української політичної думки XIX – XX століть.

Доречно розміщено дві таблиці з порівнянням політичних ідей Платона і Аристотеля (стор. 47), а також таблиці зі змістом політичних ідей пам'яток Київської Русі (стор. 68 – 69). Корисним, на наш погляд, є виділення в окремі таблиці концепцій Н. Макіавеллі, Т. Гоббса і Дж. Локка (стор. 74 – 76), Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо (стор. 78 – 79), що сприяє глибшому опануванню ідей та поглядів цих видатних політичних мислителів. Автор сформував також таблиці з політичними поглядами польських та українських мислителів XVI – XIX століть. Виокремлено в таблиці базові концепції українського лібералізму, інтегрального націоналізму, державницького націоналізму та консерватизму. Хоча можна було б до них додати таблиці з базовими концепціями націонал-комунізму та соціал-демократизму.

Заслужовують на увагу окремі параграфи, присвячені американській, британській, німецькій та французькій політичній науці (стор. 160 – 182). На жаль, для російської політичної думки авторіві „вистачило” двох сторінок поверхового тексту, хоча відомі і тісні зв'язки українських політичних мислителів з російськими, і значний вплив російської політичної думки на становлення, формування та розвиток більшості напрямків української політичної науки.

У розділі „Політична сфера суспільства”, крім нормативно традиційних підрозділів, присвячених питанням влади, соціально-політичної структури суспільства, політичної свідомості і політичної культури тощо, привертає увагу ґрунтовний параграф з етнонаціональної політики, що не часто зустрічається в інших навчальних виданнях. Оцінюючи позитивно зміст цього розділу, хотілося б відзначити, що підрозділ з політичної ідеології доцільніше було б розмістити перед підрозділом з політичної свідомості і політичної культури.

Певною системністю та змістовною логікою відзначаються розділи, в яких ідеться про політичний процес і політичні системи та інститути. Добре, що в книзі є окремі підрозділи з політичних конфліктів та шляхів їх подолання (автор доц. М. Корж), громадянського суспільства і правової держави (автор доц. І. Федірко). Важливий підрозділ, у якому висвітлюються сутність та роль бюрократії й бюрократизму в житті суспільства (автор доц. І. Федірко). Однак цей підрозділ значно виграє би, якби автор посилив його за рахунок теоретичних положень видатного

політолога новітнього часу М. Вебера – засновника теорії раціональної бюрократії.

Особливо хотілося б відзначити розділ, присвячений політичним технологіям. Його написали професори Ф. Кирилюк, М. Обушний та М. Хилько. Тут докладно розкрито питання процедури та інфраструктури виборчих кампаній, визначено класифікації та моделі виборчих систем, є підрозділи з політичного менеджменту, політичного маркетингу і політичної іміджології, розкрито основні науково-теоретичні засади політичного прогнозування.

У заключній частині підручника ґрунтовно висвітлено зовнішньополітичні проблеми політології (автор проф. М. Хилько). На основі багатовимірності сучасного цивілізаційного розвитку виявлено особливості міжнародних відносин і міжнародної політики сучасності, визначено місце України в геополітичній стратегії світового співтовариства, розкрито сутність, походження та характеристики глобальних проблем сучасності.

Необхідно окремо зупинитися на якості змісту та вдалій структурі підручника. Дуже важливо, що розділи не містять застарілих матеріалів. Це видання може стати настільною книгою не тільки для студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації, а й тих, хто цікавиться політологічною проблематикою та актуальними питаннями сучасності.

Угорщина новітньої доби: суть політичних трансформацій

Микола Головатий,

доктор політичних наук, професор

Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с.

Останнє десятиліття збагатило політологічну науку величезним, унікальним і важкоосягненим досвідом соціально-політичних трансформацій, які відбуваються в більшості країн посткомуністичного простору. Кожна з них пройшла унікальний шлях і напружувала власний досвід модернізації на шляху від тоталітарних до демократичних політичних режимів і моделей життя. Цей досвід є надто специфічним і досягнути його можна лише за двох обставин: визначення спільного, аналогічного, а також неповторного, притаманного безпосередньо конкретній державі, соціуму.

З-поміж надто малої кількості політологічних праць у цьому плані помітною і майже винятковою є монографія Д. Ткача „Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій”. Глибокий знавець Угорщини, вчений-міжнародник, професійний дипломат, що майже десять років віддавав сили й талант становленню і зміцненню дружніх стосунків вже нових України і Угорської Республіки, Д. Ткач поставив і вдало зреалізував наукове завдання – аналіз суспільних трансформацій в Угорщині в останнє десятиріччя.

Тож маємо ґрунтовну політологічну роботу, в якій на великому науковому і фактологічному матеріалі здійснено багатофакторний аналіз суті, характеру, особливостей модернізації та сучасного процесу державотворення в сусідній країні. Основними питаннями, при цьому, на які читач зможе отримати ґрунтовну відповідь, є такі. В чому полягає специфіка угорського досвіду державотворення після розпаду колишнього так званого соціалістичного табору? Чому Угорська Республіка набагато „випередила” не лише Україну, але й усі європейські постсоціалістичні країни на шляху перебудови більшості сфер суспільного життя на засадах демократії та ринкових перетворень? Що можуть запозичити інші країни,

зокрема й Україна, з досвіду Угорщини?

Праця Д. Ткача є добрим зразком комплексного, логічного, конструктивного дослідження великої й цілісної політологічної проблеми. Автор детально і глибоко „анатомує” процес становлення нової політичної системи в Угорщині (формування нової системи влади, політичних структур, структур громадянського суспільства), нової економічної та принципово іншої внутрішньої і зовнішньої політики молодій Угорській Республіці. Вдалими є спроби порівняльного аналізу цих процесів з польським, російським, українським і т. д. досвідом у становленні державності. Зробити це автору вдалося за рахунок опрацювання великого об'єму літератури – праць провідних політологів, міжнародників, соціологів.

Автор доводить, що процес політичних трансформацій: а) ніколи не є легким, спрощеним і цілком вдалим; б) може бути результативним лише за умови вироблення чіткої його стратегії, послідовності дій найперш політичної еліти, лідерів держави, які вміють залучати до здійснення накреслених планів найширші маси громадян.

Монографія Д. Ткача є зразком того, як слід методологічно вивірено, точно, об'єктивно підходити до аналізу історії посткомуністичних трансформацій у будь-якій окремо взятій країні, беручи до уваги не лише реальні результати цього процесу, але й історичну ментальність народу, закономірності становлення державності окремого етносу, особливості економічного господарювання, розвитку духовності тощо. При цьому, маючи великі суто людські симпатії до Угорщини, її народу, Д. Ткач зовсім не ідеалізує нинішню ситуацію в країні, як і не применшує поступу українського державотворення. Та все ж постійно наголошує на тому, що угорський досвід є вдалим, результативнішим. Зокрема, підкреслює, що загальнонаціональні лідери, політична еліта Угорщини не просто були і є високими духом патріотами, але й будують свою діяльність на основі глибокої аналітики, використовуючи передові політичні технології, чітко визначають основні вектори національної внутрішньополітичної і зовнішньополітичної стратегії.

Завдяки науковій обґрунтованості, предметності аналізу, науковому фактажу, чіткості й логічності викладу матеріалу, напрацюванню висновків і рекомендацій монографія Д. Ткача є помітним вкладом в дослідження політичних трансформацій як Угорської Республіки зокрема, так і інших постсоціалістичних країн в цілому.

Книжкова полиця

Melnychuk D., Pidlisnyuk V., Stefanovska T. Key questions about sustainable development: what everyone needs to know: Handbook. Ключові питання сталого розвитку суспільства: що має знати кожен. - К.: „Норак”, 2003. - 68 р.

Барабаш О. Уроки Нікопольської драми. Анатомія гучних виборів: документи, факти, коментарі - К.: „Нора-Друк”, 2003. - 114 с.

Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. - Х., 2004. - 20 с.

Буртяк Г. Я., Корнієнко В. О. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: Навч. посіб.- Вінниця: ВНТУ, 2003. - 91 с.

Буткевич О. В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права - К.: Вид-во „Україна”, 2003. - 800 с.

Василенко С. Д. Європейський вибір України: Монографія. - Одеса: „ВидавІнформ” ОНМА. - 212 с.

Гурковський В. І. Організаційно-правові питання взаємодії органів державної влади у сфері національної інформаційної безпеки: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К., 2004.

Давидова М. В. Права людини та громадянина в сучасних демократіях: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. - Миколаїв, 2004. - 16 с.

Демократичні механізми формування відповідальної виконавчої влади в Україні: Інформ.-аналіт. вид. УНЦПД, 2003. - Вип. 7. - 39 с.

Дніпров О., Замніус В., Котляр Д. та ін. ЗМІ та вибори Президента - 2004: правове регулювання діяльності. - К.: „Геопринт”, 2003. - 153 с.

Задосенко Л. В. Міграція населення України у 2002 році: Держ. комітет статистики України / Упоряд. Стельмах Л. М., Задосенко Л. В. - К., 2003. - 155 с.

Кадафи М. Зелёная книга. - К.: „Феникс”, 2003. - 160 с.

Ковальова О. О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Ковальова О. О.; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. - К., 2004. - 32 с.

Конопльов С. Л. Мілітаризація близькосхідного регіону в 70 – 90-ті роки ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. політ. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2004. - 19 с.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

книжкова полиця

Корнієнко В. О., Буртяк Г. Я. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: Навч. посіб.- Вінниця: ВНТУ, 2003. - 91 с.

Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] / К.: Промінь, 2003.

Кушніренко В. О. Реформування шаріату як основа модернізації ісламської держави в контексті теорії конституціоналізму: Автореф. дис. ... канд. політ. наук; Ін-т політ. і етнополіт. досліджень НАН України. - К., 2004. - 19 с.

Мазур О. Г. Виборча система: генеза і сучасний політичний процес: Автореф. дис. ... канд. політ. наук; Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. - К., 2004. - 19 с.

Медіа. Бізнес. Громадськість. Влада: взаємодія на шляху до євроінтеграції / За ред. Бакушевич І., Кашуба К. - Т.: ТІСІТ, 2003. - 265 с.

Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. - Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. - 488 с.

Міграція населення України у 2002 році: Держ. комітет статистики України / Упоряд. Стельмах Л. М., Задосенко Л. В. - К., 2003. - 155 с.

Мороз О. О. Політична анатомія України - К.: Парламентське видавництво, 2004. - 388 с.

Мосюкова Н. Г. Історія парламентської системи в Україні (1990 – 1998 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук; Дніпропетр. нац. ун-т. - Д., 2003. - 21 с.

Мякушко С. В. Суспільно-політичні, економічні та наукові зв'язки України та Греції (90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. - К., 2003. - 27 с.

Перспективи лівої ідеології в умовах соціальних трансформацій. Як українські ліві відповідають на виклики сучасності? / За ред. Шульги М. О. - К.: Ін-т соціол. НАН України, 2003. - 234 с.

Піляєв І. С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. - К., 2004. - 39 с.

Пронюк Н. В. Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2004. - 18 с.

Рейнолдс Е., Рейллі Б. Посібник з розробки виборчих систем. - К.: „Нора-Друк”, 2003. - 168 с.

Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2004. - 18 с.

Старцев О. В. Адміністративно-правове регулювання відповідальності посадових осіб органів виконавчої влади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук; Нац. акад. держ. податк. служби України. - Ірпінь, 2004. - 20 с.

Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму: Курс

лекцій - Л.: „Астролябія”, 2003. - Ч. I. - 232 с.

Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К., 2004. - 36 с.

Тихомирова Є. Б. PR-формування відкритого суспільства. - К.: Наук.-вид. центр „Наша культура і наука”, 2003. - 196 с.

Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. Сіденка В. Р. - Х.: Вид-во „Форт”, 2003. - 280 с.

Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія - К.: Вид. Дім „Ін Юре”, 2003. - 496 с.

Чехович С. Б. Міграційне право України: Підручник - К.: Вид-во „Школа”, 2003. - 367 с.

Шаблінський І. І. Розуміння сили: Нова філософія сили – Севастополь.: СВМІ ім. П. С. Нахімова, 2004. - 216 с.

Янг Е., Куїнін Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: Практ. посіб. для радників з держ. політики у Центральній і Східній Європі. - К.: Вид-во „К.І.С.”, 2003. - 118 с.

Вийшов у світ № 3 (5) журналу „Соціальна психологія”

В журналі друкується закінчення статті доктора філософських наук В. Москаленко „Сучасні напрямки досліджень в економічній психології”.

Рубрика „Політична психологія” представлена статтями молодших наукових співробітників Інституту соціальної та політичної психології АПН України Д. Позняка „Рефлексивні механізми свідомості виборців” та О. Скар „Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів”.

Доктор психологічних наук Л. Орбан-Лембрик присвятила свою нову наукову публікацію такому соціально-психологічному явищу, як чутки.

„Німці в Україні: депресивні прояви як показник етнофункціональної дезадаптації” – тема статті кандидата психологічних наук В. Кайгера. Автор узагальнює дослідження, проведені ним серед німецького населення Одеської області. Аспірант кафедри соціальної психології Національного університету ім. Т. Шевченка О. Бичко присвятив свою розвідку іншій актуальній етнопсихологічній проблемі – регіональним особливостям параметрів етнічної ідентичності студентської молоді.

Під рубрикою „Психологія особистості” публікується стаття кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Спілкування і взаємодія: діалогічний підхід”.

Різним аспектам дослідження психології особистості присвячують свої публікації кандидат наук з фізичного виховання Н. Волянчук, кандидат філологічних наук П. Зернецький, кандидат психологічних наук О. Ліщинська, старший викладач Чернігівського педагогічного університету Т. Данильченко, молодший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України О. Старовойтенко.

Із статтею „Формування та реалізація духовно-творчого потенціалу студентства” виступає кандидат педагогічних наук В. Вербець. Актуальну проблему – формування навичок у просторі комп’ютерних ігор – розглядає кандидат психологічних наук А. Церковний.

Часопис інформує про міжнародні науково-практичні конференції – „Соціально-психологічні проблеми розробки та прийняття рішень”, що відбулася в Києві, та „Корпоративна культура як складова інноваційних технологій у вищій школі”, проведену в Донецьку.

Наступний номер журналу „Соціальна психологія” вийде у липні цього року.